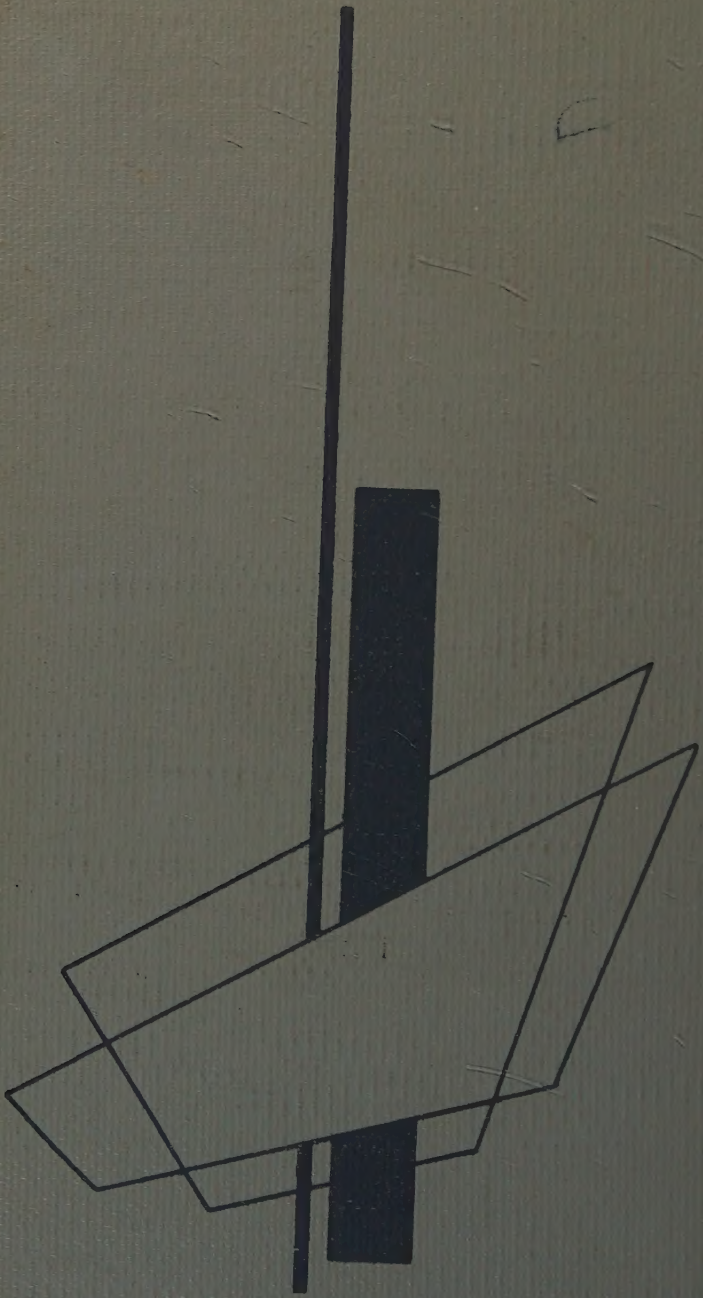

JEWISH PUBLIC LIBRARY, MONTREAL

JEWISH PUBLIC LIBRARY, TORONTO
יידישע פאלקס ביבליאטעק טאראנטא

אידישע געשיכטע פאר שול און פאלק

ערשטער טייל

בוך צווויי

(פון גלות־בבל ביז נאכ'ן צווייטן חורבן פון ירושלים)

פון

חיים שוים

ארויסגענעבן פון דעם
בילדונגס־דעפארטמענט פון ארבעטער רינג

ניו יארק
1928

Copyright, 1928, by
Educational Department
Workmen's Circle
New York

אינהאלט:

פון חורבן ירושלים ביז דעם אונטערגאנג פון דער פערסישער מלוכה:

זייט

1. די צייט פון גלות בבל — 9
2. דער פאל פון בבל און דער זיג פון פרס — — — — — — — — — — — — 14
3. ששבצר און דער ערשטער צוריקקער פון גלות — — — — — — — — — — 17
4. זרובבל און די אויפבויאונג פון צווייטן בית־המקדש — — — — — — — 18
5. נחמיה קומט בויען ירושלים — — — — — — — — — — — — — — — — 21
6. עזרא דער „סופר" און די גרויסע פארזאמלונג — — — — — — — — — 25
7. שטיקער פון תורת־כוהנים — — — — — — — — — — — — — — — — 28
8. ווי האבן אידן דעמאלט געלעבט? — — — — — — — — — — — — — — 31
9. חכמה — ליטעראטור — — — — — — — — — — — — — — — — — — 34
10. די סעקטע פון די שומרונים — — — — — — — — — — — — — — — — 36
11. אידן אין אנדערע לענדער — — — — — — — — — — — — — — — — — 36

די צייט פון דער גריכישער הערשאפט:

1. די דעראבערונגען פון אלעקסאנדער מוקדון — — — — — — — — — — 41
2. אלעקסאנדער'ס יורשים — — — — — — — — — — — — — — — — — — 44
3. דאס אידישע לעבן אין די ערשטע הונדערט יאר פון דער גריכישער הערשאפט — 45
4. יהודה אונטער דער הערשאפט פון סיריע — — — — — — — — — — 49
5. אנטיוכוס עפיפאנעס און זיין דעקרעט קעגן אידנטום — — — — — — 51

די חשמונאים און זייער קאמף:

1. דער אויפשטאנד פון מתתיהו און זיינע זין — — — — — — — — — — 59
2. יהודה'ס ערשטע נצחונות — — — — — — — — — — — — — — — — — 61
3. חנוכת־הבית (די באנייאונג פון דעם בית־המקדש) — — — — — — — 63
4. אידן קרינן צוריק זייער רעליגיעזע פרייהייט — — — — — — — — 65
5. דער וויטערדיקער קאמף פון יהודה המכבי און זיין טויט — — — — 66
6. יונתן און דער אנהויב פון דער אידישער אומאפהענגיקייט — — — 70
7. שמעון און די גרינדונג פון דער זעלבשטענדיקער מלוכה פון די חשמונאים — 72
8. דאס אידישע לעבן אין יענער צייט — — — — — — — — — — — — 74

די מלוכה פון די חשמונאים:

1. שמעון'ס טויט — 79
2. יוחנן הורקנוס — 80
3. די נייע פארטייען — פרושים און צדוקים — — — — — — — — — — 81
4. אריסטאבול און אלעקסאנדער ינאי — — — — — — — — — — — — 85
5. אלעקסאנדרא און די הערשאפט פון די פרושים — — — — — — — — 88
6. דער ברודערקריג און דער אונטערגאנג פון דער חשמונאים־מלוכה — 89

יהודה אונטער רוים:

1. די רוימער — 97
2. הורקנוס און אנטיפאטער — 98
3. די קורצע הערשאפט פון אנטיגאנוס׳ן — 101
4. הורדוס׳עס רעגירונג — 102
5. הורדוס׳עס נאכפאלגער — 105
6. די ערשטע פראקוראטארן. די קנאים — 106
7. אגריפא און קאליגולא — 108

דאס אידישע לעבן אין ארץ־ישראל אין יענער צייט:

1. די פארוואלטונג — 113
2. די לערער פון דער תורה (הלל און שמאי) — 116
3. די עסייער (אסיים) און די אנדערע טויפער־סעקטעס — 124
4. אידישע פרנסות אין יענע צייטן — 132

דער גרויסער אויפשטאנד און
דער חורבן פון ירושלים:

1. די נייע פראקוראטארן — 167
2. דער אויסברוך פון אויפשטאנד און דער זיג — 168
3. די צייטווייליקע רעגירונג אין ירושלים און די מלחמה אין גליל — 173
4. דער בירגער־קריג אין ירושלים — 175

נאכ׳ן חורבן:

1. די פאליטישע און עקאנאמישע לאגע פון אידן אין ארץ־ישראל — 189
2. יבנה און רבי יוחנן בן־זכאי — 190
3. אידן אין דער צעשפרייטונג — 192
4. אידן אין די מזרח־לענדער — 194
5. אידן אין עגיפטן — 196
6. אידן אין אייראפע — 197
7. די זעלבסטפארוואלטונג און די ארגאניזאציע פון די אידישע גע־
מיינדעס אין די לענדער פון דער צעשפרייטונג — 198
8. די שטעלונג פון די היידן צו אידן. די אידישע פראפאגאנדע — 200

ים הגדול
מיטלענדישער ים
33
34
35
36

1:1,500,000
35
36
32
31

פון חורבן ירושלים ביז דעם אונטערגאַנג פון דער פערסישער מלוכה.

(פון 586 ביז 333 פאר דער קריסטלאכער צייטרעכענונג)

1) די צייט פון גלות בבל.
2) דער פאַל פון בבל און דער זיג פון פרס.
3) ששבצר און דער ערשטער צוריקקער פון גלות.
4) זרובבל און די אויפבויאונג פון צווייטן בית־המקדש.
5) נחמיה קומט בויען ירושלים.
6) עזרא דער סופר און די גרויסע פאַרזאַמלונג.
7) שטיקער פון תורת כוהנים.
8) ווי האָבן אידן דעמאָלט געלעבט?
9) חכמה־ליטעראַטור.
10) די סעקטע פון די שומרונים.
11) אידן אין אַנדערע לענדער.

1.

די צייט פון גלות בבל.

מיט דעם חורבן פון ירושלים איז אונטערגענאנגען די אידישע מלוכה אין ארץ־ישראל און אידן זיינען צעשפרייט געוואָרן איבער פאַרשיידענע לענדער. נאָר די גרעסטע צענטערם האָבן זיי געהאַט אין ארץ־ישראל, אין עגיפטן און אין בבל.

אין ארץ־ישראל זיינען דאָם רוב אידישע פויערים געבליבן אויף זייערע ערטער. אָבער זיי זיינען געווען אָרים און שוואַך, און האָבן קיין כוח ניט געהאַט זיך צו שטעלן קעגן זייערע שכנים. די אָרומיקע פעלקער האָבן געשפּאַט פון די צעשלאָגענע אידן, זיך געפרייט מיט זייער מפלה און האָבן זיי געדריקט פון אַלע זייטן. די עמונים פון מזרח, די אדומים פון דרום, די פלישתים פון מערב און די געמישטע באַפעלקערונג, וואָס האָט געוואוינט אין צפון, אין דער אַמאַליקער מלכות־ישראל — אַלע האָבן זיי זיך איצט אָריינגעריסן אין יהודה און פאַרכאַפט שטיקער לאַנד.

נאָר די גרעסטע ענדערונג אין דער באַפעלקערונג איז פאָרגעקומען אין דרום פון יהודה. דער אָראַבישער שבט נאַבאַטייער האָט אָרויסגעשטופט די אדומים פון זייער אַלטער היים — דעם באַרג שעיר (סייאיר). האָבן די אדומים אריינגעוואַנדערט און זיך באַזעצט אין דער געגנט פון חברון, און דער דרום פון יהודה איז געוואָרן אַן אדומיש לאַנד. די אדומים האָבן אויך געהאַלפן די כשדים איינגענעמען ירושלים. אידן און די אדומים זיינען דערפאַר געבליבן בלוטיקע שונאים אויף

לאנגע צייטן. ירושלים איז אויך ווייטער געבליבן דער מיטל־פונקט פון יהודה. אויף דעם אָרט, וואו דער בית־המקדש איז פריער געשטאַנען, האָט מען נאָך איצט אויך געבראַכט מתנות און קרבנות צו גאָט. אָבער מ׳האָט געדינט גאָט אויך אויף די במות, ווייל אויף די דינים פון דער תורה האָט מען שוין פון יאשיהו׳ס טויט אָן ווינציק וואָס אכטונג געגעבן. קיין פי־רער און לערער האָבן די ארץ־ישראל׳דיקע אידן מער ניט געהאַט פון נאָך דער דערמאָרדונג פון גדליה׳ן. האָבן זיי זיך שטאַרק אויסגעמישט מיט זייערע שכנים און האָבן זיך אָפּ־געלערנט פון יענע א סך מנהגים.

אַזוי האָבן אידן אין דער געווען מלוכה פון יהודה געלעבט זייער אָרים, סאַי מאַטעריעל, סאַי גייסטיק.

מאַטעריעל איז פיל בעסער געגאַנגען די אידן אין עגיפטן. אידישע ישובים האָבן זיך געפונען אין פארשיידענע געגנטן פון לאַנד, און אפילו אזוי וויט ווי אין עלעפאַנטין — אָן אינזל אויפ׳ן טייך נילוס באַם עטיאָפישן גרענץ — האָט עקזיסטירט א אידישע קאָלאָניע. זי איז באַשטאַנען פון אידישע סאָלדאַטן, וואָס די עגיפטישע רעגירונג האָט זיי געדונגען צו היטן דעם דרום־גרענץ פון לאַנד. די דאָזיקע פראָפעסיע פון סאָלדאַטן גרענץ־היטער איז בא יענע אידן איבערגעגאַנגען פון דור צו דור. פאַטערס האָבן זי איבערגעגעבן בירושה זייערע דער־וואַקסענע זין. אָבער די אידישע סאָלדאַטן אין עלעפאַנטין האָבן זיך פארנומען אויך מיט אַנדערע באַשעפטיגונגען. זיי האָבן געקויפט הייזער און אַנטייל געזומען אין האַנדל.

א געוויסע צייט נאָכ׳ן חורבן פון ירושלים האָבן די אידן פון עלעפאַנטין אויסגעבויט א בית־המקדש מיט א מזבח. אויף וועלכן זיי האָבן געבראַכט קרבנות פאַר זייער גאָט יאהו (יהוה).

אָבער גייסטיק זיינען די אידן אין עגיפטן ניט געשטאַנען הויך. זיי האָבן געלעבט אינאיינעם מיט זייערע ניט־אידישע שכנים, די געצנדינער, און האָבן געדינט צו פרעמדע געטער.

וויניק ארומגעקוקט. זיי האָבן אויך געזאמלט די ספרים, וואו עס זיינען געווען פארשריבן די רייד פון די גרויסע נביאים.

קיין בית־המקדש האָבן זיי ניט געהאַט. פלעגן זיי שבת און יום־טוב צוזאמענקומען אין פארזאמלונגס־ערטער און דאָרטן תפילה טאָן און צוהערן, ווי מ׳לייענט פאָר די תורה און די רייד פון די נביאים. אזוי ארום האָבן זיך אידן אין גלות איינגעווואוינט צוזאמענצוקומען לערנען און תפילה טאָן אין א שול (סינאַגאָגע, בית־כנסת), וואו עס זיינען ניטאָ קיין כוהנים און קיין קרבנות.

אזוי ווי מ׳האָט זיך איצט פיל פאַרנומען מיט לערנען די תורה און די נביאים, האָט אַנגעהויבן אויסווואקסן א נייער קלאַס לערער און גייסטיקע פירער, די „סופרים", דאָס הייסט: געלערנטע אין די „ספרים". די סופרים זיינען געווען שרייבער, וועלכע האָבן איבערגעשריבן און אויך געשריבן ביכער, בא־זונדערס די תורה, די נביאים און אויך אַנדערע ספרים, וואָס אידן האָבן געהאַלטן פאָר וויכטיק און הייליק. אַבער די סופרים האָבן ניט נאָר געשריבן און רעדאַקטירט די הייליקע ספרים, זיי האָבן די דאָזיקע ספרים אויך דערקלערט און אויס־געטייטשט פאָר דעם פאָלק.

אין די ערשטע צייטן איז א גרויסער טייל פון די סופרים געווען כוהנים. וואָרים אין גלות האָבן די פארטריבענע כוהנים ניט געהאַט וואָס צו טאָן, און זיי האָבן דערפאָר זיך געמוטן שטודירן די הייליקע שריפטן. שפעטער אַבער זיינען די סופרים געווארן א באזונדערער קלאַס, און מיט דער צייט האָבן זיי באַקומען די גאַנצע דעה ביי אידן, און אַלע האָבן זיי גע־פאַלגט.

דער גרעסטער לערער און גייסטיקער פירער פון אידן אין בבל איז געווען דער נביא יחזקאל. ער איז פארטריבן געווארן קיין בבל אין דעם ערשטן גלות פון יהויכין. ביז דעם חורבן פון ירושלים האָט ער געשטראָפט די פארטריבענע אידן מיט שטרייננע רייד פאָר זייערע זינד און פארדאַרבנקייט. נאָכ׳ן חורבן

אבער האט ער זיי געטרייסט און אויפגעהאלטן אין זיי די האפענונג אויף א בעסערער צייט. ער האט פאראויסגעזאגט, אז אידן וועלן אמאל גרעיניקט און געליטערט ווערן פון זיי־ערע זינד, און מיט א נייעם הארץ און א נייעם גייסט וועלן זיי קומען צוריק אין זייער לאנד. די חורבות וועלן ווידער אויפ־געבויט ווערן. די שטעט וועלן ווידער ווערן געדיכט באזעצט און דאס פארוויסטע לאנד וועט ווידער אויפבליען.

יחזקאל איז אבער געווען ניט בלויז א נביא, נאר אויך א כוהן און א געזעצגעבער. אלס כוהן האט ער געהאט א גרויסן אינטערעס אין אפהיטן די דינים און די צערעמאניעס פון בית־המקדש, ניט ווי ירמיה און אנדערע גרויסע נביאים, וועלכע זיינען געווען קעגן קרבנות און רעליגיעזע צערעמאניעס. יחזקאל האט אנגעצייכנט א גענויען פלאן פאר דער נייער ירושלים, וואס וועט אמאל ווידער אויפגעבויט ווערן. אין דעם דאזיקן פלאן האט ער אויסגעשריבן מיט אלע איינצלהייטן די דינים, לויט וועלכע מ׳זאל זיך אויפפירן אין דעם נייעם בית־המקדש; און א סך פון די געזעצן, וואס ער האט פארגעשריבן, זיינען טאקע שפעטער אנגענומען געווארן.

2.

דער פאל פון בבל און דער זיג פון פרס

די כאלדייאישע מלוכה האט זיך לאנג ניט געהאלטן. די אינגערע אידן, וואס זיינען פארטריבן געווארן קיין בבל, האבן נאך דערלעבט צו זען מיט זייערע אייגענע אויגן נקמה אן די כשדים.

נבוכדראצר איז געשטארבן אין יאר 562 (פאר קר.), און מיט זיין טויט האט די וועלט־מלוכה פון די כשדים אנגע־הויבן גיין אויף אראפ. אין דער אידישער לאגע האט זיך שוין דעמאלט אנגעהויבן א בעסערונג. נבוכדראצר׳ס זון אויל־מרודך (עוויל מרוידאך) האט באפרייט יהויכינ׳ען פון געפיינ־קעניש און האט אים אנערקענט פאר א אידישן פירשט.

מיט א צענדליק יאר שפעטער, אונטער דעם לעצטן בא־בילאָנישן קיניג, נאבאָניד (555—539), האָבן זיך שוין געוויזן צייכנס, אז דער סוף פון בבל איז נאָענט. א ניי פאָלק איז אויפ־געשטאַנען, וואָס האָט איינגענומען א לאַנד נאָך א לאַנד און האָט געגרינדעט א וועלט־מלוכה, וועלכע האָט זיך געהאַלטן צוויי הונדערט יאָר.

דאָס זיינען געווען די פערסער. זיי האָבן געוואוינט באָם פערסישן ים־צונג אין דרום־מזרח פון בבל. געלעבט האָבן זיי פון ערד־אַרבעט און זיי זיינען געווען באַרימט פאַר פלינקע רייטער און גוטע בויגן־שיסער. זיי האָבן ניט געהערט צו דער סעמיטישער ראַסע. לויט זייער שפראַך, גלויבן און מנהגים זיינען די פערסער געווען אינגאַנצן פאַרשיידן פון די סעמיטישע פעלקער. לויט זייער שפראַך זיינען זיי געווען נאָענט צו די גריכן, רוימער און אַנדערע פעלקער פון אייראָפּא, וועלכע מ׳באַצייכנט אַלס אינדא־איראָפּייאישע (אינדא־גערמאַנישע) אָדער אויך אַריש פעלקער.

אונטער זייער העלדישן קיניג כורש (קוירעש) האָבן די פערסער באַזיגט זייער ברודער־פאָלק, די מעדיער, און פון פּרס און מדי איז געוואָרן איין מלוכה. באַלד האָט כורש צעשלאָגן אויך קרעזום׳ן, דעם רייכן קיניג פון לידיע, און האָט צוגענומען גאַנץ קליינאַזיע ביז דעם עגייאישן ים.

אָלע זיינען איצט געווען זיכער, אז די פערסישע אַרמיי וועט אינגיכן איינעמען בבל. אָבער דאָס רוב אידן האָבן ניט דערוואַרט קיין סך גוטס פון בבל׳ס מפלה. וואָס וועט אידן דערפון אַרויסקומען, האָבן זיי זיך געטראַכט, ווען עס וועט ווידער פאָלן א וועלט־מלוכה און אַן אַנדערע וועט פאַרנעמען איר אָרט? איז דען די אידישע לאָגע בעסער געוואָרן, ווען אַנשטאָט דעם יאָך פון אשור איז געקומען דער יאָך פון בבל? וואָס קאָנען אידן דערוואַרטן פון דעם הערשער פון א פרעמדן פאָלק?

די אמתע הילף, האָבן אָט די אידן געגלויבט, וועט ערשט משיח ברייגען. שוין פון לאַנג האָט געלעבט ביי אידן די

האָפענונג, אז עס וועט קומען אמאל א טאג, און עס וועט אויפ־שטיין א גרויסער, א וואונדערלאכער קיניג פון דוד׳ס הויז. דער דאזיקער קיניג וועט מיט זיין גייסטיקער קראפט הערשן איבער אלע פעלקער און וועט ווידער אויפשטעלן דוד׳ס מעכטיקע מלוכה אין ירושלים. אט דעם קיניג, וועלכער דארף קומען אין דער צוקונפט און אפשאפן אל דאס שלעכטס פון דער וועלט — האבן אידן געהופן משיח, געזאלבטער, וויל בשעת א קיניג פלעגט ארויף אויפ׳ן טראן, פלעגט מען אים זאלבן מיט בוימל.

איז דען מעגלאך, האבן אידן געזאגט, אז נאך איידער משיח וועט קומען, זאלן מיר שוין געהאלפן ווערן דורך כורש׳ן?

כדי אפצושלאגן די דאזיקע טענות, איז דעמאלט אויפגע־טראטן דער גרויסער נביא, וואס זיין נאמען איז אונז געבליבן אומבאקאנט. דער דאזיקער אומבאקאנטער נביא האט אנ־געהויבן זיינע נבואות מיט די ווערטער: „טרייסט, טרייסט מיין פאלק, זאגט אייער גאט". טרויערט ניט מער, וואָרים גאט האט פארגעבן די זינד פון ירושלים, פאר וועלכע זי האט אזוי פיל געליטן. די חילף ליגט ניט אין דער וויטער צוקונפט, נאר אט קומט זי שוין אן. כורש איז עס דער משיח, וועמען גאט האט אנגענומען בא דער האנט אונטערצוווארפן אונטער אים אלע פעלקער און צו עפענען פאר אים אלע פארשלאסענע טויערן. כורש איז עס דער, וועמען גאט האט אויסגעקליבן פאר זיין געצייג דורכצופירן זייןווילן: צו זאגן צו ירושלים, זי זאל געבויט ווערן. די טאלן וועלן זיך אויפהויבן און די בערג וועלן ווערן נידעריק. אין מדבר וועט ווערן א וועג און אין דער ווייסטעניש א קוואל וואסער. גייט ארויס פון בבל, אנטלויפט פון די כשדים מיט פרייד און געזאנג — אזוי האט דער דאזיקער נביא געפון צו זיינע ברידער, וואס האבן גע־לעבט אין בבל.

(בעת מען האט צונויפגעקליבן די שריפטן פון די נביאים, האט מען די רייד פון׳ם דאזיקן אומבאקאנטן נביא צוגעשטעלט צו ישעיה פון קאפיטל מ׳ אן.)

3.

ששבצר און דער ערשטער צוריקקער פון גלות.

אין יאָר 539 האָט כורש איינגענומען בבל, און פֿאַר אידן האָט זיך אָנגעהויבן א בעסערע צייט. די פּערסער האָבן ניט געדריקט די פּעלקער, וואָס זיי האָבן געמאַכט אונטערטעניק, ווי דאָס האָבן געטאָן די אַסיריער און די באַבילאָניער פֿאַר זיי. וואָרים די פּערסער האָבן געזוכט צוזאַמענצוהאַלטן זייער גרויסע וועלט-מלוכה ניט אַזוי דורך מיליטעריש קראַפֿט, ווי דורך גוטע באציאונגען מיט די אונטערגעוואָרפענע פּעלקער. זיי האָבן יעדן איינגענומענעם פּאָלק געגעבן דאָס רעכט צו לעבן און צו דינען זיין אייגענעם גאָט. אויך אידן האָט כורש דערלויבט זיך אומצוקערן אין זייער לאַנד און אויפצובויען דעם בית-המקדש. פֿאַר גובערנאַטאָר און פירשט פון יהודה האָט ער באַשטימט ששבצר (שעשבאַצאַר), א זון פון יהויכין, און ער האָט אים אויך אַוועקגעגעבן די הייליקע כלים פון בית-המקדש, וואָס נבוכדראצר האָט אַוועקגעגרויבט.

אָבער ניט פיל אידן האָבן זיך אָפּגערופן צו גיין צוריק אין דער אַלטער היים. וואָרים צו שטאַרק זיינען זיי געווען צוגעבונדן צו דעם נייעם לאַנד, וואָס זיי האָבן געמאַכט פֿאַר זייער נייער היים, און צו אָרים און וויסט איז איצט געווען ארץ-ישראל, וואוהין מ'האָט זיי גערופן זיך אומקערן. דערצו זיינען אונטער דער הערשאַפט פון די פּערסער אָפּגעשאַפט געוואָרן אַלע באַגרעניצונגען קעגן אידן. זיי זיינען געווען פריי צו געניסן גלייך מיט די באַבילאָניער פון דער פרוכט-באַרקייט און רייכקייט פון לאַנד. זיי האָבן דערפֿאַר וויי-טער געלעבט אין זייערע אידישע געמיינדעס אין דער גרויסער פּערסישער אימפּעריע, און א לאַנגע צייט האָבן די דאָזיקע אידן וויייט איבערגעשטיגן אין רייכקייט און געלערנטקייט זייערע בריידער פון יהודה.

אַביסל אידן זיינען יאָ געגאַנגען צוזאַמען מיט ששבצר'ן

צוריק קיין יהודה. זיי זיינען אבער שטארק אנטוישט געוואָרן, וואָן זיי זיינען געקומען אין דעם לאנד, פון וואנען זיי אדער זייערע עלטערן זיינען פארטריבן געוואָרן מיט עטלאכע צענדליק יאר צוריק. ירושלים איז געווען ווייסט. פארשוואָרצטע וועגט פון חרוב'ע הייזער האבן ארויסגעשטארצט פון חורבות און פארשאָטענע בערגלעך. עס איז אנגעפאלן א גרויל, וואָן מ'איז געגאנגען דורך די פארלאָזענע גאסן און די וויסטע רוינעס. ניט פיל בעסער איז געווען ארום ירושלים. די פעלדער און גערטנער זיינען געווען פארווילדעט, פארוואקסן מיט דערנער. אין קיין זאך איז ניט געווען קיין גערעטעניש. מ'איז געווען אזוי ארים, אז מ'האט קוים געהאט צו באצאלן די שטייערן צו דער פערסישער רעגירונג. אויך די שכנים ארום האבן געדריקט פון אלע זייטן, און קיין כוח זיך צו באשיצן איז ניט געווען.

ששבצר און די אידן, וואָס זיינען געקומען מיט אים, האבן דערפאר נאָר אויסגעבויט א מזבח און מקריב געווען קרבנות לויט די פארגעשריבענע געזעצן. אבער צו בויען א בית-המקדש האבן זיך בא זיי די הענט ניט געהויבן אין אזעלכע שלעכטע צושטאנדן. דאָס פאלק האט געגלויבט, אז ס'איז נאָך ניט געקומען די צייט צו בויען גאָט'ס הויז.

4.

זרובבל און די אויפבויאונג פון צווייטן בית-המקדש.

אזוי זיינען אריבער ארום צוואנציק יאָר, טרויעריקע יארן פון ביטערער אנטוישונג. אונטער דער צייט איז כורש געשטאָרבן, און זיין זון קאמביזעס, וואָס האט געירשנט זיין טראָן, האט אויסגענומען עגיפטן און זי געמאכט פאר א פערסישע פראווינץ. אבער ער איז באלד געשטאָרבן, און עטלאכע יאָר זיינען דערנאָך געווען מהומות אין דער פערסישער אימפעריע.

דער קיניג פון פרס איז געווארן דריוש (דאריאווש). אבער ער איז ניט געווען פון כורש'ס פאמיליע, און מ'האט אים ניט אומעטום געוואלט אנערקענען. אין א סך פראווינצן האבן אויסגעבראכן אויפשטאנדן קעגן דער אויבערהערשאפט פון די פערסער. דא איז איינגעשטילט געווארן איין אויפשטאנד, און דארטן האט באלד אויסגעבראכן אן אנדערער. עס האט זיך געדוכט, אז אט אט צעפאלט אינגאנצן די פערסישע וועלט-מלוכה און אלע אונטערטעניקע פעלקער ווערן פריי און זעלבשטענדיק.

קאנגען וועגן דער גרויסער מהומה אין דער וועלט האבן דערגרייכט אויך ירושלים. און צוויי נביאים, חגי און זכריה (כאגאי און זכאריא), האבן מיט זייערע רייד אויפגעמוטערט דאס פאלק און זיינע פירער אנצוהויבן בויען דעם בית-המקדש. ששבצר איז שוין מער ניט געווען אין ירושלים, און זיין שטעלע, אלס גובערנאטאר פון יהודה, האט איצט פארנומען זרובבל (זרובאוועל), זיינער א פלימעניק, יהויכינ'ס אן אייניקל. אים בא דער זייט איז געשטאנען, אלס גייסטיקער פאר-שטייער פון אידן, דער כוהן-גדול יהושוע בן-יהוצדק, אן אייניקל פון דעם לעצטן כוהן-גדול, וועמען נבוכדראצר האט געלאזט טויטן.

זרובבל און יהושוע צוזאמען מיט'ן גאנצן פאלק האבן זיך געמומען צו דער ארבעט און האבן אנגעהויבן בויען דעם בית-המקדש. די מיטלען זיינען געווען ארימע, און די אלטע לייט, וואס האבן נאך געדיינקט דעם ערשטן בית-המקדש אין זיין גאנצער פראכט, זיינען געווען אומעטיק און אפהענטיק. האט דער נביא חגי זיי אויפגעמונטערט און געזאגט אין גאט'ס נאמען, אז די פראכט פון אט דעם צווייטן בית-המקדש וועט זיין פיל גרעסער פון דעם ערשטן. וואהרים די שעה פון באפרייאונג איז געקומען. באלד וועלן צעטרייסלט ווערן דער הימל און די ערד, דער ים און די טריקענישן. עס וועט פאלן די מאכט פון דער וועלט-מלוכה, און זרובבל וועט געקרוינט ווערן פאר קיניג און משיח אין ירושלים.

גראד זיינען דעמאלט אנגעקומען שלוחים פון די אידן פון בבל מיט א סך גאלד און זילבער פאר דעם בית־המקדש. זכריה האט אין גאט׳ס נאמען געהייסן נעמען פון דעם גאלד און מאכן א קרוין און אנטאן זי זרובבל׳ן אויפ׳ן קאפ.

אבער פון דער דאזיקער דערוואַרטונג האט זיך גארנישט אויסגעלאזן. אידן האבן זיך ווידער אפגענארט אין זייערע האפענונגען. דריוש האט געזיגט. ער האט אונטערגעדריקט אלע אויפשטאנדן און האט איינגעפירט נאך א בעסערע און מער זיכערע ארדענונג אין דער פערסישער מלוכה.

דער בית־המקדש איז שוין געווען ווייט אריינגעבויט. מיט אמאל איז געקומען קיין ירושלים דער פערסישער סאטראפ (געווארן גובערנאטאר) פון סיריע און האט געפרעגט די אידישע פארשטייער, ווער עס האט זיי דערלויבט צו בויען דעם בית־המקדש. אידן האבן געענטפערט, אז כורש האט זיי געגעבן די דערלויבעניש. דער סאטראפ האט וועגן דעם אנגעפרעגט אין דער פערסישער הויפטשטאט, און דריוש האט געענטפערט, אז עס ליגט טאקע אין קיניגלאכן ארכיוו אזא דעקרעט פון כורש׳ן. ער האט דערפאר באפוילן, אז דער בית־המקדש אין ירושלים זאל פארענדיקט ווערן אויף די קאסטן פון דער פערסישער רעגירונג.

איבער דריי יאר האט מען דעם בית־המקדש געבויט, און אין יאר 515 איז ער פארענדיקט געווארן. מ׳האט געפייערט א חנוכת־הבית, דורכגעמישט פון פרייד און שמערץ, געזאנג און געוויין.

אידן האבן זיך געפרייט, וואס אויף דעם חייליקן בארג איז ווידער געשטאנען גאט׳ס הויז, און דארטן האבן ווידער געקלונגען די חיליקע געזאנגען פון ציון, באגליט פון הארפן און פויקן. אבער זיי האבן אויך געווויינט, וואס די האפענונגען, מיט וועלכע זיי האבן זיך ארומגעטראגן בשעת זיי האבן אנגעהויבן בויען דעם בית־המקדש, זיינען צערונען געווארן. זרובבל׳ן האט די פערסישע רעגירונג אראפגעזעצט. גובער-

נאַטאַר פון יהודה איז געווארן א פּערסער. ניט קיין פּירשט פון דוד'ס הויז.

אזוי זיינען אריבער זיבעציק שטילע, אומעטיקע יאָרן נאָך דער אויפבויאונג פון צווייטן בית־המקדש. דאָס זיינען געווען יאָרן פון נויט און אָרימקייט פּאַר די אידן אין יהודה. די געגנווארט איז געווען טרויעריק, און ס'איז אויך ניט געווען קיין האָפענונג, אז עס זאָל באַלד בעסער ווערן.

דערצו זיינען די אידן אין יהודה אויך גייסטיק געגאַנגען אויף אַראָפּ. זייערע שכנים אין צפון, אין דער פּראָווינץ שומרון, זיינען געווען א געמיש פון די אַמאָליקע אידן פון מלכות־ישראל און די פּרעמדע געצנדינער, וואָס די מלכים פון אשור האָבן דאָרטן באזעצט. זיינען זיי געווען האַלבע אידן, האַלבע גויים. אָבער די איינוואוינער פון שומרון זיינען געווען רייכער פּאַר די אידן פון יהודה. דערפּאַר האָבן די אידן פון יהודה געהאַט מיט זיי. אידישע זין פון יהודה האָבן חתונה געהאַט מיט פרויען פון שומרון, און עס האָט געהאַלטן דערביי, אז די אידן פון יהודה זאָלן זיך אויסמישן מיט די פעל־קער אַרום און ווערן האַלבע גויים, ווי זייערע שכנים, די אַמאָ־ליקע אידן פון ישראל.

אָבער זיבעציק יאָר נאָך דער אויפבויאונג פון צווייטן בית־המקדש איז פון פּערסישן קיניגלאָכן חוף געקומען א העלפער פּאַר די אידן פון יהודה. דאָס איז געווען נחמיה.

5.

נחמיה קומט בויען ירושלים.

נחמיה האָט געוואוינט אין שושן, די הויפּטשטאָט פון פּערסיע, און האָט פּארנומען א הויכע שטעלע אין הוף פון אַרטאַקסערקסעס דעם ערשטן. ער איז געווען א בעכער־דער־לאַנגער באַם קיניג.

נחמיה איז אָבער געווען אויך א געטרייער איד. ווען ער האָט דערהערט, אז ירושלים איז א וויסטע שטאָט, אָן א מויער אַרום, און אז די אידן אין יהודה געפינען זיך אין א

שלעכטער לאגע, האט ער זיך שטארק צעווייגט, געפאסט אן תפילה געטאן צו גאט. עס איז בא אים געבליבן, אז ער וועט זיך נעמען אויפבויען ירושלים און מאכן א נייע אַרדענונג אין יהודה.

אין יאר 444 האט נחמיה באקומען א דערלויבעניש פון זיין קיניג אַוועקצופאָרן אוף א געוויסער צייט קיין ירושלים. דער קיניג האט אים באשטימט פאר א פחה (פּעכא, גובערנא־טאר) איבער יהודה, און האט אים געגעבן א דערלויבעניש אויפצובויען די שטאט.

נחמיה איז אַנגעקומען קיין ירושלים צוזאמען מיט א גרופע אידן, וואס זיינען מיטגעפאָרן אים העלפן אין דער ארבעט. ער האט באלד געטרופן א פארזאמלונג פון אלע קלאסן אידן און זיי אויפגעמונטערט זיך צו נעמען גלייך בויען א מויער אַרום שטאט, כדי זיי זאלן מער ניט זיין צו שאנד און צו שפאט בא די שכנים אַרום.

מיט זיינע רייד האט נחמיה אלעמען באגייסטערט און מ׳האט גלייך אַנגעהויבן בויען דעם מויער. אויפצולעג רייכע אידן, משפחות אַדער געמיינדעס, אויך צעכן פון בעלי־מלאכות, האבן זיך אונטערגענומען אויפצובויען אף אייגענע קאסטן א גרעסערן אַדער קלענערן טייל פון דעם מויער.

אַבער די שכנים אַרום האבן ניט געוואלט, אז ירושלים זאל וואָרן א נייער צענטער און די אידן פון יהודה זאלן אַנהויבן שפילן א גרויסע ראלע. זיי האבן דעריבער געזוכט מיט אלע מיטלען צו שטערן נחמיה׳ן אין דער ארבעט. זיי האבן אפילו געשראקן מיט א פלוצלאכן איבערפאל. אַבער נחמיה האט זיך ניט געלאזט אפשרעקן. ער האט באוואפנט די ארבעטער: מיט דער האנט האבן זיי געבויט דעם מויער, און אף די לענדן האבן זיי געטראגן שוועדרד אַנגעבונדן.

דער פירער פון נחמיה׳ס געגנער איז געווען סנבלט (סאנ־וואלאט), דער גובערנאטאר פון שומרון. אים האבן געהאלפן נאך אַנדערע פירשטן פון די פעלקער אַרום. אַבער אין ירושלים גופא האט נחמיה אויך געהאט פיל געגנער. די רייכע אידן

פון יהודה, די אריסטאקראטן, האבן געהאלפן נחמיה'ן נאר מיט א האלבן הארצן. אין דער שטיל אבער האבן זיי זיך געׂחבר'ט מיט די פרעמדע פירשטן, מיט וועלכע זיי זיינען געווען פארבונדן דורך האנדל אדער מחותנ'עשאפט.

נחמיה האט אבער אזוי גוט ארגאניזירט די ארבעט, אז אין 52 טעג איז דער גאנצער מויער ארום שטאט געווען פאר־טיק. א פריילאכער יום־טוב איז געפייערט געוואָרן מיט דאנק־קרבנות און געזאנג, מיט צימבלען און הארפן, „און די פרייד פון ירושלים האט זיך גהערט ביז ווייט".

ירושלים האט שוין געהאט א מויער, איז שוין געווען א זיכערער ארט צו וואוינען. אבער זי איז נאך אלץ געווען וויסט און פוסט, אן איינוואוינער. נחמיה האט דערפאר גע־פועל'ט בא די פירער פון די געמיינדעס, זיי זאלן וואוינען אין ירושלים. דערצו האט מען געוואָרפן גורל, און איינער פון צען פון דער גאנצער אידישער באפעלקערונג אין יהודה האט זיך געמוזט באזעצן אין דער הויפטשטאט.

נחמיה האט זיך אויך אנגענומען די קריוודע פון די ארימע אידן פון יהודה קעגן זייערע רייכע אונטערדריקער. די ארימע פויערים זיינען אין שלעכטע יארן פון ניט־גערעטעניש געווען געצוואונגען צו פארזעצן בא די רייכע, אדער פארקויפן זיי זייערע פעלדער און ווינגערטנער, כדי ניט צו שטארבן פון הונגער און צו קענען באצאלן די שווערע שטייערן דער רעגי־רונג. זיי האבן אפילו געמוזט אוועקגעבן זייערע זין און טעכ־טער פאר קנעכט צו די רייכע פריצים, בא וועמען זיי האבן געליין געלט. וען נחמיה האט דערהערט די קלאגעס פון די דאזיקע פארארימטע פויערים, האט ער צונויפגערופן אן אלגע־מיינע פאלקס־פארזאמלונג, און האט דארטן מיט א ברענענדיקן צארן אנגעגריפן די רייכע אונטערדריקער. ער האט געפא־דערט פון די רייכע, זיי זאלן גלייך אפן שטעל אפגעבן צוריק אלץ, וואס זיי האבן צוגענומען פון די ארימע אידן. די רייכע האבן צוגעשוואָרן דאס צו טאָן. זיי האבן ניט געקאנט אפזאגן נחמיה'ן, וואָרים ער איז געווען נאענט צום קיניג. בפרט, אז

ער אַליין איז געווען א מוסטער פון געראַטנקייט. אַנשטאָט צו נעמען א צינז פון אידן אַלס גובערנאַטאָר, האָט ער נאָך פון זיין אייגענער קעשענע געשטיצט די אַרימע געמיינדע.

נאָכדעם ווי נחמיה האָט געמאַכט א שטיקל אַרדענונג אין יהודה, איז ער צוריק אַוועקגעפֿאָרן קיין שושן. שפּעטער, ווען ער איז א צווייטן מאָל געקומען קיין ירושלים, האָט ער ווידער געפונען, אז די אידן פון יהודה פירן זיך ניט גוט אויף.

בעת אין בבל האָבן אידן שטרענג אָפּגעהיט שבת און ניט געטאָן אין דעם טאָג קיין אַרבעט, פלעגן די אידישע פויערים אין יהודה ברענגען שבת קיין ירושלים זייערע לאַנד־פּראָדוקטן צו פֿאַרקויפן. אויך העכדלער פון צור, ווָאם האָבן געוואוינט אין ירושלים, פלעגן קומען שבת מיט פיש און אַנדערע סחורות, כדי צו האָבן א גוטן מארק אין א טאָג, ווען דאָס פֿאָלק האָט ניט געארבעט און געהאט צייט צו קויפן. נחמיה האָט אָפּגעשאָפט דעם דאָזיקן צושטאַנד און ניט געלאָזט פירן שבת קיין האַנדל אין ירושלים. ער האָט געגעבן א באפעל, אז די טויערן פון ירושלים זאָלן פֿאַרשלאָסן ווערן פרייטיק, ווי נאָר די נאַכט הויבט אָן צופֿאַלן, און זיי זאָלן ניט געעפנט ווערן, ביז דער טאָג שבת ווָעט אינגאַנצן אַריבער.

נחמיה האָט אויך אַיינגעפירט א בעסערע אַרדענונג אין בית־המקדש. ער האָט באפוילן, אז דאָס פֿאָלק זאָל ברענגען „מעשר" (מאַאַסער, א צענטל פון די פרוכטן פון דער ערד און פון די סטאַדעס) אין בית־המקדש און מ'זאָל עס ריכטיק פאַרטיילן, כדי די לויים, די דינער פון בית־המקדש, זאָלן האָבן פון וואָנען צו לעבן און ניט דאַרפן פֿאַרלאָזן דאָס הייליקע אָרט און גיין זוכן אַרבעט אַף די פעלדער.

דאָס ערגסטע איז געווען, ווָאם אידן האָבן זיך געמישט מיט זייערע גוי'אישע און האַלב־גוי'אישע שכנים אַרום און געטאָן מיט זיי שדוכים. די קינדער פון אזעלכע געמישטע עלטערן זיינען געווען קנאַפּע אידן. נחמיה האָט געטאַדלט די שולדיקע, און זיי האָבן געשווָאָרן דאָס מער ניט צו טאָן. און אז אַן אייניקל פון דעם כוהן־גדול האָט חתונה געהאָט מיט

א טאכטער פון סנבלט פון שומרון, האָט נחמיה אים אַרויסגע־ טריבן פון ירושלים.

אזוי האָט נחמיה געלייגט א פונדאמענט פאר א נייעם לעבן אין יהודה. אָבער איבעראַנדערשן אינגאַנצן די דאָרטיקע אידן און אייגפירן בא זיי א נייע, פעסטע און באשטענדיקע אָרדענונג — האָט נחמיה ניט געקאָנט. דערצו האָט זיך גע־ פאָדערט אַן אַנדער מין פירער, א גייסטיקער לערער. אָט דער פירער און לערער איז איצט געקומען פון בבל קיין ירושלים. דאָס איז געווען עזרא דער „סופר".

.6

עזרא דער „סופר" און די גרויסע פאַרזאַמלונג.

די אידן פון בבל האָבן שוין פון לאַנג זיך שטאַרק אינטערע־ סירט מיט דער הייליקער שטאָט און מיט'ן בית־המקדש. זיי האָבן געוזכט צו אָרגאַניזירן אין יהודה א אידישן קיבוץ, אין וועלכן מ'זאָל לעבן לויט זייער באַגריף פון פרומקייט. וועגן א אידישער מלוכה מיט א אידישן קיניג אין ירושלים זאָל מען מער ניט טראַכטן. דער מיטלפונקט פון אידישן לעבן זאָל זיין דער בית־המקדש, און דער כוהן־גדול זאָל זיין דער אידישער פירשט און פאָרשטייער. אידן זאָלן זיך אָפשיידן פון די פעל־ קער אַרום, און זוכן אָפצוהיטן פינקטלאַך אַלע דינים פון גאָט'ס תורה.

אָבער די תורה, וואָס אידן האָבן אין יאשיהו'ס צייט צו־ געשוואָרן צו היטן, איז געווען צוגעפאָסט פאר א קליינער זעלבשטענדיקער מלוכה, ווי די אידן אין יהודה זיינען דעמאָלט געווען. איצט אָבער זיינען זיי געווען א טייל פון א פרעמדער מלוכה מיט גאָר אַן אַנדער אָרדענונג פון לעבן. די געלערנטע אידן פון בבל האָבן דערפאָר אויסגעבעסערט די פריער־ דיקע דינים און געשאפן א נייע תורה, וואָס זאָל דינען פאר א געזעצבוך פון דעם אידישן לעבן אין אַלע ווייטערדיקע צייטן.

אין דער דאזיקער נייער תורה ווערט מער ווי אלץ געדעדט וועגן דער אַרדענונג אין בית־המקדש, וועגן דער חיוליקער עבודה, וואס די כוהנים מוזן אין אים טאן, און וועגן די דינים, וואס אלע מוזן אפהיטן, כדי ניט צו פארשוועכן זיין חיוליקייט. מ׳רופט דעריבער דאס דאזיקע געזעצבוך „די תורה פון די כוהנים״ (תורת־כוהנים. געפינט זיך צום גרעסטן טייל אין דריטן פון די פינף חומשים, אין „ויקרא״).

דער פירער פון די דאזיקע אידן פון בבל איז געווען דער כוהן און סופר עזרא, דער גרעסטער לערער און גייסטיקער פירער, וואס אידן האבן געהאט פון יחזקאל׳ען אן. נאכדעם ווי נחמיה האט אויסגעבויט דעם מויער ארום ירושלים און האט דארטן איינגעפירט אביסל א בעסערע אַרדענונג, האט עזרא באקומען א דערלויבעניש און א פולמאכט פון פערסישן קיניג צו גיין קיין יהודה מיט דער נייער תורה און מאכן זי דארטן פאר דעם געזעץ פון גאנצן לאנד.

עזרא איז געקומען קיין ירושלים מיט עטלאכע טויזנט איבערגעבענע אידן צו ענדיקן די ארבעט, וואס נחמיה האט אַנגעהויבן: צו רעפארמירן דאס לעבן פון די ארץ־ישראל׳דיקע אידן, כדי די אידן פון גלות זאלן זיך קענען צונויפמישן מיט זיי און ווערן איין געמיינדע.

די ערשטע זאך האט עזרא געדופן א פארזאמלונג פון פאלק אויף א בריטן פלאץ בא איינעם פון די טויערן פון שטאט און האט דארטן פארגעלייענט די נייע תורה, וואס ער האט געבראכט. ער איז געשטאנען אויף א הויכער, חילצער־נער פלאטפארם, וואס מ׳האט געמאכט ספעציעל פאר דער געלעגנהייט, און האט געלייענט; און די כוהנים און די לויים, וואס זיינען געשטאנען ארום אים, האבן דערקלערט דעם פאלק די באדייטונג פון די ווערטער. דאס פארליינען האט געמאכט אזא גוואלדיקן איינדרוק אויף אלעמען, אז דער גאנצער פארזאמלטער עולם האט זיך צעווויינט און צעיאמערט.

די צווייטע און די שווערסטע זאך, וואס עזרא האט געהאט דורכצופירן, איז געווען: אז אידן זאלן אלם הייליקע געמיינדע

זיך אַפשיידן פון אַלע גויים און האַלבע גויים אַרום. נחמיה האָט אַנגעהויבן דעם דאָזיקן קאַמף, אַבער ער איז ווייט ניט געגאַנגען. ער האָט נאָר גע׳פּועל׳ט, אַז אידן זאָלן שוועכער ניט צו נעמען מער קיין פרעמדע, ניט־אידישע פרויען. עזרא איז געגאַנגען א סך ווייטער. ער האָט געפּאַדערט, אידן זאָלן זיך שיידן פון די פרעמדע פרויען, ווָאָס זיי האָבן פון לאַנג שוין גענומען. דאָס האָט געבראַכן א סך פאַמיליעס, האָט פאַרשאַפט גרויסע ליידן, דעריבער איז דאָס געווען ניט לייכט דורכצופירן.

נאָכדעם ווי אידן האָבן אַוועקגעוואַרפן זייערע גוי׳אישע פרויען, איז געקומען דער לעצטער אקט פון עזרא׳ס טעטיקייט. אַלע אידן זיינען זיך צוזאַמענגעקומען אויף א גרויסער פאָלקס־פאַרזאַמלונג אין ירושלים. אַלע פאַרזאַמלטע האָבן געפאַסט, און מיט זעק אש אויף די לענדן האָבן זיי זיך מתודה געווען אַף זייערע זינד און אַף די זינד פון זייערע עלטערן. דער פאַרזיצער פון דער פאַרזאַמלונג איז געווען עזרא. צוערשט האָט מען פאַרגעלייענט שטיקער פון דער תורה. דערנאָך האָט עזרא געזאָגט א לאַנגע תפילה, אין וועלכער ער האָט דער־ציילט און דערקלערט, ווָאָס עס האָט פאַסירט מיט דעם אידישן פאָלק ביז יענער צייט.

נאָך עזרא׳ס תפילה האָט דאָס גאַנצע פאַרזאַמלטע פאָלק צוגעשוואָרן צו היטן די געבאָטן פון גאָט׳ס תורה. די וויכטיק־סטע פונקטן, אַף וועלכע זיי האָבן געשוואָרן, זיינען געווען: ניט צו טאָן קיין שדוכים מיט די גוי׳אישע שכנים אַרום; ניט צו האַנדלען אום שבת; צו היטן דאָס יאָר פון „שמיטה" (לאָזן ניט באַארבעט די ערד און שיינקען אַלע חובות אין יענעם יאָר) און צו בריינגען אין צייט פאַרשיידענע אַפּצאָ־לונגען פאַר דעם בית־המקדש.

אַף אָט דער „גרויסער פאַרזאַמלונג" האָבן אידן אַוועק־געלייגט א פעסטן פונדאַמענט, אַף וועלכן זיי האָבן אויסגע־בויט אַן אייגן אידיש לעבן אויך אַן אַן אייגענער מלוכה. זיי האָבן פון איצט אַן געלעבט, ווי א באַזונדער פאָלק, מיט דע׳

תורה, מיט דער „עבודה" אין בית־המקדש און דערנאָ מיט דער האַפענונג, אַז אַמאָל, אין דער וויטער צוקונפט, וועט קומען משיח׳ס מלוכה.

שטיקער פון תורת־כוהנים:

און גאָט האָט געריידט צו משה׳ן אַזוי צו זאָגן: **רייד צו דער גאַנצער געמיינדע פון די בני־ישראל און דו זאָלסט זאָגן צו זיי:** הייליק זאָלט איר זיין, **וואָרים הייליק בין איך יהוה אייער גאָט.**

די היילקייט פון אידן זאָל זיך אַרויסווייזן אין פאַר־שיידענע זאַכן, וואָס זיי מוזן טאָן:

איר זאָלט אָפגעבן כבוד פאָטער און מוטער און מיינע שבתים זאָלט איר היטן.

דו זאָלסט ליב האָבן דעם צווייטן אַזוי ווי זיך אַליין.

זאָלסט זיך אויפהויבן פאַר א גרייזגראָען מענטשן און דו זאָלסט שאַנעווען א זקן.

איר זאָלט האָבן א ריכטיקע וואָגשאָל און ריכטיקע וואָגשטיינער.

נאָך מער זאָל די היילקייט פון אידן זיך אַרויסווייזן אין פאַרשיידענע זאַכן, וואָס זיי טאָרן ניט טאָן:

איר זאָלט זיך ניט וועגן צו די געצן און איר זאָלט זיך ניט מאַכן קיין געגאָסענע בילדער פון גאָט.

איר זאָלט ניט עסן מיט דעם בלוט און ניט מאַכן קיין כשוף.

איר זאָלט ניט גנב׳ענען און ניט פאַרלייקענען און ניט זאָגן קיין ליגן אויפן דעם אַנדערן.

זאָלסט ניט אונטערדריקן דעם צווייטן און זאָלסט אים

ניט באַרויבן. זאָלסט ניט לאָזן איבערנעכטיקן דעם לוין פון א נעדונגענעם אַרבעטער ביז אין דער פרי.

זאָלסט ניט שילטן א טויבן און פאר א בלינדן ניט לייגן קיין שטרויכלונג.

איר זאָלט קיין אומרעכט ניט טאָן אין משפט'ן. זאָלסט ניט שאָנעווען קיין אָרימאָן און ניט זיין מילד מיט א גרויסן מאָן. מיט גערעכטיקייט זאָלסטו משפט'ן דיין מיטמענטשן.

זאָלסט ניט פיינט האָבן דיין ברודער אין דיין האַרצן, זאָלסט ניט נעמען קיין נקמה און ניט טראָגן קיין שנאה.

און אז עס וועט זיך אויפהאָלטן א פרעמדער אין אייער לאַנד, זאָלט איר אים ניט קריוודען. ווי דער איינגעבוירענער זאָל זיין דער פרעמדער, וואָס האָלט זיך אויף בא אייך, און זאָלסט אים ליב האָבן, ווי זיך אליין, וואָרים איר זייט אליין נעווען פרעמדע אין לאַנד מצרים.

די פריערדיקע געזעצן ווי צו העלפן קנעכט און אָרימע לייט האָבן ניט געווירקט. די געזעצגעבער פון „תורת־כוהנים" האָבן צונויפגענומען די אַלטע סאָציאַלע געזעצן, אויך די סאָציאַלע אידעאַלן, וואָס האָבן געלעבט אין פאָלק, און האָבן דערפון אויסגעארבעט דעם פאָלגנדיקן נייעם געזעץ, וואָס זאָל מאָכן אוממעגלאָך פאַר רייכע פריצים צו פאַרכאַפן דאָס לאַנד פון די פויערים, און די פויערים זאָלן ניט ווערן קיין קנעכט בא זיי.

די יאָרן זאָלן איינגעטיילט ווערן אין יאָרוואָכן, און דאָס זיבעטע יאָר זאָל זיין א שבת־יאָר.

זעקס יאָר זאָלסטו פאַרזייען דיין פעלד און זעקס יאָר זאָלסטו ארומשניידן דיין ווייגאָרטן און אריינבריינגען דעם געווינקס פון לאַנד. אָבער דעם זיבעטן יאָר זאָל דאָס לאַנד האָבן א שבת־רו, א שבת צו גאָט, דיין פעלד זאָלסטו ניט זייען און דיין ווייגאָרטן ניט ארומשניידן. דעם נאָכוואָקס פון דיין שניט זאָלסטו ניט שניידן, און די ווייגטרויבן פון דיינע ניט באַשניטענע ווייגשטאָקן זאָלסטו ניט צונויפ־

קלייבן; א יאר פון רו זאל עס זיין פאר דעם לאנד. און וואס דאס לאנד ברייננט ארויס אין דעם שבת־יאר פון זיך אליין, זאל זיין צו עסן פאר דיר, און פאר דיין קנעכט, און פאר דיין דינסט, און פאר דעם געדונגענעם ארבעטער און דעם איינגעוואנדערטן, וואס האלט זיך אויף בא דיר; און פאר דיין בהמה און דיין חיה, וואס אין דיין לאנד, זאל דער נאנצער נאכוואוקס זיין צום עסן.

דאס זיבעטע יאר זאל זיין א שבת־יאר. דאס פופציקסטע יאר אבער זאל זיין א יובל־יאר, וועו לאנד און קנעכט זאלן באפרייט ווערן (עס הייסט א יאר, וועו דער שופר, דער הארן פון דעם יובל (דעם בארגן), מיט וועלכן מען טרומייטערט, זאל אויסרופן, אז אלע ווערן פרייגעלאזן):

און איר זאלט אפציילן זיבן שבת־יארן, זיבן מאל זיבן יאר, און איר זאלט לאזן שאלן מיט א שופר אין אייער נאנצן לאנד, און אויסרופן פרייהייט פאר אלע איינוואוינער. א יובל־יאר זאל עס זיין, און איר זאלט זיך אומקערן י ע ט ו ו י ד ע ר צו זיין אייגנטום און צו זיין משפחה.

אז מ'קויפט א שטיק לאנד אדער א הויז, קויפט מען עס לויט דעם יובל־נעזעץ נאר צו באנוצן זיך דערמיט אזוי פיל יארן, וויפיל עס זיינען געבליבן פון דעם יאר פון פארקויף ביז דעם יובל־יאר. בלויז מיט הייזער אין שטעט, וואס האבן א מויער ארום, עס הייסט: אין גרעסערע שטעט, מאכט דאס נעזעץ אן אויסנאם. אין אזעלכע שטעט האנדלט מען מיט הייזער, ווי מיט א סחורה, און מ'קען עס דעריבער קויפן און פארקויפן אף אייביק.

לאנד און הייזער גייען אין יובל־יאר צוריק אריבער צום פריערדיקן אייגנטימער. און אויך קנעכט ווערן פריי אין דעם דאזיקן יאר.

און אז דיין ברודער ווערט ארים ווערן און ווערט זיך פארקויפן צו דיר, זאלסטו מיט אים ניט ארבעטן ווי מיט

א קנעכט. זאָלסט אים ניט שלעכט באהאנדלען און דו זאָלסט מורא האָבן פאר דיין גאָט. ביז דעם יובל־יאָר זאָל ער בא דיר דינען, און ער זאָל דעמאָלט ארויסגיין פון דיר, ער און זיינע קינדער מיט אים. און ער זאָל זיך אומקערן צו זיין משפחה און צו דעם אייגנטום פון זיינע עלטערן.

מ׳זאָל אָבער העלפן אַן אָרימאַן, אַז ער זאָל גאָרניט דאַרפן פאַרקויפן זיין נחלה און ניט ווערן קיין קנעכט:

און אַז דיין ברודער וועט אָרים ווערן און עס וועט האָלטן דערביי, ער זאָל גיין געבראָכן, זאָלסטו אים אונטער־העלפן, דיין ברודער זאָל לעבן צוגלייך מיט דיר. זאָלסט ניט נעמען פון אים קיין צינזן. נעם ניט פון אים מער, ווי־פיל דו האָסט אים געגעבן, און דו זאָלסט מורא האָבן פאר דיין גאָט.

דאָס געזעץ ניט צו באָארבעטן די ערד דעם שבת־יאָר האָבן אידן אָפגעהיט אין די צייטן פון צווייטן בית־המקדש. אָבער דאָס געזעץ פון יובל־יאָר איז קיינמאָל אינגאַנצן ניט דורכ־געפירט געוואָרן אין דער פראַקטיקע; עס איז געבליבן ניט מער ווי אַן אידעאָלער פלאַן אָפצושאָפן די פאַראָרימונג פון די פויערים.

8.

ווי האָבן אידן דעמאָלט געלעבט?

נאָך עזראָ׳ס רעפאָרם האָבן אידן נאָך געלעבט אַרום הונ־דערט יאָר אונטער דער פערסישער הערשאַפט. אין די דאָזיקע הונדערט יאָר האָט די אידישע לאָגע אין יהודה זיך פיל פאַר־בעסערט. די צאָל איינוואוינער האָט זיך פאַרמערט, ווייל א סך פרומע אידן זיינען איצט געקומען פון בבל.

די מדינה פון יהודה איז געוואָרן אויך גרעסער אַביסל אין

אירע גרענעצן, ווייל דער אידישער ישוב איז זיך שטארק צע־
וואקסן און האט פארנומען אייניקע ערטער, וואס האבן פריער
ניט געהערט צו יהודה. אויך די עקאנאמישע לאגע פון די
איינוואוינער האט זיך פארבעסערט. עס איז אויסגעוואקסן
דער אידישער אנדל, און אויך די מלאכות האבן זיך מער
אנטוויקלט. די הויפט באשעפטיגונג פון אידן אין ארץ־ישראל
איז אבער אלץ געבליבן ערד־ארבעט. אין זייער אייגענעם
לאנד זיינען אידן אלעמאל געבליבן א פאלק פון פויערים.

דער העכסטער פארוואלטער פון דער מדינה יהודה איז
געווען דער פערסישער פחה (גובערנאטאר), וואס איז געזעסן
אין ירושלים. ער האט איינגעמאנט די שטייערן און האט
אכטונג געגעבן אף דער גאנצער ארדענונג אין דער פראווינץ.
אבער די אינערלאכע פארוואלטונג האבן אידן אליין געפירט,
און די פערסישע רעגירונג האט זיך אין דעם ניט געמישט.

די דאזיקע אינערלאכע פארוואלטונג איז געלעגן אין די
הענט פון אן אריסטאקראטישן קלאס. די איינוואוינער פון
ירושלים און פון דעם לאנד ארום זיינען געווען פארטראטן
דורך די עלטסטע („זקנים"), די אריסטאקראטישע פארשטייער
פון די משפחות. נאר בא אומגעווינלאכע פאסירונגען פלעגן
די פירער צונויפרופן אלע אידן פון יהודה אף א גרויסער
פארזאמלונג אין ירושלים.

א וויכטיקן ארט אין דעם ראט פון די עלטסטע האבן פאר־
נומען די פארשטייער פון די כוהנים־פאמיליעס. אבער דער
העכסטער פארשטייער פון אידן און אויך דער פארזיצער אין
דעם ראט פון די עלטסטע איז געווען דער כוהן־גדול. לויט
דער „תורת־כוהנים", וואס אידן האבן אנגענומען, איז ער געווען
דער פירשט פון פאלק. ווען א כוהן־גדול איז געשטארבן, האט
זיין זון נע'ירשנ'ט זיין שטעלע. מ'פלעגט אים דעמאלט זאלבן
און אנטאן א קרוין און א פורפור־מאנטל, ווי אין די פריערדיקע
צייטן א קיניג. אויך אלע אנדערע מיטגלידער פון דעם כוהן־
גדול'ס פאמיליע האבן פארנומען הויכע שטעלעס און זיינען
געווען פון די גרעסטע אריסטאקראטן.

אין בית־המקדש איז געווען א גרויסע צאָל דינער, און ניט אַלע זיינען געווען פון זעלביקן ראַנג. דעם העכערן ראַנג האָבן פאַרנומען די כוהנים. זיי האָבן געפירט זייער יחוס פון די אַמאָליקע כוהנים פון ערשטן בית־המקדש. די קינדער פון דער משפחה פון צדוק, וועלכער איז געווען דער ערשטער כוהן אין בית־המקדש אין שלמה׳ס צייטן. אונטער די כוהנים זיינען געשטאַנען די לויים. זיי האָבן געשטאַמט פון די אַמאָליקע כוהנים פון די במות. די עבודה באַם מזבח האָבן נאָר געמעגט טאָן די כוהנים. די לויים זיינען געווען בלויז משרתים און האָבן געטאָן אַלע איינפאַכערע ארבעטן אין בית־המקדש. דער־צו איז געווען א קלאַס לויים, וואָס האָבן געשפילט און געזונגען די הייליקע געזאַנגען אין בית־המקדש (משוררים) און נאָך א קלאַס לויים, וואָס האָבן געהיט די טויערן פון בית־המקדש (שוערים). נאָר אַנגעזעענער ווי די כוהנים זיינען איצט געווארן די סופרים. אַלע האָבן געזוכט אַפּצוהיטן די דינים פון דער תורה. דעריבער האָבן אַלע געמוזט אַנקומען צו די סופרים. זיי האָבן איבערגעשריבן קאַפּיעס פון דער תורה, און זיי האָבן זי דערקלערט און אויסגעטייטשט פאַר אַלעמען. זיי זיינען דעריבער געווארן די אמת׳ע לערער און גייסטיקע פירער פון פאָלק. מיט עזרא׳ן האָט זיך דעריבער אַנגעהויבן בלאַ איידן די צייט פון די סופרים.

די ארבעט פון די סופרים צו לערנען דעם פאָלק די תורה איז א סך פאַרליכטערט געווארן דורך דער סינאַגאָגע (בית־הכנסת). אין דער סינאַגאָגע האָט יעדער איד זיך געפילט ווי אינדערהיים, וואָרים דאָ זיינען אַלע געווען גלייך. ניט אַזוי ווי אין בית־המקדש, וואו עס איז געווען א חילוק צווישן איינפאַכע איידן (ישראלים), לויים און כוהנים. אין דער סינאַגאָגע האָט מען געדאַוונט, אַבער נאָך מער איז דאָ געווען א געלעגנהייט פאַר די סופרים צו לערנען מיט דעם פאָלק די תורה.

9.

חכמה — ליטעראטור.

אחוץ די סופרים, וואס האבן אין די סינאגאגעס גע־לערנט מיט אידן גמ׳ס תורה, זיינען אין יענע צייטן אויך גע־וען חכמים, וואס פלעגן זיצן אין דרוסן, אין טויער פון שטאט און אנדערע ערטער, וואו א סך מענטשן קומען צוזאמען, און זאגן דעם פאלק קלוגע שפריכווערטער, ווי זיך אויפצו־פירן אויף דער וועלט. א סך ווערטער זיינען געווען זייערע אייגענע און א סך האבן געשטאמט פון עלטערע חכמים אדער פון פאלק גופא. פון יענע צייטן זיינען געבליבן ביכער מיט אזעלכע קלוגע ווערטער, וואס מ׳האט גערופן משלים (משא־לים). אט זיינען עטלאכע פון זיי:

אף א קלוגן זיך אנבייזערן העלפט מער ווי געבן א נאר הונדערט שמיץ.

ווי א שטאט, וואס איר מויער איז אראפגערישן, אזוי איז א מענטש, וואס קאן זיך ניט אפהאלטן.

האסטו געפונען האניק, עס ניט צופיל, אניט וועסטו זאט ווערן דערמיט און עס אויסברעכן.

ווערן זאט מיט דיר און דיך פיינט קריגן.

ווי פים, וואס היינגען אראפ פון א לאמן, אזוי איז א קלוג ווארט אין דעם מויל פון א נאר.

די טיר דרייט זיך אף איר זאוועס, און דער פויל־ער אף זיין געלעגער.

אז מ׳דריקט מילך, קומט ארויס פוטער, אז מ׳דריקט דעם נאז, קומט ארויס בלוט, און אז מ׳דריקט דעם צארן, קומט ארויס א קריג.

זיי ניט מקנא קיין שלעכטע מענטשן, און זאל זיך דיר ניט געלוסטן צו זיין מיט זיי.

גיי זעלטן צו דיין פרייַנט אין הויז, אניט וועט ער

רייד נישט צו קיין נאָר, וואָרים ער וועט אויסלאָכן דיינע קלוגע רייד.

א פויל־ער זאָגט: א לייב איז אין דרויסן, אַף די גאַסן וועט מען מיך דער'הרג'ענען.

וועז אַן אַרימאַן רעדט, בעט ער זיך, אָבער א רייכער ענטפערט מיט העזה.

א קלוגער זון איז א פרייד פאַר זיין פאָטער, און א נאַרישער זון איז א האַרצווייטאָק פאַר זיין מוטער.

ווי א גאָלדענער רינג אַפן נאָז פון א חזיר, אַזוי איז א שיינע פרוי אַן א פיינעם געפיל.

א טויטן באַקלאָגט מען זיבן טעג, אָבער א נאַר איז א קלאָג זיין גאַנצן לעבן.

איידער דו לערנסט מיט אַנדערע, לערן פריער אַליין, און איידער דו היילסט קראַנקע, זע, צי דו ביזט אַליין גע־זונט.

לויב ניט א מענטשן פאַר זיין שיינקייט, און פאַראַכט ניט קיין מענטשן צוליב זיין אויסזען.

האָב ליב דיין קנעכט, ווי זיך אַליין, און קארג אים ניט קיין פרייע צייט.

זיי גוט מיט אַלע מענטשן, אָבער פאַרלאָז זיך אויף אייניעם פון טויזנט.

א גנב פאַראַכט מען, אָבער נאָר ערגער פון אים איז א רכילות־טרייבער.

זים איז דער שלאַף פון דעם, וואָס ארבעט, צי ער עסט ווייניק אדער פיל. אָבער די זאטקייט פון רייכן לאָזט אים ניט שלאָפן.

אידן האָבן אַלע זייערע געזעצן צוגעשריבן משה'ן; אַלע זייערע רעליגיעזע געזאַנגען האָבן זיי צוגעשריבן דוד'ן. פונקט אַזוי האָבן זיי א סך פון זייערע חכמה־ווערטער צוגעשריבן שלמה'ן, וועלכער האָט אין די אַלטע צייטן געגאָלטן פאַר א לעגענדאַרישן חכם. דעריבער טראָגט די גרעסטע זאַמלונג פון

חכמה־ווערטער. וואס איז פון יענער צייט געבליבן, דעם נאמען „משלי שלמה"

.10

די סעקטע פון די שומרונים.

א געוויסע צייט נאך עזרא'ן איז אין צפון־זייט פון יהודה אויפגעקומען די אידישע רעליגיעזע סעקטע „שומרונים". זייער מיטלפונקט איז געווען די שטאט שכם. זיי האבן געגלויבט אין איין גאט און געהיט די תורה, ווי די אידן. אבער זיי האבן ניט געהאלטן פון די נביאים און האבן געלייקנט, אז ירושלים איז א הייליקע שטאט. ניט דער בארג ציון איז הייליק, האבן זיי געזאגט, נאר דער אלטער הייליקער בארג גריזים, און אף אים האבן זיי אויסגעבויט א בית־המקדש.

די געמיינדע פון שכם האט שפעטער זיך אויסגעשפרייט איבער דער גאנצער פראווינץ פון שומרון און האט באקומען א סך אנהיינגער אפילו נאך ווייטער, אין דרום־סיריע. נאך עד־היום איז אין שכם פארן א קליינע צאל שומרונים, וועלכע זיינען מקריב דעם קרבן פסח אפן בארג גריזים.

.11

אידן אין אנדערע לענדער.

הגם פיל אידן זיינען געקומען צוריק פון בבל קיין יהודה, איז אבער די צאל פון אידן אין די מזרח־פראווינצן פון דער פערסישער מלוכה אלץ געווען א גרויסע. און מיט דער צייט איז זי נאך צוגעוואקסן. אידן האבן דארטן פארמאגט לאנד און קאפיטאל און האבן געמומען א גרויסן אנטייל אין האנדל פון לאנד. מאנכע אידן זיינען געווען אויך אנגעשטעלטע פון דער רעגירונג. נחמיה איז ניט געווען דער אייניציקער באאמטער אין הויף פון דעם פערסישן קיניג.

אין עגיפטן איז די לאַגע פון אידן געווען ערגער ווי אין בבל. די פערסישע רעגירונג האָט זיי דאָרטן באַשיצט, אָבער די היימישע עגיפּטער האָבן זיי פּאַרפאַלגט. איינמאָל, ווען דער פּערסישער סאַטראַפּ איז געווען אַוועקגעפאָרן פון עגיפטן, האָבן די עגיפּטישע פּריסטער געמאַכט אַ פּאָגראָם אַף דער אידישער קאָלאָניע אין עלעפאַנטין און האָבן צעשטערט און פאַרברענט דעם בית־המקדש פון דעם גאָט יאַהו (יהוה). וואָס אידן האָבן פון לאַנג שוין דאָרטן געהאַט.

אין יענע צייטן זיינען אין עגיפטן אויך פאָרגעקומען אויפ־שטאַנדן קעגן דער פערסישער אויבערהערשאַפט. און אידן האָבן דערפון שטאַרק געליטן.

די צייט פון דער גריכישער הערשאַפט.

1. די דערַאַבערונגען פון אַלעקסַאַנדער מוקדון.
2. אַלעקסַאַנדער׳ס יורשים.
3. דאָס אידישע לעבן אין די ערשטע הונדערט יאָר פון דער גריכישער הערשאַפט:
   א) אין יהודה.
   ב) אין די לענדער פון דער צעשפרייטונג.
4. יהודה אונטער דער הערשאַפט פון סיריע.
5. אַנטיוכוס עפיפאַנעס און זיין דעקרעט קעגן אידנטום.

.1

די דערֿאַבערונגען פון אַלעקסאַנדער מוקדון

אין יאָר 333 (פֿאַר דער קריסטלעכער צייט) איז פֿאַרגעקומען אַ געוואַלדיקע איבערקערעניש אין דער וועלט. די פֿערסישע אימפּעריע איז אַיינגענומען געוואָרן פון אַ אירֿאָפּייאישן פֿאָלק, פון די גריכן, אַדער ווי זיי האָבן זיך אַליין גערופֿן: העלענען.

גריכנלאַנד האָט פֿאַרנומען דעם דרום'דיקן טייל פון באַלקאַנישן האַלב־אינזל. עס איז אַ לאַנד, וואָס אומעטום שניידן זיך דאַרטן אַריין אין דער יבשה טיפֿע אויסגושן און לאַנגע אַרעמס פון ים. דערצו נאָך איז דער ים אַרום גריכנלאַנד אַנגעשאָטן געדיכט מיט אינזלען און אינזלאַך; און פֿאַרט מען פון גריכנלאַנד קיין אזיע און קיין איטאַליע, דאַרף מען גאָר ניט זיין וויַיטער ווי עטלעכע מייל פון אַ ברעג.

די גריכן זיינען דערפֿאַר געווָארן אַ פֿאָלק פון גוטע ימפֿאָרער און האָבן אָנגעהויבן פֿאָרן מיט שיפֿן פון פֿאַרט צו פֿאַרט און פון ים־ברעג צו ים־ברעג. עס האָט זיי געצויגן אין דער וויַיטער וועלט אַרוים צו פֿירן האַנדל מיט פֿאַרשיידענע פֿעלקער. אַזוי האָבן זיי זיך צעשפּרייט איבער אַלע לענדער, וואָס ליגן בא די ברעגן פון מיטללענדישן און פון שוואַרצן ים אוו האָבן אומעטום געגרינדעט גריכישע קאָלאָניעס. מיט דער צייט זיינען די גריכן געווָארן דאָס ערשטע האַנדלס־פֿאָלק אין דער וועלט און האָבן אין דעם פֿרט אַריבערגעשטיגן אפֿילו די פענויקיער.

אָבער די גריכן זיינען געווָארן ניט בלויז דאָס ערשטע און הויכסטע האַנדלס־פֿאָלק; זיי זיינען געווָארן אויך דאָס געביל־

דעמסטע פאלק אין דער וועלט. אין אנהויב האבן זיי זיך געלערנט פון די פעלקער פון מזרח: פון די פעניקיער, באבילאניער, עגיפטער און אנדערע. שפעטער אבער האבן זיי פלעמען אריבערגעשטיגן מיט זייער קולטור. זייערע בוימייסטער און קינסטלער האבן געשאפן די שענסטע געביידעם און סטאטועס; זייערע פאעטן האבן געשאפן די שענסטע פאעמעס. און זייערע פילאזאפן זיינען געווען די געלערנטסטע מענטשן אין דער וועלט.

אין זייער רעליגיע זיינען די גריכן געווען גענצדינער (היידן). אלע קרעפטן אין דער נאטור זיינען געווען בא זיי געטער. זיי האבן געהאט א גאט פון הימל, א גאט פון דער זון, א גאט פון ים, א גאט פון פייער, א גאט פון ווינ, א גאט פון מלחמה און נאך פיל אנדערע געטער. די דאזיקע געטער האבן זיי זיך אויסגעמאלט אין געשטאלט פון אומגעווינלאכע שטארקע און שיינע מענטשן. האבן געמאכט פון זיי סטאטועס און זיך געבוקט צו זיי. דער אויבערשטער פון אלע געטער איז בא זיי געווען זעוס, דער גאט פון הימל און דונער. זיי האבן געגלויבט, אז זעוס זיצט מיט זיין משפחה פון געטער אפן הויכן בארג אלימפ.

הגם די גריכן זיינען געשטאנען אזוי הויך אין זייער רייכקייט און קולטור, זיינען זיי ניט געווען פאראייניקט אין איין מלוכה, נאר יעדער גרעסערע שטאט מיט איר געגנט ארום איז געווען א מלוכה פאר זיך. די בירגער פון יעדער מלוכה'לע פלעגן אליין אויסקלייבן זייערע באאמטע און פארשטייער. און א פארזאמלונג פון די פרייע בירגער פלעגט באשטימען איבער אלע ענינים פון דער מלוכה.

דעם העכסטן שפיץ אין דער פרייהייט פון זייער לעבן און אין דער רייכקייט פון זייער קולטור האבן די גריכן דערגרייכט אין פינפטן און פערטן יארהונדערט (פאר דער קריסטלאכער צייט). אבער באם סוף פון פערטן יארהונדערט זיינען זיי שוין געגאנגען אף אראפ. דערפאר זיינען זיי גראד דעמאלט פאליטיש שטארק געווארן. פיליפ, דער קיניג פון מאקע-

דאָניע, אין צפון פון גריכנלאַנד, האָט אונטערגעוואָרפן אַלע גריכישע מלוכה׳לאָך אונטער זיין הערשאַפט און האָט זיי מיט געוואַלד פאַראיניקט אין איין גרויסער מלוכה. זיין זון אַלעק־סאַנדער דער גרויסער (אַלעקסאַנדער מוקדון) האָט צעשלאָגן דעם לעצטן פערסישן קיניג און האָט געמאַכט פון גריכנלאַנד און פון דער פערסישער אימפעריע איין גרויסע מאַקעדאָניש־גריכישע וועלט־מלוכה.

אָבער אַלעקסאַנדער איז געווען אַן אַנדער מין דעראָבע־רער, איידער די פריערדיקע הערשער פון די אַזיאַטישע מלוכות. ער האָט ניט נאָר געוואָלט הערשן איבער די איינגענומענע לענדער אָן קריגן צינז פון די איינוואוינער — ער האָט געזוכט צו מאַכן פון דער גאַנצער וועלט איין גרויסע העלעניסטישע מלוכה. ער האָט געוואָלט, אַז אַלע פעלקער זאָלן ריידן גריכיש און זיך אויפפירן לויט די גריכישע זיטן. אין יעדן לאַנד, וואָס ער האָט איינגענומען, האָבן זיך באַזעצט גריכישע קאָלאָניסטן. אַלעקסאַנדער אַליין האָט געגרינדעט אַ גרויסע צאָל גריכישע שטעט אין אַזיע און אפריקע.

די גרעסטע שטאָט, וואָס אַלעקסאַנדער האָט אויסגעבויט, איז געווען אַלעקסאַנדריע (אַף זיין נאָמען) אין עגיפטן. זי ליגט באַם ים און האָט אַ גרויסאַרטיקן האַפן. ביז אַלעקסאַנ־דער׳ן איז צור געווען די גרעסטע האַנדלס־שטאָט. אַלעקסאַנ־דער האָט איינגענומען און חרוב געמאַכט די שטאָט צור, און אַלעקסאַנדריע האָט איצט פאַרנומען איר אָרט. זי האָט בא־קומען דעם מאָנאָפאָל איבער דעם גאַנצן האַנדל אין דער מזרח׳דיקער העלפט פון מיטללענדישן ים.

אין אָט די אַלע נייע און אויך אין די אַלטע שטעט האָבן זיך באַזעצט אַ סך גריכן, און אויך די היימישע איינוואוינער האָבן דאָרטן אָנגענומען ריידן גריכיש און לעבן אָפן גריכישן שטייגער. מ׳האָט אויסגעבויט גריכישע געביידעם מיט שיינע קאָלאָנאַדעם און האַלעם. מ׳האָט אויסגעבויט פּלעצער פאַר גימנאַסטיק, גימנאַזיעם האָט מען עם דאָרטן געפונען, שטאַדי־

אומס. היפאדראמס און טעאטערס; מ׳האט איינגעפירט אט־לעטישע שפילן און וועט־לויפענישן.

די איינוואוינער פון די שטעט אין אזיע און אפריקע האבן אנגענומען דעם גריכישן שטייגער פון לעבן. אבער די גריכן האבן דארטן אויך איבערגענומען א סך זיטן און גלויבונגען פון די ארטיקע איינוואוינער. אזוי האט אין יענע שטעט אייראפע זיך צנויפגעמישט מיט אזיע און אפריקע און געבילדעט איין קולטור, די העלעניסטישע, וועלכע איז געווען ניט קיין ריין גריכישע, נאר צוגעמישט מיט די אלטע ארטיקע קולטורן.

2.

אלקסאנדער׳ס יורשים.

אלעקסאנדער האט געקיניגט איבער זיין וועלט־אימפעריע ניט מער ווי צען יאר. אין יאר 323 איז ער געשטארבן אין זיין וועלט־מלוכה איז צעפאלן אף עטלאכע טיילן. קיין קינד, וואס זאל אים ירש׳ענען, האט ער ניט געלאזן, האבן אים נע־ירש׳נט זיינע גרויסע געזעלן. עטלאכע יאר האבן זיי נע־פירט מלחמות צווישן זיך, ביז זיי האבן צום סוף זיך צעטיילט מיט דער ירושה.

אין עגיפטן איז געווארן א קיניג אלעקסאנדער׳ס א געזע־לא מיט׳ן נאמען פטאלעמעאוס, און אין פאדער־אזיע — א געזעלא מיט׳ן נאמען סעלעווקוס. די דאזיקע צוויי געזעלן האבן געגרינדעט דינאסטיעס פון גריכישע מלכים. די דינאס־טיע פון די פטאלעמייער (די נאכפאלגער פון פטאלעמאוס) און די דינאסטיע פון די סעלעווקידן (די נאכפאלגער פון סע־לעווקוס). די הויפטשטאט פון דער פטאלעמייאישער מלוכה אין עגיפטן איז געווען אלעקסאנדריע, און די הויפטשטאט פון דער סעלעווקידישער מלוכה אין פאדער־אזיע איז געווען אנ־טיוכיע, די נייע שטאט, וואס סעלעווקוס האט אויסגעבויט אין סיריע באם ברעג ים.

ביידע מלוכות זיינען געווען גריכישע. וואדים דער קיניג,

די הויכע באַאמטע און דער גאַנצער הערשענדיקער קלאַס אין לאַנד זיינען געווען גריכן, און זיי האָבן זיך געפליסט אייגצופלאַנצן אומעטום די גריכישע שפּראַך און גריכישע זיטן.

פּאַלעסטינע איז געבליבן בא פּטאָלעמעאוס'ן, און אַרום הונדערט יאָר (ביז דעם סוף פון דריטן יאַרהונדערט פאַר דער קריסטלאַכער צייט) האָבן די אידן אין ארץ־ישראל געלעבט אונטער דער הערשאַפט פון די פּטאָלעמייער.

3.

דאָס אידישע לעבן אין די ערשטע הונדערט יאָר פון דער גריכישער הערשאַפט.

א) אין יהודה.

דאָס אידישע לעבן אין ארץ־ישראל האָט אין אַלגעמיין זיך ניט שטאַרק געענדערט אין יענער צייט. יהודה איז אויך וויי־טער געבליבן א פראָווינץ פון א פרעמדער מלוכה. נאָר אַנ־שטאָט דעם, וואָס מ'האָט פריער געצאָלט א יערלאַכן צינז דעם פּערסישן קיניג, האָט מען עס איצט געצאָלט א גריכישן קיניג: אין אָנהויב אַלעקסאַנדער'ן און דערנאָך די גריכישע הערשער פון עגיפּטן.

אַלעקסאַנדער און די פּטאָלעמייער זיינען געווען זייער גוט צו אידן. דאָך אָבער האָבן אידן ניט וויניק געליטן פון די מלחמות, וואָס אַלעקסאַנדער'ס נאָכפאַלגער האָבן געפירט צווישן זיך. עגיפּטן און סיריע האָבן אָפט מלחמה געהאַלטן איבער פּאַלעסטינע, און די אידן פון יהודה האָבן געהאָט אוים־צושטיין א סך צרות פון די ארמייען, וואָס האָבן מארשירט דורך זייער לאַנד.

אָבער אין די רואיקע צייטן, וען צווישן עגיפּטן און סיריע האָט געהערשט פרידן, האָט זיך אידן אונטער דער הערשאַפט פון עגיפּטן געלעבט בעסער, ווי אונטער פּערסיע. אידן האָבן

איצט באקומען נאך מער זעלבסטפארוואלטונג. די עגיפטישע מלכים האבן ניט געהאלטן קיין גובערנאטאר זייערן אין ירושלים, ווי די פערסער. דער כוהן־גדול איז געווען דער פאַ־ליטישער פארשטייער פון אידן און צוזאמען מיט דעם אויך דעם קיניג׳ס פארטרעטער אין יהודה. דאס האט געברויכט אַ וויכטיקע ענדערונג אין דער פאליטישער לאגע פון אידן. פון איצט אן האט דער כוהן־גדול געקראגן די באדייטונג פון „גו־בערנאטאר", און אז א כוהן־גדול פלעגט ערויף אף זיין אמט, פלעגט ער באשטעטיקט ווערן פון קיניג, אלס פירשט פון יהודה.

בא דער זייט פון דעם כוהן־גדול איז, ווי פריער, געשטא־נען דער ראט פון די עלטסטע, וועלכער האט איצט באקומען דעם גריכישן נאמען גערוזיא (סענאט). ווען עס פלעגט זיך אבער האנדלען וועגן וויכטיקע פראגן, וואס בארירן דעם גאנצן כלל, פלעגן איצט אויך פארקומען פאלקספארזאמלונגען.

די כוהנים־גדולים זיינען געווען רייכע פירשטן און האבן וויניק געזאָרגט פאר דאס פאלק. אן אויסנאם איז געווען דער כוהן־גדול שמעון, וועמען מ׳האט גערופן „שמעון דער צדיק". ער האט באפעסטיקט ירושלים און זי באוואָרנט מיט וואַ־סער. פון דעם דאזיקן „שמעון הצדיק", וועלכער איז געווען זייער באליבט בא אלעמען, איז געבליבן א ווערטל: „אף דריי זאכן שטייט די וועלט: אף תורה, אף עבודה (הייליקע גאטס־דינסט אין בית־המקדש) און אף גמילות־חסדים (טאן גוטס מענטשן)".

אבער די כוהנים זיינען איצט שוין ניט געווען מער די לערער און גייסטיקע פירער פון פאלק. דאס זיינען געווען די סופרים און די חכמים. די סופרים האבן אין די סינא־גאגעס (בתי־כנסת) געלערנט מיט׳ן פאלק די תורה. די חכמים זיינען געווען קלוגע, געלערנטע און דערפארענע לייט, וועלכע פלעגן זיצן מערסטנס אין טויער פון שטאט און געבן עצות און מיט קלוגע וועגן, ווי צו לעבן אף דער וועלט.

די אידן אין יהודה האָבן איצט, אין דער גריכישער צייט, זיך אויך מערער באַקענט מיט דער וועלט און מיט פיל נייע זאכן. א קייט פון גריכישע שטעט איז איצט אויסגעבויט געוואָרן אין עבר־הירדן און אויך באַם ברעג פון ים, און טויזנטער גריכישע קאָלאָניסטן האָבן זיך דאָרטן באַזעצט. אַף די גאַסן האָט מען געזען גריכישע העכדלער און דורכרייזנדער, און אידן האָבן זיך באַקענט מיט נייע מינים שפייזן, פיינערע סחורות פאַר קליידונג און נייע סאָרטן מעבל. אָבער אויך מיט נייע מנהגים און באַגריפן.

ב) אין די לענדער פון דער צעשפּרייטונג.

אין דער גריכישער צייט האָבן אידן זיך נאָך א סך מערער פאַרשפּרייט איבער דער וועלט, איידער פריער. אָלץ מער און מער האָבן זיי פֿרויסגעוואַנדערט פון זייער לאַנד, וואָס איז געוואָרן צו אייג פאַר זיי, און האָבן זיך באַזעצט אין אַנדערע לענדער. עס האָט ניט לאַנג געדויערט, און אידיש קאָלאָניעס זיינען געווען צעוואָרפן פון דעם אינדוס ביז גיבראָלטאַר, און פון דעם אינדישן אָקעאַן ביז דעם שוואַרצן ים.

נאָר מער ווי אומעטום האָבן אידן זיך באַזעצט אין עגיפטן, און באַזונדערס אין אָלעקסאַנדריע. עס גייען אַוועק עטלאָכע הונדערט יאָר, ווען פון די אידן אין די מעסאָפּאָטאַמישע לענדער הערט מען ווייניק. דערפאַר האָבן די נייע אימיגראַנטן אין עגיפטן, צוזאַמען מיט די אידן, וואָס האָבן דאָרטן פון פריער געוואוינט, באָלד אַריבערגעשטיגן אין צאָל זייערע ברידער אין ארץ־ישראל.

אָלעקסאַנדער'ס קלוגע פּאָליטיק האָט צוגעצויגן א סך אידן אין אָלעקסאַנדריע, און אונטער די פּטאָלעמייער איז זייער צאָל נאָך פּאַרגרעסערט געוואָרן. זיי האָבן דאָרטן פּאַרנומען א באַזונדערן קוואַרטאַל פון שטאָט, וואו זיי האָבן געלעבט לויט זייער תורה און זייערע מנהגים, מיט אַן אייגענעם אידישן

פֿאַרשטייער. אַזוי אַרום איז אַלעקסאַנדריע באַלד געוואָרן דער צווייטער גרעסטער אידישער צענטער אין דער וועלט נאָך ירושלים.

די עגיפּטישע אידן האָבן געלעבט אַנדערש, ווי זייערע ברידער אין ארץ־ישראל. אין יהודה זיינען זיי מערסטנס געוען פּויערים אין דערפֿער. אין עגיפּטן אָבער זיינען זיי געווען גרויסע שטעטישע איינוואוינער און האָבן געלעבט פון האַנדל און מלאכה. דערצו האָבן זיי באַלד איבערגענומען די שפּראַך פון זייערע ניט־אידישע שכנים און האָבן אַנגעהויבן רעדן גריכיש.

מיט דער צייט האָבן זיי אינגאַנצן פֿאַרגעסן העבריאיש. אפילו אין ארץ־ישראל האָבן שוין אויך אידן אַנגעהויבן זיך באַנוצן אין אַלטעגלאכן לעבן מיט א נייער שפּראַך, מיט אַראַמיש. בא די עגיפּטישע אידן אָבער האָט גריכיש באַלד אינגאַנצן אַרויסגעשטופּט העבריאיש. אַרום דעם מיטן פון דריטן יאָרהונדערט האָבן די עגיפּטישע אידן דעריבער דערפילט א נויטוועניקייט איבערצוזעצן די הייליקע שריפטן אין גריכיש. די דאָזיקע איבערזעצונג טראָגט דעם גריכישן נאָמען „סעפּטואַגינטאַ" (זיבעציק), ווייל לויט דער אידישער לעגענדע איז די דאָזיקע ארבעט אויסגעפירט געוואָרן פון זיבעציק געלערנטע לייט. פון איצט אַן האָבן אויך ניט־אידן געקאָנט לייענען די הייליקע אידישע ביכער און ווסן וועגן אידן, זייערע געזעצן און מנהגים.

אַזוי ווי אידן האָבן געלעבט אין עגיפּטן אין א גרויסער צאָל, זיינען געווען רייך און האָבן געהאַט א גרויסע השפּעה אין לאַנד, האָט מען זיי אַנגעהויבן פיינט האָבן. די גריכישע סוחרים האָבן געזען אין זיי געפערלאַכע קאָנקורענטן. מ'האָט געשריבן וועגן זיי ביכער. מ'האָט אידן באַשולדיקט, אַז זיי זיינען ניט געטרויי דעם לאַנד, ווייל זיי דינען ניט צו די געטער, צו וועלכע אַלע דינען, און לעבן אַפּגעזונדערט לויט זייערע אייגענע געזעצן. מאַנכע שרייבער האָבן אַנגעדערציילט אַפּ אידן אַלערליי אויסגעטראַכטע און ווילדע בלבולים.

אידן האָבן אָבער ניט געשווויגן און האָבן אַפּגעענטפערט

מיט ביכער. אזוי איז דעמאלט אויפגעקומען א אידיש לעבן און א אידישע ליטעראטור אין דער גריכישער שפראך.

4.

יהודה אונטער דער הערשאפט פון סיריע.

א לאנגע צייט האבן די סירישע הערשער געוואלט אף א געלעגנהייט אוועקצונעמען פאלעסטינע פון עגיפטן, ביז דאס האט זיך זיי צום סוף איינגעגעבן.

ארום דעם יאר 220 (פאר קר.) איז דער עלדישער סירישער קיניג אנטיוכום דער דריטער (מ'האט אים גערופן „דער גרויסער") ארויס מיט א חיל איינצונעמען פאלעסטינע. איבער 20 יאר האבן זיך געצויגן די מלחמות. ערשט אין יאר 198 האט אנטיוכום אינגאנצן צעשלאגן דעם עגיפטישן חיל, און ארץ־ישראל איז געווארן א טייל פון דער סעלעווקידישער מלוכה.

אין די דאזיקע 20 יאר איז די לאגע פון אידן געווען ניט קיין זיכערע. דער כוהן־גדול איז דעמאלט געווען חוניו. ער האט איינגעזען, אז סיריע איז שטארקער פאר עגיפטן און וועט צום סוף איינעמען פאלעסטינע, האט ער דערפאר גלייך אין אנהויב פון קאמף אויפגעהערט צו שיקן דעם צינס קיין אלעקסאנדריע.

די דאזיקע געלעגנהייט האט אויסגענוצט חוניו'ס א קרוב מיט'ן נאמען יוסף בן־טוביה. ער האט אפגעדונגען פון עגיפטישן קיניג די שטייערן פון גאנץ דרום־סיריע און איז געווארן דער הערשער איבער דער גאנצער פראווינץ.

פון איצט אן האט דער כוהן־גדול שוין מער ניט געהאט די גאנצע דעה אין יהודה. ער איז געבליבן ניט מער, ווי דער רעליגיעזער פארשטייער פון פאלק. אים בא דער זייט איז איצט געשטאנען יוסף בן־טוביה, אלס דער וועלטלאכער הערשער פונ'ם אידישן לאנד. ניט חוניו, נאר יוסף בן־טוביה איז איצט געווען דעם קיניג'ס פארטרעטער. אבער יוסף האט

געזוכט נאר צו האבן אף זיין זייט דעם קיניג׳ס צוטרוי. צו די אידישע נאציאנאלע אינטערעסן איז ער געווען גלייכגילטיק. דאס פאלק האט יוסף׳ן אויך ניט ליב געהאט, ווי עס האט ניט ליב געהאט יעדן שטייער־מאנער, וואס האט ארויסגעפרעסט די שטייערן און איז דערפון געוואקסן רייך און מעכטיק.

ארום 20 יאר האט יוסף אזוי געהערשט איבער פאלעס־טינע. אז אנטיוכום איז אין יאר 198 ווידער ארויס איינצונע־מען פאלעסטינע און איז געבליבן דער זיגער. איז יוסף שוין געווען געשטארבן. זיינע קינדער האבן אבער איצט געביטן די שטעלונג און האבן געמוען האלטן מיט סיריע. אזוי האבן אידן זיך איצט צעשפאלטן אין צוויי פארטייען. איין פארטיי האט געהאלטן מיט עגיפטן. איר פירער איז געווען חוניו. די אנדער פארטיי האט געהאלטן מיט סיריע. אירע פירער זיינען געווען די זין פון יוסף בן־טוביה. די עגיפטישע פארטיי האט זיך געשטיצט אף די פויערים. די סירישע פארטיי האט זיך געשטיצט אף די העגדלער און די שטאטישע איינוואוינער. די אנהיינגער פון דער עגיפטישער פארטיי זיינען געווען די שטרויבינג פרומע, וואס האבן געוואלט לעבן אזוי ווי די פאטערס און די זיידעס אין די פריערדיקע צייטן. די אנהיינגער פון דער סירישער פארטיי זיינען געווען די העלעניזירטע אידן. זיי האבן געוואלט אננעמען די גריכישע זיטן און מנהגים און לעבן אין נענטערער פארבינדונג מיט די פעלקער ארום. די הערשער פון עגיפטן האבן זיך וויניקער געיאגט צו אסימי־לירן די אונטערגעוואָרפענע פעלקער; זיי האבן קענטיק אויך געפאדערט וויניקער שטייערן, וועלכע האבן זיך געלייגט מיט זייער גאנצער משא אף די פויערים.

אז אנטיוכום דער דריטער איז געשטארבן, איז זיין זון סעלעווקום (דער פערטער) ארויף אפן סירישן טראן. דער פירשט פון יהודה איז דעמאלט געווען יוסף׳ס זון שמעון. מיט חוניו׳ן איז ער געווען אף מעסערס, און ער האט פאר׳מסר׳ט בא דער סירישער רעגירונג, אז אין דער קאסע פון בית־המקדש ליגט א געוואלדיק רייכער אוצר.

דער קיניג האָט געשיקט זיין קאַנצלער העליאָדאָר'ן מיט א באַפעל צוצונעמען דעם אוצר. אָבער ווי נאָר העליאָדאָר איז אַרײַנגעטראָטן אין דעם הייליקן אָרט, איז געווארן א שרעקלאָכער געשריי און א ילללה אין ירושלים; וואָרים די אָרי־מערע מענטשן, אויך א סך אַלמנות און יתומים האָבן גע־האַלטן זייער ביסל געלט אין דער קאַסע פון בית־המקדש. העליאָדאָר האָט נאָכגעגעבן און האָט ניט אָנגערירט דעם אוצר פון ירושלים. א אידישע לעגענדע דערציילט, אז ווען העליאָדאָר איז אַריין אין בית־המקדש, איז אים גע־קומען אַנטקעגן א וואונדערלאָכע געשטאַלט, און א צע־שראָקענעם און א גע'חלש'טן האָט מען אים פון דאָרטן אַרויסגעטראָגן.

א גרויסע צייט האָבן שמעון און חוניו, יעדערער מיט זיין צד, זיך נאָך אַרומגעריסן און פאַר'מסר'ט איינע די אַנ־דערע בא דער רעגירונג. חוניו האָט געמוזט פאַרלאָזן ירושלים און גיין קיין אַנטיוכיע, כדי דאָרטן עפעס צו פוע'ן קעגן שמעון'ן. דערווייל אָבער האָט די גאַנצע לאַגע זיך געענדערט. העליאָדאָר האָט געטויט סעלעווקום'ן, און דעם טראָן האָט סוף־כל־סוף פאַרכאַפט סעלעווקום'ס ברודער, אַנטיוכוס דער פערטער, אָדער אַנטיוכוס עפיפאַנעס.

5.

אַנטיוכוס עפיפאַנעס און זיין דעקרעט קעגן אידנטום.

אַנטיוכוס עפיפאַנעס האָט ווייניק פאַרשטאַנען די פעלקער, איבער ווועלכע ער האָט געהערשט. ער איז געווען א דעספאָט, מיט אַן אומרואיקער נאַטור און פול מיט גרויסע אַמביציעס און ווילדע קאַפריזן.

ווען ער איז אַרויף אַפן טראָן, איז פאַרגעקומען א גרויסע ענדערונג אין דער פאָליטישער לאַגע פון יהודה. שמעון איז

אראפגעזעצט געווארן, און זיין שטעלע האט באקומען אן אנ־דער אידישער ארימטאקראט, א ברודער פון חוניו'ן. ער איז געווען פון די העלעניזירטע אידן, און ער האט זיין אידישן נאמען ישוע איבערגעלייגט אין גריכיש אף יאזאן. געהייסן האט עס, אז יאזאן איז געווארן כוהן־גדול, וויל דעם וועלטלאכן פירשט, וועמען דער קיניג האט באשטימט, האט מען אויך גע־רופן מיט דעם טיטל ארכיערעאוס, וואס האט אף גריכיש בא־טיים כוהן־גדול.

יאזאן האט באקומען די שטעלע פון אנטיוכום'ן פאר צוויי זאכן. ערשטנס האט ער צוגעזאגט צו צאלן דערפאר א פיל גרעסערע סומע, אויסער די פירשטן, וואס פאר אים. צווייטנס, האט ער פארגעשלאגן צו העלעניזירן ירושלים און צו מאכן, זי זאל אויסזען ווי א גריכישע שטאט. דערמיט האט מען באם קיניג א סך געקאנט פועל'ן. וואס אנטיוכום, ווי אלע סע־לעווקידישע הערשער, האט געזוכט צו העלעניזירן די פארשיי־דענע פעלקער פון זיין מלוכה, כדי זיי זאלן זיך אלע פילן ווי איין פאלק. ער האט דערפאר זיך געפליסט אייננצופלאנצן בא זיי די גריכישע שפראך און גריכישע זיטן.

יאזאן האט אויסגעבויט א גימנאזיע אין ירושלים און האט איינגעפירט גריכישע שפילן. די אידישע יונגע לייט זיינען געווארן שטארק פארקאכט אין דער דאזיקער גריכישער פי־רונג. אין ירושלים האט מען זיך א נעם געטאן צו גריכישע קלייד־ער, גריכישע זיטן און גריכישע נעמען.

דאך איז יאזאן ניט געווען קיין שטריינגער העלעניסט. דעם אידישן גלויבן און די אידישע עבודה אין בית־המקדש האט ער ניט גערירט. וואס יאזאן האט ניט געוואלט האבן אף זיין צד בלויז די העלעניזירטע אידן אליין. ער האט גע־וואלט זיך שטיצן אף דער בריטער מאסע פון דער באפעלקע־רונג. האט ער דערפאר פון איין זייט געזוכט צו וווייזן דעם קיניג זיין איבערגעבנקייט, און פון דער צווייטער זייט האט ער געוואלט דאם פאלק אויך ניט שטארק אייננייצן.

אבער יאזאן האט זיך געהאלטן אף זיין שטעלע ניט מער

ווי דריי יאָר. אַנטיוכום האָט דעמאָלט אָנגעהויבן אַ מלחמה קעגן עגיפטן. ער האָט געוואָלט זיין זיכער מיט דער געמריי־שאפט פון דער פּראָווינץ יהודה, האָט ער דעריבער איבערגע־געבן די הערשאפט צו דער סירישער פּאַרטיי און האָט בא־שטימט שמעון׳ם ברודער מענעלאוס (מנחם), פּאַר דעם אַרכי־ערעאוס פון יהודה אָנשטאָט יאזאן׳ן. מענעלאוס האָט צו־געזאָגט דעם קיניג אַ ריזיקע סומע פּאַר דער שטעלע. און אַזוי ווי ער האָט עס ניט געקאָנט צוזויפנעמען פון שטיירן, האָט ער אָנגעהויבן ראָבעווען דעם אוצר פון בית־המקדש. די אי־דיעש מאַסן אין ירושלים האָבן געזען, אַז מענעלאוס גייט אין די וועג פון זיין ברודער שמעון, האָבן זיי זיך צעבונטעוועט. מיט שטיינער, שטאָנגען אייזן און אַש פון מזבח האָבן זיי צע־שלאָגן און צעטריבן דעם חיל פון דריי טויזנט מאַן, וואָס ליזי־מאכוס, מענעלאוס׳ם ברודער, און ליזימאכוס׳ן גופא האָבן זיי דער׳הרג׳עט.

אַנטיוכום האָט אָפּגעהאַלטן וועגן דעם אַ משפט אין צור. די געזונזיא פון ירושלים האָט געשיקט אהין אַ דעפּוטאַציע פון דריי זיך צו פּאַרטיידיקן און צו פּראָקלאָגן מענעלאוס׳ן. אָבער מענעלאוס האָט זיך גערעטעוועט דורך אַ גרויסע סומע געלט, וואָס ער האָט געגעבן דעם קיניג׳ס אַ פּריינט, און די דעפּוטאַטן פון ירושלים זיינען פּאַר׳משפט געוואָרן צום טויט.

דורך די דאָזיקע מעשים פון מענעלאוס׳ן האָט אין ירושלים זיך אָפּגעקילט די הייסע באַגייסטערונג פּאַר דעם העלעניזם, און אַ סך אידן זיינען געוואָרן געגנער פון דער סירישער הער־שאפט און אָנהיינגער פון דער עגיפּטישער פּאַרטיי.

באַלד איז אַנטיוכום אַרויס מיט אַ חיל קעגן עגיפּטן (אין יאָר 169). בשעת ער איז געווען אין עגיפּטן, האָט זיך אין ארץ־ישראל פּאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז ער איז געשטאָרבן. איז יאזאן געקומען פון עבר־הירדן, וואו ער איז געווען אָנטלאָפן; מיט אַ קליינעם חיל פון טויזנט מאַן האָט ער באַזעצט ירושלים און איינגעשלאָסן מענעלאוס׳ן אין דער פּעסטונג.

אנטיוכום האט געהאלטן אין גיין צוריק פון עגיפטן, וועז ער האט געהערט, אז אידן שטעלן זיך קעגן מענעלאוס'ן, זיין גובערנאטאר. איז ער צוריקגעקומען צו ירושלים מיט איבערגעגעבן די שטאט אין די הענט פון זיינע סאלדאטן מיט א באפעל אויסצוהרג'ענען אלע אנהיינגער פון דער עגיפטישער פארטיי. אבער די סאלדאטן האבן ניט געמאכט קיין אונטערשייד צווישן שולדיקע און אומשולדיקע, און א בלוטיקע שחיטה איז פארגעקומען אין ירושלים.

דאס איז נאך ניט געווען אלץ. געפירט פון מענעלאוס'ן, איז אנטיוכום ארויס אין בית־המקדש און האט אוועקגעראובט זיין גרויסן אוצר, וואס האט באטראפן אכצן הונדערט טאלענטן זילבער (ארום א האלב מיליאן דאלאר). ער האט אויך צוגענומען דעם גאלדענעם מזבח, די מנורה און אלע אנדערע כלים און צירונג פון גאלד. די אידן פון ירושלים האבן זיך אנגעטאן אין זעק, געשאטן אש אף די קעפ און געיאמערט, און מענעלאוס איז געבליבן דער הערשער אין דעם קיניג'ס נאמען קעגן דעםווילן פון פאלק.

אבער דאס ערגסטע האט נאך געזאלט קומען. אין יאר 168 האט אנטיוכום ווידער אנגעהויבן א מלחמה קעגן עגיפטן. ער איז געווען זיכער, אז דעם מאל וועט ער געווינען א פולשטענדיקן זיג. אבער די פטאלעמייער האבן געבעטן הילף בא רוים, וועלכע איז שוין דעמאלט געווען א גרויסע וועלטמאכט. איז געקומען א רומישער שליח און האט באפוילן אנטיוכוס'ן צו פארלאזן עגיפטן. אנטיוכום האט געמוזט פאלגן, און פון זיינע פלענער צו הערשן איבער עגיפטן איז גארנישט געווארן.

אנטיוכום האט איצט געזוכט צו מאכן שטארקער זיין קיניגרייך. ער האט דערפאר באשלאסן, אז אלע פעלקער פון זיין מלוכה זאלן ריידן דיזעלביקע שפראך, פירן דעמזעלביקן שטייגער פון לעבן און זאלן זיך צונויפגיסן אין איין פאלק. באזונדערס איז אים געגאנגען אין דעם, אז יהודה, וואס ליגט באם גרענץ פון זיין קיניגרייך, זאל ווערן העלעניזירט.

און אידן זאָלן דאַרטן אַנהויבן לעבן ווי גריכן. ער האָט געמיינט, אַז ווען זיי וועלן ווערן גריכן, וועלן זיי אים זיין גע־טרויִ און ניט צושטיין צו עגיפטן.

אָבער מיט גוטן האָבן אידן ניט געוואָלט זיך העלעניזירן, אַנטיוכוס האָט באַשלאָסן צו מאַכן אידן מיט געוואָלד פאַר גריכן. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ דעקרעט, אַז אידן טאָרן מער ניט דינען זייער גאָט און טאָרן ניט היטן מער די געזעצן פון זייער תורה, זיי מוזן זיך פירן, ווי גריכן.

אַנטיוכוס'ס באַאמטע האָבן אויסגעפירט זיין באַפעל מיט דער גרעסטער שטרענגקייט און גרויזאַמקייט. אין חודש כסלו אין יאָר 168 איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין בית־המקדש אַ מזבח פאַר דעם גריכישן גאָט זעוס און מ'האָט אַף אים מקריב געווען חזירים. קיין קרבנות צו יהוה האָט מען מער ניט גע־טאָרט בריינגען. פאַר היטן שבת און יום־טוב און אַנדערע דינים פון דער תורה האָט געקומט טויט־שטראָף. אַלע ספר־תורה'ס אין אַנדערע הייליקע שריפטן, וואָס אַנטיוכוס'ס סאָל־דאָטן האָבן באַקומען אין זייערע הענט, זיינען פאַרברענט גע־ווָארן.

איבער'ן גאַנצן לאַנד האָט מען אויפגעשטעלט גריכישע אל־טאָרן, און מ'האָט געצוואונגען יעטווידער אידן צו בריינגען עפנטלאַך אַ קרבן צו די גריכישע געטער חזיר־פלייש אָדער דאָס פלייש פון אַן אַנדער טמא בהמה. אַז ס'איז געקומען די חגא פון דעם ווין־גאָט דיאָניסעס, האָט מען געצוואונגען יעדן אידן אין ירושלים צו מאַרשירן אין דער פראָצעסיע מיט קראַנצן בלומען אפן קאָפ לכבוד דעם אָפּגאָט.

אַ סך אידן האָבן אַוועקגעוואַרפן זייער אמונה און האָבן אַנגעהויבן דינען די גריכישע געטער. אָבער אַ סך אידן זיינען געוואָרן נאָך מער איבערגעגעבן זייער פאָלק און זייער גלויבן. זיי זיינען געווען גרייט צו שטאַרבן, אַבי ניט אַוועקצואַוואַרפן זייער אידישקייט. אַ געוויסע צאָל פון אָט די פאַר'עקשנ'טע אידן האָבן זיך אַרגאַניזירט אין באַזונדערע גרופּן, מיט'ן נאָמען „חסידים" (פרומע).

דאס האט נאך מער פארביטערט אנטיוכוס'ן מיט זיינע באאמטע און זיי האבן אנגעוועדט אלע בלוטיקע מיטלען קעגן די פרומע. וועמען זיי האבן געכאפט היטן אידישקייט. א סך חסידים זיינען דעמאלט געשטארבן אלס מארטירער אונ־מער די הענט פון אנטיוכוס'ס סאלדאטן, וועלכע האבן זיי אנגעטאן די פיינלאכסטע יסורים. א סך לעגענדעס ווערן דערציילט וועגן די הייליקע מארטירער פון יענער צייט.

א געוויסע צייט האבן די פרומע גארניט געוואוסט וואס צו טאן. זיי זיינען געווען אזוי ווי באטויבט פון דעם שרעק־לאכן קלאפ, וואס האט זיי געטראפן. ירושלים איז געווען וויסט; אלע אנגעזעענע געגנער פון די העלעניסטן זיינען אנטלאפן. אין בית־המקדש האבן סירישע סאלדאטן געמאכט מיאוסע הוליאנקעס. די פרומע זיינען געלעגן באהאלטן אין היילן און אין בערג, כדי זיך אויסצוהיטן פון אנטיוכוס'ס באאמטע.

לאנג האט אזוי ניט געקאנט בלייבן. דער האס און די פארביטערונג קעגן די בלוטיקע אונטערדריקער איז געוואקסן פון טאג צו טאג. פאר אידן איז ניט געווען קיין אנדער אויס־וועג, ווי זיך נעמען צום שווערד און מאכן אן אויפשטאנד קעגן דער סירישער הערשאפט.

אבער ווער האט זיי געזאלט פירן? זיכער ניט די אלטע משפחה פון די כוהנים־גדולים. יענע אידישע אריסטאקראטן האבן פארראטן דעם פאלק. זיי האבן געהאט אין זינען נאר זייערע אייגענע אינטערעסן. א פשוט'ער כוהן, א מענטש פון פאלק איז אויפגעשטאנען, אלס פירער, און האט אויפגעהויבן דעם קאמף פאר באפרייאונג.

די חשמונאים און זייער קאַמף.

(142—168 פאר קר.)

1. דער אויפשטאַנד פון מתתיהו און זיינע זין.
2. יהודה'ס ערשטע נצחונות.
3. חנוכת־הבית.
4. אידן קריגן צוריק זייער רעליגיעזע פרייהייט.
5. דער ווייטערדיקער קאַמף פון יהודה המכבי און זיין טויט.
6. יונתן און דער אָנהויב פון דער אידישער אומאָפּהיניגקייט.
7. שמעון און די גרינדונג פון דער זעלבשטענדיקער מלוכה פון די חשמונאים.
8. דאָס אידישע לעבן אין יענער צייט.

1.

דער אויפשטאַנד פון מתתיהו און זיינע זין.

צווישן די בערג פון יהודה, אַן ערך צוואַנציק מייל אין צפון־מזרח זייט פון ירושלים, איז געלעגן דאָס קליינע שטעטל מודעין (מוידאַאין). אין דעם דאָזיקן פאַרוואַרפענעם ווינקל, אַף דעם רוקן פון אַ בערגל, האָט געוואוינט דער אַלטער כוהן מתתיהו, פון דער משפחה חשמונאים. ער האָט געהאַט פינף העלדישע זין: יוחנן, שמעון, יהודה, אלעזר און יונתן. דער פאַטער און זיינע זין זיינען געווען מיט לייב און לעבן איבער־געגעבן זייער פאַלק און זייער גלויבן; זיי זיינען געווען גרייט ליבערשט צו שטאַרבן, אידער זיך לאָזן אונטערדריקן פון די סיריער.

עס האָט לאַנג ניט געדויערט, זיינען געקומען קיין מודעין אַנטיוכוס'עס באַאַמטע אויסצופירן זיין באַפעל. זיי האָבן דאָרטן אויפגעשטעלט אַ מזבח און געפאָדערט פון אַלעמען מקריב צו זיין אַף אים קרבנות צו די גריכישע געטער. אַרום די באַאַמטע האָבן זיך פאַרזאַמלט אַ סך אידן פון מודעין, און אין דעם געזעמל זיינען געווען אויך מתתיהו מיט זיינע זין. מתתיהו איז געווען דער אָנגעזעענסטער מענטש אין שטעטל, און די סירישע באַאַמטע האָבן דערפאַר זיך געוועדט צו אים, ער זאָל געבן אַ גוטן ביישפיל פאַר די איבעריקע אידן און זאָל אויספאַלגן דעם קיניג'ס באַפעל. מתתיהו אָבער האָט געענטפערט: „מען אַלע פעלקער זיך אונטערגעבן דעם קיניג, איך און מיינע זין און מיינע ברידער וועלן ניט פאַלגן דעם קיניג'ס געזעץ און וועלן ניט פאַרלאָזן אונזער גלויבן".

ווי נאָר מתתיהו האָט געענדיקט רעדן, איז אַרויס אַ איד

פון דעם געזעמל און האָט זיך געלאָזט גיין צום מזבח מקריב צו זיין א קרבן. אָבער אידער ער האָט נאָך באַווײַזן צוצוגיין צום מזבח, איז מתתיהו אין ווילדן צאָרן צוגעלאָפֿן צו אים מיט א שווערד און האָט אים געטויט. ער האָט אויך געטויט דעם קיניג׳ס קאָמיסאַר און צעבראָכן דעם מזבח אַף שטיקלאַך.

דאָס איז געווען א סיגנאל פאר אַן אויפשטאַנד. מתתיהו און זיינע זין זיינען גלייך אַנטלאָפֿן אין די בערג און האָבן זיך דאָרטן באַהאַלטן אין די היילן. די נייעס האָט זיך גיך פאַרשפרייט איבער די דערפער אַרום. א סך פויערים, וואָס זיינען געווען אויפגערעגט פון דעם סירישן דרוק און פון די גרויסע שטייערן, וואָס מ׳האָט בא זיי אַרויסגעפֿרעסט, א סך פון די „וואָס האָבן געזוכט רעכט און גערעכטיגקייט", האָבן פאַרלאָזן זייערע היימען. טרייבנדיק זייערע בהמות פאַראויס, האָבן זיי געזוכט א באַהעלטעניש אין מדבר. די אַלע אַנטלאָפֿענע האָבן אַנערקענט מתתיהו׳ן פאַר זייער פירער. צו אים זיינען אויך צוגעשטאַנען די אַזוי גערופענע „חסידים", אַרגאַניזירטע גרופּעס פון זייער פרומע אידן, וואָס דער עיקר איז בא זיי געווען צו קעמפן פאַר גאָט׳ס תורה. וועלכע איז פאַרשוועכט געוואָרן פון דעם סירישן דעספּאָט. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן דער גרויסער אויפשטאַנד פון די חשמונאים.

א חיל, וואָס איז אַף גיך אַרויסגעשיקט געוואָרן פון ירושלים, האָט אין אָנהויב געהאָט ערפאָלג, וויל די פרומע אידן האָבן ניט געוואָלט זיך פאַרטיידיקן אום שבת. אָבער מתתיהו און זיינע זין האָבן באַשלאָסן צו שטעלן די נויטווענדיקייט העכער פון דעם שטריינגן דין וועגן דעם הייליקן טאָג און צו קעמפן יעדעם מאָל, וען מ׳וועט זיי אַטאַקירן.

מתתיהו און זיינע אָנהיינגער האָבן אָנגעהויבן קעגן די סיריער א פאַרטיזאַנישן (גאָריללא) קריג, וואָס איז לייכט צו פירן אין די בערג פון יהודה. זיי פלעגן מאָכן פלוצלאָכע אָנפאָלן אַף די דערפער, פלעגן דאָרטן אַרונטערריסן די געצנדינערישע מזבחות און נעמען נקמה אַן יענע אידן, וואָס האָבן

פֿאַרראַטן זייער גלויבן. צייטנווייז זיינען זיי אפילו געווען בכוח צו צעטרייבן א קאַמפּאַניע סירישע סאָלדאַטן.

אין א יאָר אַרום איז דער אַלטער מתתיהו געשטאָרבן, און די פירערשאַפט האָט איבערגענומען זיין דריטער זון יהודה. מ׳האָט אים געוווּסט מיט דעם צונאָמען האַמאַקאַבי, עס הייסט: דער האַמערער, דער העלד (פון דעם וואָרט „מקבת" אין העברייאיש); און פון אים האָט די גאַנצע פאַמיליע באַקומען דעם נאָמען מאַקאַבייער (מכבים).

2.

יהודה׳ס ערשטע נצחונות.

יהודה המכבי האָט איבערגענומען די קאַמאַנדע איבער דעם אידישן אויפשטאַנד און ער האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן פֿאַר אייגעם פון די גרעסטע מלחמה־העלדן, וואָס דאָס אידישע פֿאָלק האָט ווען געהאַט.

ביסלאַכווייז האָט דער אויפשטאַנד זיך צעוואַקסן, און די קליינע קאַמפּאַניעס סירישע סאָלדאַטן האָבן שוין גאָרניט געקאָנט אויפטאָן קעגן אידן. דער סירישער גובערנאַטאָר פון פֿאַלעסטינע איז דערפֿאַר אַרויס פון שומרון מיט א גרויסן חיל קעגן יהודה המכבי. אָבער יהודה האָט אָפּגעוואָרט א גוטע געלעגנהייט אָנצופֿאַלן אַף די סיריער און האָט זיי צעשלאָגן. דער גובערנאַטאָר אַליין איז געפֿאַלן טויט, און יהודה האָט צוגענומען זיין שווערד.

אין גיכן האָט יהודה געמוזט אויספֿרובירן דעם דאָזיקן שווערד אין א נייער, נאָך גרעסערער שלאַכט. דער קאַמאַנדיר פון דרום־סיריע איז געקומען מיט א גרויסער אַרמיי. אז יהודה׳ס סאָלדאַטן האָבן דערזען אַזוי פיל סירישע חיל, האָבן זיי אין אָנהויב פאַרלאָרן דעם מוט. אָבער יהודה האָט באַגייסטערט דעם אידישן חיל מיט זיינע רייד. מיט שטורם האָבן זיי זיך א וואָרף געטאָן אַף דעם פיינט און אים צעשלאָגן. דער סירישער קאַמאַנדיר איז געפֿאַלן אין שלאַכט

און מיט אים צוזאמען אסך פון זיינע סאלדאטן. די איבעריקע זיינען אנטלאפן.

דורך די דאזיקע צוויי זיגן איז יהודה געוואקסן בא־רימט, און אנטיוכוס איז געווארן זייער אומרואיק צוליב דעם אידישן אויפשטאנד. דער דעספאטישער און קאפריזנער קיניג איז ארויסגעפאלן אין גרימצארן און ער האט באשטימט אוים־צוראטן אינגאנצן די אידן און אויסצורייסן ירושלים מיט'ן וואלל. באלד זיינען ארויס קעגן יהודה המכבי צוויי גרויסע סירישע געניראלן, גארגיאס און ניקאנאר, מיט א גרויסער ארמיי פון צענדליקער טויזנטער פוס־גייער און רייטער.

די דאזיקע ארמיי האט אויפגעשטעלט איר לאגער בא עמאוס, א מייל צוואנציק אין צפון־מערב זייט פון ירושלים. די סירישע געניראלן זיינען געווען אזוי זיכער מיט זייער זיג, אז זיי האבן גלאזט וויסן אין די אנדלשטעט באם מיטל־לענדישן ים, אז עס וועט זיין א זול אף שקלאפן: נייניציק גע־פאנגענע אידן וועט מען קאנען קויפן פאר איין טאלענט זילבער. מיט'ן סירישן מיליטער זיינען דעריבער מיטגענאנגען אסך שקלאפן־הענדלער, וועלכע האבן געפירט מיט זיך גאלד און זילבער און אויך אייזערנע קייטן, צו שמידן די אידן, וואס מ'וועט נעמען געפאנגען.

יהודה המכבי האט צונויפגעזאמלט זיינע לייט אין מצפה, עטלאכע מייל פון ירושלים. אין דעם טאג, וועו אידן האבן זיך געגרייט צו דער שלאכט, האבן זיי געפאסט, און מיט אש אף די קעפ האבן זיי תפילה געטאן צו גאט. דערנאך האט יהודה געהאלטן פאר זיי א קורצע רעדע; ער האט זיי געזאגט, אז ס'איז גלייכער צו שטארבן אפן שלאכטפעלד, איידער צוצוזען אזא אומגליק אף דעם אידישן פאלק און אפן בית־המקדש.

גארגיאס האט געזומען א טייל פון זיין ארמיי און איז געקומען באנאכט קיין מצפה, כדי צו מאכן א פלוצלאכן איבער־פאל אף אידן. ער האט אבער ניט געפונען קיין איין אידן אין מצפה. איז ער געווען זיכער, אז דאס האבן אידן זיך דער־

שראָקן פֿאר זיין גרויסן חיל און זיי זיינען אָנטלאָפֿן. אין אמת'ן אָבער האָט יהודה זיך דערוואוסט פון דעם גאיצן פּלאַן, איז ער אַרומגעגאַנגען די סיריער און איז אָנגעקומען בא זייער לאָגער פון הינטן, פון וואַנען יענע האָבן אים ניט געקאָנט דערוואַרטן. די פּלוצלאָבע אטאקע פון די אידן האָט צעטומלט די סיריער. א סך פון זיי זיינען געבליבן טויט אפן שלאַכטפעלד, און די איבעריקע זיינען אָנטלאָפֿן. אז גאַרגיאס איז געקומען צוריק מיט זייע סאָלדאַטן, האָט ער געפונען זיין לאָגער אין די הענט פון די אידן איז גאַרגיאס האָסטיק אָנטלאָפֿן, און אלע זאכן פון זיין לאָגער, א סך גאָלד און זילבער און עסנווארג און געווער זיינען געבליבן בא די אידן.

אָנטיוכוס איז אין יענער צייט געווען פֿארנומען מיט א מלחמה קעגן פּערסיע. פֿאר דעם העכסטן פֿארוואָלטער פון דער סירישער מלוכה און דעם אפיטרופוס פון זיין יונגן זון האָט ער געלאָזן ליזיאס'ן. איז אין א יאָר אָרום נאָך דעם זיג בא עמאוס איז ליזיאס אליין געקומען מיט א גרויסער ארמיי. עס האָט זיך געדוכט, אז יהודה המכבי'ס קליינער חיל וועט זיך גאָרניט קאָנען שטעלן אָנטקעגן אזא שטארקן פיינט. אָבער די סיריער איז אויסגעקומען צו קעמפן אין א בארגיקן געגנט, און דאָס איז פֿאר זיי געווען ניט לייכט. די אידן וויידער האָבן געקעמפט מיט א גוואַלדיקער באגייסטערונג און מסירת־נפש. וויידער זיינען די סיריער צעשלאָגן געוואָרן, און ליזיאס האָט זיך שנעל צוריקגעצויגן.

3.

חנוכת־הבית (די באַנייאונג פון דעם בית־המקדש).

יהודה המכבי איצט באַקומען מער מוט און ער איז אַריין מיט זיין חיל אין ירושלים. די אידן זיינען נאָך ניט געווען געגנוג שטאַרק אַרויסצוטרייבן דעם סירישן גארניזאָן פון דער פעסטונג (ציטאַדעל). אָבער זיי האָבן געקאָנט אײַנשטעלן צוריק די עבודה אין בית־המקדש.

אז די חשמונאים און זייערע קריגסלייט זיינען אריין אין ירושלים, האבן זיי געזען פאר זיך זייער א טרויעריק בילד. דער בית־המקדש איז געווען פארוויסט און פארלאזן, די טויערן פארברענט, און די פארהויפן ארום פארוואקסן מיט דערנער און ווילדן גראז. פון גרויס צער זיינען די אידן געפאלן מיט די פנים'ער צו דער ערד, האבן געשריען צום הימל און תפילה געטאן. באלד אבער האבן זיי זיך געשטארקט און געזומען רייניקן דעם בית־המקדש. פריער פאר אלץ האט מען אראפ־גערישן דעם גריכישן מזבח. דערנאך האט מען אויפגעשטעלט א נייעם מזבח, צוגעכט געמאכט די צעבראכענע ווענט און אריינגעשטעלט נייע הייליקע כלים, אנשטאט די אלטע, וואס אנטיוכוס האט אוועקגעראובט.

דריי יאר זיינען געווען אריבער, זינט עס איז אונטער־געבראכן געווארן די עבודה אין בית־המקדש. דעם פינף־און־צוואנציקסטן טאג אין כסלו, אין דעם זעלביקן טאג, ווען מ'האט מיט דריי יאר פריער דעם ערשטן מאל מקריב געווען א קרבן צום גריכישן גאט זעווס, האט מען איצט מקריב געווען א קרבן צו יהוה אפן נייעם מזבח לויט די דינים פון דער תורה. דאס איז געשען אין יאר 165 פאר קר. די בערג ארום האבן אפ־געקלונגען די געזאנגען און די פריידיקע קולות פון די אידן. עס איז געווען א גרויסער יום־טוב. אכט טעג האט מען ge־פייערט די באנייאונג פון דעם בית־המקדש. און עס איז באשטימט געווארן צו פייערן די דאזיקע מעג פון יאר צו יאר דורך אנצינדן ליכט אין די הייזער. דאס איז דער יום־טוב חנוכה.

4.

אידן קריגן צוריק זייער רעליגיעזע פרייהייט.

(162 פאר קר.)

אין א יאר ארום (164) איז אנטיוכום עפיפאנעס גע־שטאַרבן אין פערסיע. זיין אָרט האָט פארנומען זיין נײַ־יאַריקער זון אנטיוכום יעוופאטאר. צווישן די גרויסע לייט פון דעם קיניגלאַכן הויף האָט זיך אָנגעהויבן א שטרייט, ווער עס זאָל זיין דער אפּוטרופוס פון דעם יונגן קיניג. די הערשער אין אנטיוכיע זיינען דעריבער געווען פארנומען מיט רייסע־רייען צווישן זיך. יהודה המכבי האָט אויסגענוצט די געלעגנ־הייט און האָט געזאַמען באַלאַגערן די פעסטונג פון ירושלים.

אחוץ סירישע סאַלדאַטן האָבן זיך אין דער פעסטונג אויך געפונען העלעניסטישע אידן פון מענעלאוס'ס אָנהיינגער. זיינען זיי אָנטלאָפן באַנאַכט און געקומען אין אנטיוכיע בעטן באַם קיניג הילף קעגן יהודה המכבי. ליזיאס האָט מאַבי־ליזירט א ריזיגע ארמיי מיט א סך רייטער און העלפאַנטן, וואָס זיינען געווען געלערנט פאַר מלחמה, און איז אריין אין יהודה פון דרום־זייט.

יהודה מיט זיין קליינעם אידישן חיל האָט זיך ניט געלאָזט אָפשרעקן דורך די בלישצענדיקע פּאָנצערם און די צעווילדע־וועטע העלפאַנטן פון דער סירישער ארמיי. אין דער ערשטער אטאקע, וואָס יהודה המכבי האָט געמאַכט, זיינען זעקס הונ־דערט סירישע סאַלדאַטן געפאַלן טויט. אלעזר, יהודה'ס ברו־דער, האָט דערזען פון ווייטן א גרויסן העלפאַנט רייך באפוצט. ער האָט געמיינט, אז אף דעם דאָזיקן העלפאַנט זיצט דער קיניג, וועלכער איז מיטגענאַנגען מיט ליזיאס'ן, האָט ער מיט זיין שווערד זיך דורכגעריסן א וועג צו דער חיה, איז ארונטער־געקראַכן אונטער איר און האָט זי דערשטאַכן. דער העלפאַנט איז אפן אָרט אָנידערגעפאַלן, און אלעזר איז געבליבן ליגן טויט אונטער אים, צעדריקט פון זיין שווערקייט.

אבער די גרעסטע גבורה פון די אידן האט דאָ ניט געקאנט העלפן, ווייל די סירישע ארמיי איז געווען צו גרויס. יהודה האט געמוזט אפטרעטן קיין ירושלים. און ליזיאס האט אנגעהויבן באלאגערן די שטאט. עס האט זיך געדוכט, אז אלץ איז פארלארן. אבער פלוצלונג האט זיך די גאנצע לאגע געביטן.

ליזיאס האט דערהערט, אז זיינער א קאנקורענט גייט מיט א חיל קיין אנטיוכיע איבערצונעמען די רעגירונג. האט ער דערפאר אנגעכאטן אידן שלום אף גוטע באדינגונגען. ער האט זיי גאראנטירט, אז אויב זיי וועלן זיך אונטערגעבן, וועלן זיי ווידער קריגן פולע פרייהייט צו היטן זייער גלויבן, און די גזירות פון אנטיוכום עפיפאנעס וועלן בטל ווערן.

אידן האבן אנגענומען דעם אנבאט; פון דעמאלט אן האט מען זיי מער ניט געצוואונגען צו ווערן איבערגוואלד גריכן, און די עבודה אין בית־המקדש איז מער ניט אונטערגעבראכן געווארן.

5.

דער ווייטערדיקער קאמף פון יהודה המכבי און זיין טויט.

די פרומע אידן האבן איצט דערגרייכט דעם הויפטציל, פאר וועלכן זיי האבן אנגעהויבן דעם אופשטאנד. אבער די חשמונאים און זייערע אנהיינגער האבן נאך אלץ ניט צוועקגעלייגט די געווער.

בא די אידן אין יהודה זיינען איצט געווען צוויי פארטייען. אייגע אן אריסטאקראטישע, צו איר האבן געהערט די רייכע העלעניזירטע אידן פון ירושלים און פון אנדערע שטעט. די צווייטע פארטיי איז געווען א נאציאנאל־דעמאקראטישע, א פאלקס־פארטיי. צו איר האבן מערסטנס געהערט די פויערים פון די דערפער, און אירע אנפירער זיינען עס געווען די

חשמונאים. די דעה אינ׳ם לאנד האבן נאך אלץ געהאט די רייכע העלעניזירטע אידן, וויל נאר צו זיי האט די סירישע רעגירונג געהאט צוטרוי. איז אנגעגנגען א לאנגער קאמף צווישן די חשמונאים מיט די העלעניזירטע אידישע אריסטאקראטן פון ירושלים פאר דער הערשאפט איבער׳ן לאנד.

וען ליזיאס האט זיך צוריקגעצויגן פון יהודה, האט ער מיטגענומען מענעלאום׳ן מיט זיך און האט אים אינגיכן פאר־משפט צום טויט. אנשטאט אים איז באשטימט געווארן פאר א כוהן־גדול א העלעניזירטער כוהן מיט׳ן גריכישן נאמען אלקימום (זיין אידישער נאמען איז געווען אליקים). אלקימוס און יהודה המכבי זיינען איצט געווען די פירער פון ביידע געגנעריש פארטייען, און זיי האבן געפירט א קאמף, ווער פון ביידן זאל ווערן דער אויבערהאר איבער׳ן לאנד.

דערווייל איז אין סיריע פארגעקומען א וויכטיקע געשעניש. דעמעטריוס, דער זון פון סעלעווקוס׳ן, איז אנטלאפן פון רוים, וואו ער איז געווען אלס לעבעדיקער משכון. ער האט פארכאפט דעם סירישן טראן און גלאזט טויטן דעם יונגן אנטיוכוס׳ן און ליזיאס׳ן.

צו דעם דאזיקן נייעם קיניג איז געקומען אלקימוס בעטן הילף קעגן די חשמונאים, וועמען ער האט פארגעשטעלט אלס פאררעטער קעגן דער סירישער מלוכה. דעמעטריוס האט געשיקט באקבידעס׳ן, דעם גענעראל־גובערנאטאר פון סיריע מיט א חיל קיין ירושלים, אונטערצושטיצן אלקימוס׳ן און די העלעניסטישע פארטיי און צו באשטראפן די פיינט פון קיניג.

אין ירושלים האט זיך איצט געבילדעט א דריטע פארטיי, א צענטער־פארטיי, וועלכע איז געווען געניגט צו שלום מיט די העלעניסטן און זייער פירער אלקימוס. די שטאטישע „חסידים", וועלכע האבן זיך גענומען צום שווערד צוליב דעם, וואס אנטיוכוס האט אונטערגעדריקט דעם אידישן גלויבן, האבן איצט ניט איינגעזען, צו וואס זיי דארפן פירען דעם קאמף ווייטער: אידן האבן דאך שוין באקומען רעליגיעזע

פרייהייט. פאר כוהן־גדול און רעגענט איז באשטימט געוואָרן איינער פון אהרן׳ס שטאם און ער האט זיי צוגעזאגט צו באשיצן. וואס דארף מען מער? אין די דערפער איז מען שוין אויך געווען פארמאטערט פון אויפשטאנד.

עס האט אבער לאנג ניט געדויערט, און די „חסידים" האבן איינגעזען, אז זייער פאליטיק איז געווען א פאלשע. ווי נאר אלקימום האט זיך געפילט זיכער אין זאטל, האט ער באלד אנגעהויבן מיט טעראר; ער האט געבראכן זיין וואָרט און געלאזט טויטן זעכציק פון די „חסידים". באקכידעס האט אויפגעשטעלט זיין לאגער אין בעזעמא, א פארשטאט פון ירושלים און האט געלאזט כאפן א סך דעזערטירער (אזעלכע, וואס זיינען איצט ארויבער צו דער רעגירונג און באקכידעס האט זיי ניט געוואלט מוחל זיין די מעשים, וואס זיי האבן פריער אפגעטאן אין דעם אויפשטאנד) און אנדערע פון פאלק און האט זיי געלאזט טויטן. באקכידעס האט געמיינט, אז אט די בלוטיקע אקטן וועלן שוין אלעמען האלטן אין דער מורא און זיין אנוועזנהייט אין יהודה איז איצט ניט מער נויטיק. האט ער איבערגעלאזן אלקימום׳ן א שטארקע אפטיילונג מיליטער און אליין האט ער זיך אומגעקערט קיין אנטיוכיע.

אלקימום האט איצט פארלאָרן די אונטערשטיצונג פון די בעסערע גרופן, וואס זיינען פריער צוגעשטאנען צו אים, און ער האט זיך ארומגערינגלט מיט די ערגסטע עלעמענטן פון דער באפעלקערונג. יהודה המכבי און זיינע ברידער זיינען אנטלאפן אפן לאנד; זיי האבן ווידער באקומען א סך אנהיינגער צווישן די פויערים און פון דאס ניי אנגעהויבן דעם גאריללא־קריג קעגן די סיריער און די אידישע העלעניסטן. אלקימום האט דעריבער ווידער אמאל געמוזט גיין קיין אנטיוכיע בעטן הילף קעגן די חשמונאים.

דעמעטריום האט געשיקט א חיל אונטער דער אנפירונג פון ניקאנאָר׳ן, א גרויסן גענעראל און א גרויסן שונא פון אידן. דעם דרייצנטן טאג אין חודש אדר (אין יאָר 161 פאר קר.) האט דער סירישער גענעראל באגעגנט יהודה המכבי

מיט זיין חיל. עס האָט אויסגעבראָכן אַ שלאַכט. ניקאַנאָר איז געפאַלן טויט, און זיין אַרמיי איז אינגאַנצן צעשלאָגן געוואָרן. דאָס איז געווען פאַר אידן אַ גוואַלדיקער נצחון, און זיי האָבן יענעם טאָג פון יאָר צו יאָר געפייערט אַלס אַ יום־טוב (יום ניקאַנאָר׳ס — ניקאַנאָר׳ס טאָג האָט יענער יום־טוב געהייסן).

יהודה המכבי איז איצט געווען דער אַנערקענטער העלד. ער האָט געפאַלגענעוועט אַרויסצושטויסן די העלעניסטישע פאַרטיי פון דער רעגירונג און אַליין ווערן דער הערשער אין לאַנד. צוליב דעם צוועק האָט ער געשיקט שלוחים קיין רוים צו שליסן אַ בונד פון פריינדשאַפט מיט דער דאָזיקער אויפגייענדיקער וועלט־מאַכט. באַלד ווי דער אַפּאַך איז געשלאָגן געוואָרן, האָבן די רוימער געשיקט אַ וואַרנונג צו דעמעטריוס׳ן, אַז ער זאָל אויפהערן דריקן די אידן.

אָבער די וואַרנונג איז אַנגעקומען צו שפּעט. צוויי חדשים נאָך ניקאַנאָר׳ס טויט האָט דעמעטריוס אַריינגעשיקט קיין יהודה אַ גרויסע אַרמיי אונטער דער אַנפירונג פון באַקכידעס׳ן. די אידן זיינען שוין געווען אויסגעמאַטערט פון צו אָפּטע מלחמות. אַ סך אידן זיינען בכלל געוואָרן אָפּגעקילט צו דעם קאַמף, וואָס די חשמונאים האָבן געפירט פאַר פאַליטישע פרייהייט. זיי האָבן זיך צופריידנגעשטעלט מיט דער רעליגיעזער פרייהייט, וואָס זיי האָבן באַקומען, און מער האָבן זיי נית פאַרלאַנגט. יהודה המכבי איז געבליבן אינגאַנצן מיט אָכט הונדערט מאַן. זיי האָבן געזוכט אים אָפּצורייַדן פון אַ שלאַכט. אָבער יהודה איז נית געווען דער מענטש, וואָס זאָל אַנטלויפן פון שלאַכטפעלד. די סיריער האָבן געזיגט מיט זייער גוואַלדיקער מערהייט, און יהודה איז געפאַלן ווי אַ העלד. די ברידער האָבן אַרויסגענומען זיין טויטן קערפער פון די רייען פונ׳ם פיינט און האָבן אים מקבר געווען אין מודעין לעבן דעם קבר פון זיין פאָטער.

6.

יונתן און דער אנהויב פון דער אידישער אומ־אפהענגיקייט.

די פארטיי פון די חשמונאים איז דורך יהודה'ס טויט שטארק אפגעשוואכט געווארן. אבער אן אמת'ע פאלקס־באוועגונג שטארבט ניט אפ אפילו מיט'ן טויט פון איר גרעסטן פירער. די אנהיינגער פון די חשמונאים האבן ניט אויפגענעבן דעם קאמף. זיי האבן זיך פארזאמלט ארום יהודה המכבי'ס ברידער און האבן אויסגעקליבן יונתן'ען, דעם אינגסטן פון זיי, פאר א פירער.

יונתן איז געווען אן אנדער סארט מענטש, אידער זיין ברודער יהודה. ער איז געווען א גוטער סאלדאט אין קריג. אבער נאך מער ווי א סאלדאט איז ער געווען א דיפלאמאט; און מיט זיין קלוגער דיפלאמאטיע האט זיך אים אייגנעגעבן אויסצונוצן דעם גוטן נאמען, וואס דער אידישער חיל האט געקראגן אין די העלדישע צייטן פון יהודה; ער האט אויך אויסגענוצט די סכסוכים אין דעם לאגער פון דעם שונא, און ער האט אויף אזא'ן אופן א סך דערגרייכט.

אין די ערשטע פאר יאר, ווען אלקימוס האט נאך געלעבט, האט יונתן געפירט א גארילא־קריג קעגן די סיריער. באקכידעס, דער סירישער גענעראל, וועלכער האט מיט זיין חיל געשטיצט אלקימוס'ן, האט געזוכט צו כאפן יונתן'ען. אבער דאס האט זיך אים קיינמאל ניט איינגעגעבן. אין עטלאכע יאר שפעטער, ווען אלקימוס איז שוין געווען טויט, האט באקכידעס אינגאנצן אויפגעהערט צו שטיצן די אריסטאקראטישע פארטיי פון די העלעניסטישע אידן אין ירושלים און האט געמאכט שלום מיט יונתן'ען. די סירישע רעגירונג האט זיך מער ניט געווואלט ארייכמישן אין די אינעווייניגסטע ענינים פון אידן. יונתן האט באקומען פרייע הענט צו קעמפן קעגן די אריסטאקראטישע העלעניסטן אין ירושלים; און עס

האָט לאַנג ניט געדויערט. ביז ער איז געקומען צום ציל, צו וועלכן ער האָט געשטרעבט.

אין יאָר 153 האָט אין סיריע זיך באַוויזן אַ יונגערמאַן מיט'ן נאָמען אַלעקסאַנדער באַלאַס. ער האָט זיך אויסגענעבן פאַר אַ זון פון אַנטיוכוס עפיפאַנעס און האָט געפאַדערט פאַר זיך דעם סירישן טראָן. באַלד האָט זיך אַנגעהויבן אַ קאַמף צווישן אַלעקסאַנדער'ן און דעמעטריום'ן פאַר דער קרוין פון דער סירישער מלוכה, און יעדערער פון זיי האָט געזוכט צו קריגן יונתנ'ען אַף זיין זייט.

דעמעטריום האָט געגעבן יונתנ'ען דאָס רעכט צו זאַמלען אַ חיל, וואָס זאָל אים קומען צו הילף קעגן אַלעקסאַנדער'ן. אָבער נאָך אַידער יונתן האָט פארשפראָכן הילף דעם קיניג, האָט ער זיך צוגעאַיילט און פארנומען ירושלים. אַלעקסאַנדער האָט אַריבערגעשטיגן דעמעטריום'ן און האָט באַשטימט יונתנ'ען פאַר אַ כוהן־גדול. יונתן האָט גלייך אָנגענומען דעם אָמט און איז געוואָרן דער העכסטער פאַרשטייער און הערשער פון אידן. דעמעטריום האָט דערהערט, אז יונתן האָלט מיט זיין קאָנקורענט, האָט ער אים אָנגעבאָטן נאָך גרעסערע פריווילעגיעס. אָבער יונתן האָט דעמעטריום'ן אָפגעזאָגט און האָט געהאַלטן מיט אַלעקסאַנדער'ן.

דעמעטריום איז צעשלאָגן געוואָרן. אַלעקסאַנדער איז געוואָרן קיניג פון סיריע. ער האָט באַלוינט יונתנ'ען פאַר דער הילף, וואָס ער האָט פון אים באַקומען, און האָט אים אָפ־געגעבן אַ סך כבוד.

די מהומות אין סיריע האָבן אָבער ניט אויפגעהערט. די הערשאַפט איז איבערגעגאַנגען פון איין קיניג צום אַנדערן. יונתן האָט אויסגענוצט די דאָזיקע געלעגנהייט און האָט גע־מאַכט בריטער די גרעניצן פון יהודה. ער האָט פארנומען די האָפן־שטאָט יפו. ער האָט באַקומען פון אַלעקסאַנדער'ן די פּלישתים'שע שטאָט עקרון מיט איר טעריטאָריע. די הויפּט פעסטונג (דער ציטאַדעל) פון ירושלים איז נאָך אַלץ געבליבן באַוועגט פון סירישן חיל, און די שטייערן פאַר סיריע זיינען

נאך ניט אראפגענומען געווארן. אבער יונתן האט באפעם־טיקט די מויערן ארום ירושלים, ער האט געבויט נאך אנדערע פעסטונגען אין לאנד, און אזוי האט ער זיך ביסלעכווייז צו־גערייט צו זיין העכסטן ציל — אינגאנצן אפצורייסן דאם לאנד פון סיריע און מאכן יהודה פאר א זעלבשטענדיקע מדינה.

דער סירישער געזעראל טריפאן, וועלכער האט ge־שטרעבט צו פארכאפן דעם סירישן טראן, האט ניט געוואלט, אז יונתן זאל ווערן צו מעכטיק, און ער איז געקומען מיט א חיל קיין פאלעסטינע. טריפאן האט אבער ניט געוואגט ארויסצוגיין אין אן אפענע שלאכט קעגן יונתנ'ען, נאר מיט גוטע, גלאטע רייד האט זיך אים איינגעגעבן איינצוריידן יונתנ'ען, ער זאל אוועקשיקן זיין גרויסן חיל אהיים און זאל קומען צו אים אין עכו מיט וועניג סאלדאטן אף א פריינט־לאכע באראטונג. וועז יונתן איז געקומען קיין עכו, האט אים טריפאן פארהאלטן, ווי א געפאנגענעם, און האט אים שפעטער פארעטעריש געלאזט טויטן. שמעון, יונתנ'ס על־טערער ברודער, וועלכער איז אויסגעקליבן געווארן פון פאלק פאר'ן פירער, האט געלאזט אויפזוכן זיין טויטן קערפער און האט אים מקבר געווען אין מודעין, וואו ער האט אויפגע־שטעלט א גרויסע מצבה אפן קבר פון זיינע עלטערן און ברי־דער.

7.

שמעון און די גרינדונג פון דער זעלבשטענדיקער מלוכה פון די חשמונאים.

יונתן איז אומגעקומען דורך דער האנט פון א פארעטער, און די ארבעט, וואס ער האט אנגעהויבן, צו באפרייען יהודה פון דעם סירישן יאך, האט פארענדיקט זיין ברודער שמעון. טריפאן האט גארנישט אויסגעפירט קעגן שמעונ'ען אין

יהודה, און ער האָט זיך אומגעקערט קיין סיריע. דאָרטן האָבן איצט צוויי געפאָדערט פאָר זיך די קרוין: טריפאָן און דעמעטריוס דער צווייטער, דער זון פון דעמעטריוס דעם ערשטן. האָט שמעון געשיקט שלוחים צו דעמעטריוס'ן און אים פאָרגעשלאָגן חילף קעגן טריפאָנ'ען, אויב ער וועט באַפרייען דאָס לאַנד יהודה פון צינז. דעמעטריוס האָט צוגעשטימט, און דערמיט האָט אויפגעהערט די אויבערהערשאפט פון סיריע איבער אידן, און יהודה איז געוואָרן א פרייע מדינה. אידן האָבן אָנגעהויבן רעכענען די צייט נאָך דעם דאָזיקן יאָר פון זייער זעלבשטענדיקייט, און זיי האָבן אויך אַרויסגעלאָזן אייגענע אידישע מטבעות.

א זילבערנער שקל פון שמעון החשמונאי'ס צייט. אף איין זייט האט עס א בעכער מיט אן אלטהעבראישער שער אויפשריפט „ש ד" (שנת ד — דאס פערטע יאר) „שקל ישראל". אף דער אנדער זייט פון דער מטבע שטייט א צווייג מיט דריי בלומען (ליליעס?) און אן אלטהעבראישע אויפשריפט „ירושלים הקדושה".

א האלבער שקל (א קופערנע מטבע) פון שמעון החשמונאי'ס צייט. אף איין זייט שטייען צוויי לולבים מיט אן אתרוג אין מיטן. דערצו האט עס אן אויפשריפט: „שנת ארבע חצי" (דאס פערטע יאר פון שמעון החשמונאי, א האלבער שקל). אף דער אנדער זייט שטייט א פאלמע צווישן קערב פרוכט. דערצו שטייט אן אויפשריפט: „לגאולת ציון" (צו דער באפרייאונג פון ציון).

יפו, די האפנשטאט פון יהודה, האָט שוין יונתן געהאט איינגענומען. שמעון האָט אָבער געוואָלט זיין זיכער מיט דעם וועג צום ים. האָט ער דעריבער איינגענומען די באפעסטיקטע שטאָט גזר, וואָס האָט באַהערשט דעם וועג פון ירושלים קיין יפו. באַלד נאָך דעם ווי ער האָט איינגענומען גזר, האָט שמעון באַלאָגערט די פעסטונג פון ירושלים און האָט געצוואונ-

גען דעם סירישן גארניזאן זיך אונטערצוגעבן. דעם 23טן טאג פון חודש אייר אין יאר 142 (פאר קר.) האט שמעון מיט גרויס פראַה, מיט פאלמענצווייגן און אונטער די קלאנגען פון הארפן און צימבלען, ארויסגעפארשירט אין דער פעסטונג פון ירושלים. א צייט לאנג איז דער דאזיקער טאג געפייערט געווארן בא אידן אלס א יערלאכער יום־טוב.

דאס פאלק האט פארשטאנען אפצושאצן די גרויסע אויפטואונגען פון שמעון'ען. אין דריטן יאר פון זיין רעגירונג (אין יאר 141 פאר קר.) איז דאס פאלק צוזאמען מיט די עלטסטע און די פארשטייער זיך צונויפגעקומען אף א גרויסער פארזאמלונג אין פארהויף פון בית־המקדש, און דארטן איז אנגענומען געווארן א באשלוס, אז שמעון זאל זיין דער כוהן־גדול, דער מיליטערישער פירער און דער פירשט פון אידישן פאלק אף אלעמאל, ער און זיינע קינדער און קינדסקינדער נאך אים.

דורך דעם דאזיקן באשלוס איז די פאמיליע חשמונאים געווארן א נייע דינאסטיע פון זעלבשטענדיקע אידישע פירשטן און הערשער.

8.

דאס אידישע לעבן אין יענער צייט.

שמעון החשמונאי האט רעגירט נאר אכט יאר. דאס איז געווען א גליקלאכע צייט פאר אידן. דער האנדל האט זיך שטארק צעווואקסן, ווארים אידן האבן איצט פארמאגט א פרייען און זיכערן וועג צו זייער האפנשטאט יפו, און שיפן פון מיטללענדישן ים האבן איצט געקאנט צוקומען צו זייער מדינה. אידן האבן געקאנט אויסבייטן זייער תבואה, אויל און זאלץ אף לוקסוס־זאכן פון עגיפטן און פון אנדערע פרעמדע לענדער. א סך אידן זיינען דורך שמעון'ען אויסגעלייזט געווארן פון געפאנגנשאפט אין פארוואַרפענע לענדער און האבן זיך אומגעקערט אין זייערע אלטע היימען. די בערג פון יהודה און די פרוכטבארע טאלן, וואס זיינען א

לענגערע צייט געווען אפגעלאזן איבער די מלחמות. האבן איצט ווידער אנגעהויבן ארויסגעבן זייער פרוכט. שמעון האט זיך אנגענומען פאר אלע אונטערגעדריקטע און געקריוודעטע, און אין גאנצן לאנד האט מען גענאסן א פרידלאכן לעבן.

דורך דעם האנדל זיינען געווארן אפטער און גרעסער די פארבינדונגען מיט די גריכישע מלוכות ארום. און אין אידישן לעבן האבן זיך אריינגעריסן א סך גריכישע ווערטער, באגריפן און מנהגים. אבער איצט איז עס שוין ניט געווען געפערלאך פאר דער עקזיסטענץ פונ׳ם אידישן פאלק, ווייל דאס איז געקומען נאטירלאך, ניט אונטער א צוואנג פון דרויסן, און אידן האבן געקאנט איבערנעמען דאס גוטע פון די גריכן און דער־ביי ניט פארלירן זייער נאציאנאלע אייגנארטיגקייט. דאך זיינען בא אידן פארבליבן פריסטאקראטישע עלעמענטן, וועל־כע זיינען געווען ווייט פון פאלקס־לעבן און זיי האבן גע־שטרעבט צו ווערן אין גאנצן ווי די פרעמדע. און עס זיינען אויך געווען אזעלכע פרומע אידן, וואס האבן געזוכט וואס מער זיך אפצוצאמען פון די ארומיקע פעלקער מיט זייערע מנהגים; זיי האבן אפילו מורא געהאט איבערצונעמען דאס גוטעס, וואס די פרעמדע פעלקער האבן פארמאגט, טאמער וועלן אידן דערווייטלע פארלאזן זייערע אייגענע נאציאנאלע וועגן. אף אזא׳ן אופן האט מען דעמאלט אנגעהויבן צו שאפן א סך נייע דינים, וואס זייער אינציקער צוועק איז געווען: אפצוצאמען אידן פון די ארומיקע פעלקער. למשל: מ׳טאר ניט עסן דעם גוי׳ס ברויט, טאמער וועט מען טרינקען זיין וויין, און מ׳טאר ניט טרינקען דעם גוי׳ס וויין, כדי מ׳זאל ניט חתונה האבן מיט זיין טאכטער. אזא מין דין האט מען גערופן סיג (סיאג), דאס הייסט א צאם.

נאך בעסער ווי אין ארץ־ישראל איז דעמאלט געגאנגען די אידן אין עגיפטן. די עגיפטישע מלכים האבן באהאנדלט די אידן גאר אנדערש, ווי די סירישע. ניט נאר האבן די פטאלעמייער ניט געשטערט די אידן צו היטן זייער גלויבן, נאר זיי האבן זיי נאך געהאלפן. אין דער צייט, ווען אנטיוכוס

עפיפאנעם האט פארשוועכט דעם בית־המקדש פון ירושלים. איז חוניו, דער לעצטער כוהן־גדול פון דער אלטער פאמיליע פון כוהנים־גדולים, אנטלאפן קיין עגיפטן. די עגיפטישע רע־גירונג האט אים אויפגענומען פריינטלאך און האט אים גע־האלפן אויפבויען א בית־המקדש אין דער עגיפטישער שטאט לעאנטאפאלים. חוניו׳ס בית־המקדש איז געבויט געווארן לויט דעם מוסטער פון׳ם בית־המקדש אין ירושלים. דאס איז געווען שוין דער צווייטער בית־המקדש, וואס אידן האבן אויפגעבויט אין עגיפטן (וועגן דעם בית־המקדש אין עלעפאנטין איז שוין אויבן דערציילט געווארן).

די מלוכה פון די חשמונאים.

1. שמעון׳ס טויט.
2. יוחנן הורקנוס (135—104).
3. די נייע פארטייען: פרושים און צדוקים.
4. אריסטאבול און אלעקסאנדער יאנעאום (ינאי).
5. אלעקסאנדרא און די הערשאפט פון די פרושים.
6. דער ברודער־קריג און דער אונטערגאנג פון דער חשמונאים־מלוכה.

.1

שמעון׳ס טויט.

שמעונ׳ען איז ניט באשערט געווען אויסצולעבן רואיק זיינע יאָרן. ער איז אומגעקומען דורך דער האַנט פון מערדער, וואָס זיין אייגענער איידים תלמי האָט אָנגעשטעלט קעגן אים.

תלמי איז געווען דער גובערנאַטאָר פון יריחו, און ער האָט געמאַכט א פּאַרשוועָרונג צו טויטן שמעונ׳ען און זיינע דריי זין און ווערן דער הערשער אין יהודה. אין יאָר 135, אז שמעון איז אַרומגעפאָרן איבער׳ן לאַנד, איז ער פּאַרפאָרן צו זיין איידים. תלמי האָט געמאַכט א סעודה פאַר דעם אַלטן פירשט, און אז שמעון און זיינע צוויי זין זיינען געווען אָנגעטרונקען מיט ווין, האָבן תלמי׳ס קנעכט אַלעמען דרייען דער־הרג׳עט.

תלמי׳ס פלאַן איז געווען צו טויטן אויך שמעונ׳ס דריטן זון, יוחנן הורקנוס, וועלכער איז געווען דער גובערנאַטאָר פון גזר. אָבער גוטע פריינט האָבן באַצייטנס אָנגעזאָגט יוחנן׳ען אַליין, וואָס האָט פּאַסירט, און ער האָט נאָך בא־ווין צו פאַרכאַפּן ירושלים. אז תלמי איז געקומען צו ירושלים, האָט ער שוין געפונען די שטאָט פאַרנומען פון יוחנן׳ען. תלמי איז אָנטלאָפן אין עבר־הירדן, און יוחנן הורקנוס איז געווארן כוהן־גדול און פירשט אָנשטאָט זיין פאָטער.

.2

יוחנן הורקנוס (135—104).

באלד ווי יוחנן איז פארטיק געוואָרן מיט תלמי'ן, איז דער סירישער קיניג אריינגעפאלן מיט א גרויסער ארמיי אין יהודה, האָט פארווויסט שטעט און דערפער און האָט באלאגערט יוחנן הורקנוס'ן אין ירושלים. ער האָט ארומגערינגלט די שטאָט מיט גראָבנס און וואלן און האָט ניט אריינגעלאָזן קיין שפייז. אין ירושלים האָט אויסגעבראָכן א הונגער, און עס האָט געהאלטן דערבייַ, אז אידן זאָלן ווידער ווערן אונטער־טעניק אונטער סיריע.

אז סוכות איז געקומען, האָט יוחנן געבעטן באָם סירישן קיניג א וואָפנשטילשטאַנד אף זיבן טעג, כדי אידן זאָלן קענען פייערן רואיק זייער יום־טוב. דער קיניג האָט באווילינט יוחנן'ס בקשה, און יוחנן האָט דורכדעם באקומען מוט און האָט אָנגעהויבן פארהאַנדלען מיט'ן קיניג וועגן א שלום. די סיריער האָבן געפאָדערט, די איינוואוינער פון ירושלים זאָלן ארויס־געבן זייערע געווער, און מ'זאָל אראָפרייסן די באפעסטיגונגען פון שטאָט, אידן זאָלן באצאָלן א הויכן צינז און זאָלן געבן לעבעדיקע משכונות. דער קיניג האָט אויך געפאָדערט, אז א סירישער גארניזאָן זאָל ווידער אריינגעשטעלט ווערן אין ירושלים. די לעצטע פאָדערונג האָט יוחנן אָפגעזאָגט. די איבעריקע האָט ער געמוזט אָננעמען.

אָבער ניט לאַנג האָט יוחנן באַדארפט האלטן דעם אָפמאך מיט סיריע. וויניקער ווי אין א יאָר ארום איז דער סירישער קיניג געפאלן אין א מלחמה קעגן פערסיע. אין סיריע האָבן זיך אָנגעהויבן מהומות, און יוחנן איז ווידער געווען פריי צו טאָן, וואָס ער האָט געוואָלט.

יוחנן האָט באלד זיך איינגעשאפט א גרויסן חיל פון גע־דונגענע סאלדאטן און האָט אָנגעהויבן פירן מלחמות, כדי צו פארברייטערן די איינגע גרעניצן פון דער אידישער מדינה. צוערשט האָט ער איינגענומען א שטיק פון עבר־הירדן.

דערנאָך האָט ער פֿאַרנומען די שטאָט שכם און דעם בארג גריזים און האָט חרוב געמאַכט דעם בית־המקדש פון די שומרונים. פֿאַר אידן איז דאָס געווען א שמחה, ווייל צווישן זיי מיט די שומרונים איז געווען א שטאַרקע שנאה נאָך פון אַלטע ציימן.

נאָכדעם ווי יוחנן האָט אויסגעשפרייט די גרעניצן פון דער אידישער מדינה אין מזרח און אין צפון, האָט ער אייניגעמען אדום אין דרום און האָט געצוואונגען די אדומים צו ווערן אידן. ער האָט זיך דורך דעם געוואַלט פֿארזיכערן, אז די אדומים וועלן זיין פֿארבונדן מיט יהודה און וועלן מער ניט העלפן אירע שונאים.

אין זיינע לעצטע יאָרן האָט יוחנן ווידער זיך געמוטשעט פֿאַר נייע דערוֹבערונגען און ער האָט באַלאַגערט די שטאָט שומרון. דער סירישער קיניג איז אפילו געקומען מיט א חיל העלפן די איינוואוינער פון יענער שטאָט. אָבער די סירישע מלוכה איז דעמאָלט געווען זייער שוואַך, און נאָך א באַלאַגערונג פון א יאָר צייט האָבן אידן אייניגענומען שומרון און זי חרוב געמאַכט ביז'ן גרונט.

אזוי איז פון דער קליינער מדינה יהודה געוואָרן א גרעסערע מלוכה, און דער כוהן־גדול און פירשט פון דער פאַמיליע חשמונאים איז געוואָרן א הערשער איבער א גאַנצער קיניגרייך.

3

די נייע פאַרטייען — פרושים און צדוקים.

אז דאָס אידיש לאַנד איז געוואָרן א פרייע מדינה אונטער דער הערשאפט פון די חשמונאים, זיינען אין פאַלק אויפגעקומען נייע פאַרטייען. די דאָזיקע פאַרטייען האָבן צווישן זיך געשטריטן איבער דעם, ווי די אידישע מדינה זאָל געפירט ווערן, וואָס פאַר אַן אַרדענונג עס זאָל זיין אין דעם אידישן לעבן.

אמאל, פאר דעם אויפשטאנד פון די חשמונאים, האבן די דעה אין לאנד געהאט די אריסטאקראטן, די מיוחסים. די סאמע גרעסטע מיוחסים זיינען געווען די אריסטאקראטישע כוהנים, די מיטגלידער פון דעם כוהן־גדול'ס משפחה. די דאזיקע אריסטאקראטישע כוהנים האבן געשטאמט פון צדוק'ן, דעם ערשטן כוהן אין שלמה'ס בית־המקדש. אין דער צייט פון דעם מאקאבייאישן אויפשטאנד זיינען די קינדער פון צדוק'ן (בני־צדוק) געווארן העלעניסטן, און מאנכע פון זיי האבן אינגאנצן פארראטן די אינטערעסן פון זייער פאלק.

די חשמונאים האבן געמאכט דעם אויפשטאנד, כדי צוועק־צוגעמען די הערשאפט פון די העלעניזירטע אידישע אריסטאקראטן. באזונדערס האבן די חשמונאים געפירט א בלוטיקן קאמף קעגן אזעלכע העלעניזירטע כוהנים, ווי מענעלאום און אלקימום. די חשמונאים האבן זיך געשטיצט אף דעם איינפאכן פאלק, אף די פרומע פויערים. אנגעהויבן האבן זיי קעמפן בלויז פאר דער פרייהייט צו היטן די תורה, און אוים־געלאזן האט זיך, אז א נייע משפחה פון כוהנים־גדולים האט באקומען די הערשאפט איבער א פרייער אידישער מדינה.

איין פארטיי אין פאלק, די פארשטייער פון די פויערים, שטאטישע בעלי־מלאכות און קליין־העגדלער, האבן ניט געוואלט, אז די חשמונאים זאלן ווערן אזוי ווי מלכים, אז זיי זאלן פירן א מלוכה ווי אלע אנדערע פעלקער, זאלן האלטן א גרויסן חיל און איינגעמען פרעמדע שטיקער לאנד. די דאזיקע פארטיי האט מען גערופן „פרושים", עס הייסט אפּגעשיידט, ווייל זיי האבן געוואלט, אז אידן זאלן לעבן אפּגעשיידט פון די פעלקער ארום און זאלן אפהיטן פינקטלאך די תורה. בא די פרושים איז די תורה געווען וויכטיקער פאר דער מלוכה, און זיי האבן געוואלט, אז פירער פון פאלק זאלן זיין די לומדים, די תורה־מענטשן. אזוי ווי די פרושים זיינען געווען א פאלקס־פארטיי, האבן זיי געזוכט צו מאכן גרינגער דעם לעבן פון די פאלקסמאסן. די געזעצן פון דער תורה זיינען געשאפן געווארן אין עלטערע צייטן, בעת דאס

אידישע לעבן איז געווען אנדערש, און די מידות בא מענטשן זיינען געווען רוי און האַרט. א סך פון די אלטע בעזעצן האָבן שוין ניט געפאסט צו די נייע אומשטענדן, צו די וויכערע זיטן, און זיי זיינען געווען א שטער פאר דעם נייעם לעבן. אָבער יעדעם וואָרט פון דער תורה האָט זיך געהאלטן פאר הייליק און אייביק, אפטרעטן פון אים האָט מען ניט געטאָרט. האָבן די פרושים געזוכט אויסצוטייטשן די תורה אזוי, אז אין די אלטע וועלטער זאָל אריינגעלייגט ווערן א נייער אינהאלט. אין דער תורה שטייט, למשל: עין תחת עין — אן אויג פאר אן אויג. האָט מען עס אויסגעטייטשט, אז דאָס מיינט: ווען איינער נעמט באָם אנדערן פרוים אן אויג — דארף ער אים באצאלן מיט געלט.

אין דער תורה איז טויט־שטראָף אן אפטע ערשיינונג. ווי נאָר עפעם א פארברעכן — באלד טויט־שטראָף. די פרושים האָבן אזוי אויסגעטייטשט די תורה און זיי האָבן איינגעפירט אזא מין אופן פון משפט'ן מענטשן פאר קרימינעלע פאר־ברעכנס, אז טויט־שטראָף זאָל אנגעוענדט ווערן וואָם וויי־ניקער. די אמאליקע אידן זיינען געווען כמעט דורכאוים פויערים, ערד ארבעטער, און בא זיי האָבן עקזיסטירט גע־זעצן און מנהגים, וועלכע האָבן געמאכט שווער דעם האנדל. שפעטער, אז דער האנדל האָט זיך אנטוויקלט, האָבן די פרושים געזען אויסצוטייטשן די אלטע פסוקים פון דער תורה אזוי, אז זיי זאלן ניט שטערן דעם מסחר און זאלן דאך בא־שיצן די מאסן פון שווינדל און אפנארעריי.

פון דער אנדער זייט האָבן די פרושים אנגעהויבן שאפן נייע דינים, וועלכע האָבן געדארפט דינען פאר א צאָם (סיג) אפצוצאמען אידן פון אנדערע פעלקער. אזוי האָט מען איינ־געפירט, אז די ערד פון פרעמדע פעלקער איז טמא, כדי אידן זאלן וואָם וויניקער ארויספארן פון ארץ־ישראל.

אין די אלטע צייטן זיינען אלע געזעצן און מנהגים באָם פאלק אין מוח געווען פארבונדן מיט משה'ס תורה: גאָט האָט זיי אלעמען געגעבן צו משה'ן אפן בארג סיני. ווי זשע

טוט מען מיט די נייע איינפירונגען, וועלכע זיינען אין דער תורה ניטא? האבן פריער די סופרים און דערנאך די פרושים געלערנט, אז עס זיינען פארן צוויי תורות: איינע א „תורה שבכתב" — א געשריבענע תורה, די צווייטע א „תורה שבעל־פה"—א תורה, וואס גאט האט משה'ן איבערגעגעבן אפן בארג סיני אויסווייניק. אין יענער תורה גייען פריין אלע אויס־טייטשונגען פון דער געשריבענער תורה, אויך אלע דינים און געזעצן, וואס וועלן שפעטער צוקומען. גאט האט זיי אלע פאראויסגעזען און האט זיי איבערגעגעבן משה'ן. די תורה שבעל־פה האט מען ניט געטארט פארשרייבן: מ'האט גע־גלויבט, אז גאט אליין האט אזוי אנגעזאגט משה'ן. און דער־ביי איז געווען א געזונטער מיין: אויב מ'וועט פארשרייבן די נייע געזעצן, וועלן זיי דאך ווערן הייליק און אייביק, אזוי ווי די אלטע, וואס שטייען אין חומש; און אז עס וועלן קומען נייע אומשטענדן און מ'וועט זיי דארפן אפשאפן אדער בייטן, וועט ווידער זיין שווער, וועט מען ווידער מוזן זיך קליגן אויסצוטייטשן דאס פארשריבענע. מיט דעם, וואס די סופרים און פרושים האבן איינגעפירט דעם באגריף תורה שבעל־פה, האבן זיי געשאפן פאר די אידישע געזעצן, וואס האבן גע־טראגן דעם שטעמפל פון גאט, א וועג פון שטענדיקער אנט־וויקלונג און האבן זיי אף אזא'ן אופן פארהיט פון פארגליווערט ווערן.

די צדוקים זיינען געווען די אריסטאקראטן, וועלכע האבן געזוכט פרייהייט צו דריקן די פאלקס מאסן. זיינען זיי געווען קעגן די אלע נייע אויסטייטשונגען פון די פרושים, וואס האבן געזאלט גרינגער מאכן דעם לעבן פון די מאסן; זיי האבן געוואלט איבערלאזן פאר'ן פאלק אלע שטרייניגע שטראפן, פונקט אזוי ווי זיי זיינען פארשריבן אין דער תורה. בא זיי איז די מלוכה געווען וויכטיקער פאר דער תורה און זיי האבן געהאלטן, אז רעגירן איבער'ן אידישן פאלק דארפן ניט די פרושים, וואס זיינען באהאוונט אין גאט'ס תורה, נאר זיי, די וועלטלאכע מלוכה־מענטשן. אלס א הערשנדיקער קלאס,

באאמטע פון פירשטלאכן הויף. העכערע כוהנים און רייכע האנדלסלייט, האבן זיי געוואלט זיין וואס אייגנער פארבונדן מיט די אריסטאקראטן און סוחרים פון די ארומיקע גריכישע מלוכות; האבן זיי דעריבער ניט געוואלט ליידן די צאמען, וואס די פרושים האבן געשאפן כדי אפצוונדערן אידן פון די ארומיקע פעלקער. דאס אלץ האט געבראכט דערצו, אז די צדוקים האבן ניט געהאלטן פון דער תורה שבעל־פה. הייליק איז בא זיי געווען נאר די תורה שבכתב — די געשריבענע תורה, וועלכע מ׳האט געדארפט פארשטיין און אפהיטן לויט די ווערטער, ניט לויט די אדער יענע אויסטייטשונגען.

אזוי ווי די אריסטאקראטן און הערשער אין דער צייט פון אנטיוכוס׳ן — די קינדער פון צדוק — האבן איבערגעלאזן א שלעכטן נאמען אין פאלק — האבן די פרושים א נאמען געגעבן זייערע געגנער, די נייע אריסטאקראטן: צדוקים, און האבן דערמיט אנגעדייט, אז זיי זיינען ניט בעסער פאר יענע קינדער פון צדוק.

די ערשטע חשמונאים האבן געהאלטן מיט די פרושים און האבן זיך אף זיי געשטיצט. אבער יוחנן הורקנום איז זיך מיט זיי פאנאנדערגעגאנגען, וואס די פרושים זיינען געווען קעגן זיין פירונג פון דער מלוכה. פון איצט אן זיינען די צדוקים געווען די הערשנדיקע פארטיי, וועלכע האט געשטיצט די חשמונאים און זיי געהאלפן אויפבויען א גרעסערע אידישע מלוכה. זיי זיינען געווען די אנפירער פון דעם חיל און די מלוכה־באאמטע. זיי זיינען אויך געזעסן אין דער געזוזיא, דעם ראט פון די עלטסטע אין ירושלים.

4.

אריסטאבול און אלעקסאנדער ינאי.

יוחנן הורקנום האט אנגעהויבן מאכן פון יהודה א קיניג־רייך, און זיינע זין האבן עס פארענדיקט. זיין זון אריסטאבול האט רעגירט נאר איין יאר (104—103 פאר קר.). ער איז

געווען דער ערשטער פון די חשמונאים. וואס האט אנגענומען דעם טיטל קיניג. ער, דער אוראייניקל פון מתתיהו חשמונאי, איז געווען געווינגט גאר צו העלעניזם און האט נע־ביטן זיין אידישן נאמען יהודה אף דעם גריכישן נאמען אריס־טאבול. כדי צו זיין זיכער מיט זיין טראן, האט ער ארויסגע־זעצט אין געפיינקעניש זיין מוטער און זיינע דריי ברידער. ער האט גלאזט די מוטער שטארבן אין געפיינקעניש פון הונגער, ווייל יוחנן הורקנוס האט אנגעזאגט פאר'ן טויט, אז זיין פרוי, די אלמנה, זאל רעגירן, און אריסטאבול זאל זיין נאר א כוהן־גדול.

אין דעם יאר, וואס אריסטאבול האט רעגירט, האט ער באוויזן אויפצוטאן איין זאך. ער האט איינגענומען גליל (גאלילעא), אין צפון פון ארץ־ישראל, און האט געצוואונגען די גוי'אישע איינוואוינער פון יענער געגנט צו ווערן אידן.

אריסטאבול איז געשטארבן און האט נית איבערגלאזן קיין קינדער. זיין פרוי סאלמא אלעקסאנדרא האט באפרייט פון געפיינקעניש דעם קיניג'ס ברידער. דער עלטסטער פון זיי איז געווארן קיניג און כוהן־גדול און האט חתונה געהאט מיט אלעקסאנדרא'ן. זיין אידישער נאמען איז געווען יונתן, פאר־קירצט אין ינאי (יאנאי). ער האט אבער צוגעלייגט צו זיין אידישן נאמען דעם גריכישן נאמען אלעקסאנדער.

אלעקסאנדער ינאי איז געווען מיט לייב און לעבן ארויי־געטאן אין פירן מלחמות און האט זיינע מערסטע יארן פאר־בראכט אפן שלאכטפעלד. נאך מער ווי די פריערדיקע הער־שער פון דער פאמיליע חשמונאים האט ער בריייטער געמאכט די גרעניצן פון דער אידישער מלוכה.

דאס פאלק איז אבער נית געווען צופריידן מיט די שטענ־דיקע מלחמות, און די פרושים, די פארטיי פון פאלק, זיינען דעריבער געווען קעגן אלעקסאנדער'ן און זיין פירונג. די פרומע אידן האבן אויך נית געקאנט פארטראגן, וואס אזא מלחמה־מענטש ווי אלעקסאנדער, וועלכער האט געפירט א לעבן פון א סאלדאט, איז אפט געווען שיכור און האט פארגאסן

אזוי פיל בלוט אַף די שלאַכטפעלדער, זאָל קומען יום־טוב אין בית־המקדש און דאַרטן טאָן די הויליקע עבודה. און איינמאָל איז אויסגעבראָכן אַן אָפענער אויפשטאַנד קעגן דעם קיניג.

דאָס איז געווען אום סוכות. דאָס פאָלק איז געווען פאַרזאַמלט אין בית־המקדש מיט לולבים און אתרוגים אין די הענט. דער קיניג, אין די פראַכטקליידער פון כוהן־גדול, איז צוגעגאַנגען צום מזבח ברייגען דעם קרבן. מיט אַמאָל האָט דאָס פאַרזאַמלטע פאָלק, וואָס איז געווען אויפגעבראַכט קעגן אים, געמומען שרייען, ער זאָל אַוועק פון מזבח, און האָט אַנגעהויבן ווארפן אַף אים די אתרוגים. אַלעקסאַנדער האָט געשיקט נאָך זיינע געדונגענע סאָלדאַטן, און זיי האָבן אָפן אַרט אויסגע׳הרג׳עט עטלאַכע טויזנט אידן. פון דעמאָלט אָן איז דאָס פאָלק פאַרבליבן פאַרביטערט און האָט געווארט אַף אַ געלעגנהייט זיך אָפצורעכענען מיט דעם פאַראַסטן קיניג.

באַלד איז אַזאַ געלעגנהייט געקומען. אַלעקסאַנדער איז צעשלאָגן געוואָרן אין אַ מלחמה און איז קוים מיט׳ן לעבן אַנטלאָפן קיין ירושלים. דעמאָלט זיינען די פרושים אַרויס אָפן אין אויפשטאַנד, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ ברודער־קריג צווישן די פרושים, דעם קיניג׳ס געגנער, און די צדוקים, דעם קיניג׳ס אָנהיינגער. זעקס יאָר האָט זיך עס געצויגן, און טויזנטער אידן האָבן אין דעם קריג פאַרלאָרן זייער לעבן.

די פרושים האָבן געהאַט הינטער זיך די מערהייט פון פאָלק, און אַלעקסאַנדער׳ס לאַגע איז אין אָנהויב געווען אַזוי שלעכט, אַז ער איז געווען געצוואונגען צו בעטן שלום בא זיינע געגנער. די פרושים זיינען אָבער געווען איינגעשפּאַרט און האָבן אים געענטפערט, אַז ווי לאַנג ער לעבט, וועלן זיי מיט אים קיין פרידן ניט שליסן.

שפּעטער איז אַלעקסאַנדער׳ס לאַגע בעסער געוואָרן. ער האָט אָנגעהויבן ווערן שטאַרקער. די פירער פון דעם אויפ־שטאַנד האָבן זיך באַהאַלטן אין אַ געווייסער שטאָט; האָט אַלעקסאַנדער איינגענומען יענע שטאָט און אָפגעשיקט אָכט

הונדערט פון זיי קיין ירושלים. דאָרטן האָט ער געלאָזט פאר זיי אין די אויגן טויטן זייערע ווייבער און קינדער, דערנאָך האָט ער זיי אליין געלאָזט קרייציגן אין מיטן שטאָט.

מיט די דאָזיקע רציחות האָט אלעקסאַנדער אַנגעווארפן אזא שרעק אַף זיינע געגנער, אז א סך פון זיי זיינען אַנטלאָפן פון ארץ־ישראל. קיין אויפשטאַנדן אין לאַנד האָט אלעקסאַנדער מער ניט געהאַט, אַבער מלחמות האָט ער נאָך גע־פירט א סך מיט די שכנים אַרום. ווארים ער האָט ניט אויפ־געהערט צו פירן מלחמות, הגם ער האָט אין זיינע לעצטע יאָרן געליטן פון א קראַנקהייט, וואָס איז געקומען פון צופיל טרינ־קען.

ער איז געשטאָרבן אין מיטן באַלאַגערן א פעסטונג אין עבר־הירדן. ער האָט איבערגעלאָזן צוויי זין: הורקנום און אריס־טאָבול. אַבער פאר'ן טויט האָט ער אַנגעזאָגט, אז זיין פרוי זאָל ירשנ'ען זיין מראָן.

5

אַלקסאַנדרא און די הערשאַפט פון די פרושים

(67—76).

די קיניגין אלעקסאַנדרא איז געווען דער היפוך פון איר מאַן. זי איז געווען א גוטע און א קלוגע פרוי, און די ניין יאָר, וואָס זי האָט רעגירט, זיינען געווען רואיקע און פריד־לאַכע. איר עלטערן זון הורקנום'ן האָט זי באַשטימט פאר א כוהן־גדול און די אינערלאַכע הערשאַפט פון לאַנד האָט זי איבערגעגעבן אין די הענט פון די פרושים.

די געלערנטע און די פירער פון די פרושים האָבן איצט באַקומען א וויכטיקן פלאַץ אין דער געזעלשאַפט. ביז דעמאָלט זיינען דאָרטן געזעסן נאָר געבאָרענע מיוחסים און כוהנים. איצט האָבן דאָרטן די פרושים באַקומען די דעה, און זיי האָבן אָפגעשאַפט די אַלטע, שטרייגע געזעצן פון די צדוקים און

איינגעפירט נייע, בעסערע. די פרושים האָבן אייגנעפירט אַ סך רעפֿאָרמען און האָבן געשאַפֿן אַ בעסערע, אַ מער גערעכטיקע אָרדענונג אין לאַנד.

אָבער די פרושים זיינען זיך באַגאַנגען צו שטרייַנג מיט די צדוקים. זיי האָבן האַרט אונטערגעדריקט און פֿאַרפֿאָלגט זייערע געגנער. זיי זיינען געגאַנגען אַזוי וויַיט, אַז זיי האָבן פֿאַר׳משפט צום טויט די אַמאָליקע ראַטגעבער פון אַלעקסאַנדער ינאַי, וואָס האָבן אים גערָאַטן צו טויטן די אַכט הונדערט אידן אין ירושלים. די אידישע מיוחסים פון ירושלים, די צדוקים, האָבן געציטערט פֿאַר זייער לעבן. דער אָנפֿירער זייערער איז געווען אַלעקסאַנדרא׳ס צווייטער זון אריסטאָבול. איז אַ דעפּוטאַציע פון די צדוקים, אָנגעפירט פון אריסטאָבול׳ן, געקומען צו דער קיניגין און זי געבעטן, זי זאָל זיי באַשיצן פון די פרושים. די קיניגין האָט דערפילט זייער בקשה און האָט איבערגעגעבן אין זייער האַנט די פעסטונגען פון לאַנד.

וויַי נאָר די קיניגין איז קראַנק געוואָרן, איז שוין אריסטאָבול געווען גרייט אויפצוהויבן אַן אויפשטאַנד. ביז וואָס ווען אָבער איז די קיניגין געשטאָרבן (אין עלטער פון 73 יאָר), און עם האָט זיך אָנגעהויבן דער קריג פון ברידער, וועלכער האָט זיך געענדיקט מיט דעם אונטערגאַנג פון דער אידישער זעלבשטענדיקייט.

6.

דער ברודער קריג און דער אונטערגאַנג פון דער חשמונאים-מלוכה.

אַז אַלעקסאַנדרא איז געשטאָרבן, איז איר עלטערער זון הורקנוס געוואָרן קיניג און כוהן-גדול. הורקנוס איז געווען אַ שוואַכער מענטש מיט אַ שוואַכן כאַראַקטער, ניט איבעריקם קלוג און ניט איבעריקם העלדיש. אריסטאבול, פֿאַרקערט, איז געווען אַ מוטיקער העלד און האָט זיך בעסער געפּאַסט פֿאַר אַ קיניג, איידער זיין עלטערער ברודער.

אריסטאבול איז באלד ארויס מיט א חיל קעגן זיין ברוּדער. בא יריחו איז עס געקומען צו א שלאכט. א סך פון הורקנוס׳עם חיל זיינען איבערגעגאנגען צו אריסטאבול׳ן. אריסטאבול האט געזיגט, און הורקנוס האט געמוזט אנטלויפן קיין ירושלים. הורקנוס האט זיך אונטערגעגעבן, און ביידע ברידער האבן געשלאסן שלום. אריסטאבול איז געווארן קיניג און כוהן־גדול, און הורקנוס׳ן האט ער געגעבן די פרייהייט צו לעבן אומגעשטערט אלס פריוואטער מענטש.

הורקנוס וואלט געווען צופרידן. אבער די פרושים זיינען געווען אומצופרידן, וואס די צדוקים האבן איצט, אונטער אריסטאבול׳ן, ווידער באקומען די גאנצע דעה אין דער מלוכה. מער ווי אלע איז געווען אומצופרידן הורקנוס׳עם פריינט און ראטגעבער אנטיפאטער.

אנטיפאטער האט געשטאמט פון די אדומים, וואס יוחנן הורקנוס האט געצוואונגען מיט געוואלד צו ווערן אידן. זיין פאטער האט זיך דעמאלט מגייר געווען און איז געווען דער גובערנאטאר פון אדום אונטער אלעקסאנדער ינאי און אלעקסאנדרא. דער זון אנטיפאטער האט געזען, אז אונטער דעם שוואכן הורקנוס וועט ער קאנען האבן מער דעה און שפילן א גרעסערע ראלע, איידער אונטער דעם העלדישן און קריגערישן אריסטאבול. איז ער געווארן דער פירער פון הורקנוס׳עם אנהיינגער און האט אנגעהויבן אייניידן הורקנוס׳ן, ער זאל צוריק פאדערן זיין רעכט אפן קיניגלאכן טראן. הורקנוס איז אין אנהויב געווען גלייכגילטיק צו אנטיפאטער׳ס פלענער, אבער צום סוף האט ער זיך געלאזט איינרייד׳ן אנצוהויבן פון דאס ניי א קריג קעגן אריסטאבול׳ן. ער איז באנאכט אנטלאפן מיט אנטיפאטער׳ן פון ירושלים קיין פעטרא, די הויפטשטאט פון דער אראבישער מלוכה פון די נאבאטייער. וואס אנטיפאטער האט ארעטאס׳ן, דעם נאבאטייישן קיניג, אויך אריינגעצויגן אין דעם בונד קעגן אריסטאבול׳ן.

ארעטאס איז געקומען מיט א גרויסן חיל און האט צע־

שלאָגן אריסטאבול'ן. דער גרעסטער טייל פון פאָלק האָט איצט געהאַלטן מיט הורקנוס'ן. אריסטאבול האָט זיך נע־מוזט איינשליסן אין דער פעסטונג פון בית־המקדש, און ארע־טאם און הורקנוס האָבן אים דאָרטן באַלאָגערט.

אין יענער צייט איז רוים שוין געווען א מעכטיקע אימ־פעריע, און פאָמפּעאוס איז געווען דער גרעסטער ענעראַל און שטאַרקסטער מאַן אין דער רוימישער מלוכה. ער איז דעמאָלט געווען מיט זיין ארמיי אין אזיע, וואו ער האָט אײנ־גענומען איין לאַנד נאָכ'ן אַנדערן. אויך ארץ־ישראל האָט פריער אַדער שפּעטער געמוזט ארונטערפאַלן אונטער דער רוימישער הערשאַפט. עס וואָלט אָבער ניט אַנגעקומען די רוימער אַזוי גרינג ארויפצולייגן זייער האַנט אַף דעם אידישן לאַנד, ווען אידן וואָלטן ניט געווען צעריסן דורך דעם ברודער־קריג.

פאָמפּעאוס'ס ענעראַל סקאורום איז דעמאָלט געווען מיט א רוימישן חיל אין סיריע. זיינען ביידע ברידער, הורקנוס און אריסטאבול, געקומען צו סקאורום'ן. יעדערער פון זיי האָט געבעטן דעם רוימישן ענעראַל, ער זאָל האַלטן מיט אים, און האָט אים דערפאַר צוגעזאָגט א הויכע סומע געלט.

סקאורום האָט געהאַלטן מיט אריסטאבול'ן און האָט בא־פוילן ארעטאס'ן צו פאַרלאָזן ארץ־ישראל. ארעטאס האָט מורא געהאַט פאַר רוים און האָט געפאָלגט. אין א קורצער צייט אַרום איז פאָמפּעאוס אַליין געקומען אין דמשק, און ביידע ברידער זיינען געקומען צו אים. אריסטאבול האָט אים געשיקט א מתנה א גאָלדענעם ווײַנשטאָק אין ווערט פון 500 טאָלענטן זילבער. אָבער די טייערע מתנה האָט אריסטאָבול'ן וויניק געהאָלפן. פאָמפּעאוס האָט אויסגעהערט די טענות פון ביידע צדדים. הורקנוס האָט גע'טענה'ט, אז אריסטאבול האָט מיט גוואַלד אַוועקגערויבט פון אים די קרוין. אריסטא־בול ווידער האָט גע'טענה'ט, אז הורקנוס איז ניט פייאיק צו זיין א הערשער.

עס זיינען אויך געקומען דעלעגאַטן פון פאָלק, וואָס האָבן

געטענה׳ט, אז זיי ווילן נישט ניט הורקנום׳ן און ניט אריסטא־
בול׳ן: זיי ווילן איבערהויפט גאר קיין קיניג ניט. זיי ווילן זיין
ניט מער, ווי א פרומע געמיינדע אונטער דער פירערשאפט פון
דעם כוהן־גדול.

פאמפאום האט אלעמען אויסגעהערט און זיי געהייסן
ווארטן, ביז ער וועט קומען צוריק פון זיין עקספעדיציע קעגן
די נאבאטייער. אריסטאבול האט אבער פארשטאנען, אז
פאמפאום זוכט די טובה פון רוים, עס זאל איר אנקומען
וואס גרינגער איינצונעמען דאס אידישע לאנד. איז ער דער־
פאר וועזן פון פאמפאום׳ן. אבער פאמפאום האט געהאט
א חשד אף אים און איז נאכגעגאנגען מיט א חיל און
האט געפאדערט, ער זאל איבערגעבן אין זיין האנט אלע פעס־
טונגען. אריסטאבול האט געזען, אז ס׳איז אוממעגלאך זיך צו
שטעלן קעגן דער מאכט פון רוים, און האט נאכגעגעבן.

אינגאנצן האט אריסטאבול זיך ניט אונטערגעגעבן. ער
איז נאך וועזן קיין ירושלים און האט געזומען זאמלען א אי־
דישן חיל. אבער וען פאמפאום איז צוגעקומען נאענט צו
ירושלים, האט אריסטאבול פארלוירן דעם מוט און האט צו־
געזאגט איבערצוגעבן ירושלים אין זיין האנט, אויב ער וועט
אפשטעלן די מלחמה און לאזן ארץ־ישראל צו־רו. פאמפאום
האט פארהאלטן אריסטאבול׳ן אין זיין לאגער און האט געשיקט
זיינעם א גענעראל איבערנעמען די שטאט.

אבער די איינוואוינער פון ירושלים האבן פארשלאסן די
טויערן, און פאמפאום׳עס גענעראל איז געקומען צוריק אין
רומישן לאגער מיט לוידיקע הענט. פאמפאום איז געווארן
זייער אויפגעבראכט. ער האט גלייך געשמידט אריסטאבול׳ן
אין קייטן און איז וועזן מיט א חיל אף ירושלים.

די איינוואוינער פון ירושלים זיינען ניט געווען אייניק.
דער גרעסטער טייל פון זיי האבן געהאלטן מיט הורקנום׳ן;
זיי האבן ניט געוואלט פירן קיין מלחמה קעגן פאמפאום׳ן און
האבן מיט׳ן גוטן ווילן געעפנט די טויערן און אריינגעלאזן

די רוימער. אָבער די אָנהייבער פון אריסטאבול'ן זיינען געווען פעסט אָנטשלאָסן זיך ניט אונטערצוגעבן מיט גוטן. זיי האָבן פֿאַרכאַפּט דעם בית־המקדש, וואָס איז געווען ווי א פעסטונג פון אַלע זייטן.

די רוימער האָבן באַלאַגערט דעם בארג פון בית־המקדש (הר־הבית), אָבער ניט אַזוי גרינג איז זיי אָנגעקומען אים אויסצונעמען. וואָרים די באַלאַגערטע האָבן געשאָטן אַף די רוימישע סאָלדאָטן מיט א האָגל פון פיילן און האָבן זיי ניט געלאָזט אויפשטעלן קיין וואָל. אָבער שבת האָבן אידן על־פי דין געמעגט נאָר זיך פֿאַרטיידיקן. איבערפאָלן דעם פיינט האָבן זיי ניט געטאָרט. אין דעם דאָזיקן טאָג האָבן די רוימער דעריבער געקאָנט רואיק טאָן זייער אַרבעט.

אז די רוימער האָבן געהאַט פֿאַרטיק א הויכן וואָל, האָבן זיי אַוועקגעשטעלט אויבן זייערע גרויסע באַלאַגערונגס־מאַשינען און האָבן פון זיי געשאָסן מיט גרויסע שטיינער אַף דער פעסטונג. נאָך א באַלאַגערונג פון דריי חדשים האָט זיך די רוימער אַיינגעגעבן דורכצוברעכן א לאָך אין די מויערן און זיי זיינען אַריין אין דער פעסטונג.

עם האָט זיך אָנגעהויבן א בלוטיקע שחיטה. די כוהנים האָבן געהאַלטן אין טאָן די עבודה. האָבן זיי ניט איבער־געריסן זייער הייליקע דינסט, ביז זיי זיינען באַם מזבח געפֿאַלן דורכ'ן שוערד פון די רוימישע סאָלדאָטן. טויזנטער אידן זיינען אין יענעם טאָג געפֿאַלן טויט.

צווישן די גויים זיינען אין יענע צייטן געווען פֿאַרשפּרייט אַלערליי ווילדע מעשיות וועגן דעם אידישן הייליקטום. זיי האָבן ניט געוואָלט גלויבן, אז דער „קודש־הקדשים", וואוּ נאָר דער כוהן־גדול האָט געמעגט אַריינגיין אַיינמאָל אין יאָר, איז געווען א לייזיקער צימער, און דאָרטן איז ניט געשטאַנען קיין סמאָטוע, קיין בילד פון דעם אידישן גאָט. פֿאַמפּאָאוס איז דערפאָר פון נייגעריקייט אַריין אין דעם אינעווייניקסטן הייליקטום. געוויבט די אוצרות פון בית־המקדש האָט ער אָבער

ניט. פארקערט, ער האט געהויסן אפריניקן דעם הויליקן ארט און טאן וויטער אומגעשטערט די עבודה.

דערמיט איז געקומען א סוף צו דער זעלבשטענדיקער מלוכה פון די חשמונאים, און אידן זיינען ארונטערגעפאלן אונטער דער הערשאפט פון רוים.

יהודה אונטער רוים.

1. די רוימער.
2. הורקנוס און אנטיפאטער.
3. די קורצע הערשאפט פון אנטיגאנוס'ן.
4. הורדום'עס רעגירונג (4—37 פאר קר.).
5. די ערשטע פראקוראטארן. די קנאים.
7. אגריפא און קאליגולא.

1.

די רוימער.

די רוימישע מלוכה איז אין אַנהויב באשטאַנען פון דער שטאַט רוים מיט דער געגנט אַרום. די רוימער זיינען געווען פויערים און האָבן געלעבט פון ערדארבעט. אָבער שפעטער האָבן זיי אָנגעהויבן מאכן אָנפאַלן אַף די שכנים אַרום און אויסשפרייטן אַלץ וויטער זייער הערשאַפט. האָט זיך אין זיי אַלץ מער און מער צעוואַקסן דער קריגערישער גייסט, און זיי זיינען געוואָרן די בעסטע סאָלדאַטן אין דער וועלט.

ביסלאַכווייז האָבן זיי אויסגעשפרייט זייער הערשאַפט איבער דעם גאַנצן איטאַליענישן האַלבאינזל, און שפעטער האָבן זיי איינגענומען אויך אַלע לענדער אַרום דעם מיטל-לענדישן ים.

אין דער ציים, וען די רוימער האָבן איינגענומען ארץ-ישראל, האָבן זיי שוין געהערשט כמעט איבער דעם גרעסטן טייל פון דער ציוויליזירטער וועלט. און אַלע לענדער און פעל-קער זיינען געווען אונטערטעניק אונטער זיי.

די איינגענומענע לענדער פלעגן די רוימער אַף אַלערלייי וועגן אויסרויבן, און די רוימישע אריסטאָקראַטן, די גענעראַלן און גובערנאַטאָרן פון די פראָווינצן, זיינען זייער רייך גע-ווארן. זיי האָבן פארמאַגט גרויסע מאיאַנטקעס, וואָס זיי האָבן געלאָזט באַארבעטן מיט שקלאַפן. שקלאַפן האָבן זיי געהאַט א סך צוליב די שטענדיקע מלחמות, וואָס האָבן זיי צוגעשטעלט א סך קריגס-געפאַנגענע; און באַגאַנגען זיינען זיך די רוימער מיט די שקלאַפן שטרייג און אוממענטשלאַך.

אויך די רוימער האבן געדינט צו א סך געטער, אזוי ווי די גריכן. אבער אין קולטור זיינען זיי געשטאנען נידעריקער פאר יענע. די רוימער האבן נאר גוט פארשטאנען צו פירן א גרויסע מלוכה, צו האלטן אן ארמיי אין ארדענונג און צו בויען גוטע וועגן און בריקן. אבער אין אלע אנדערע זאכן האבן זיי זיך געלערנט פון די גריכן און האבן איבערגענומען פון זיי זייער גאנצע קולטור.

.2

הורקנוס און אנטיפאטער.

פאמפעאוס האט געלאזן די מלוכה פון יהודה אונטער דער הערשאפט פון הורקנוס'ן. ער האט אים באשטימט פאר כוהן־גדול און האט אים געגעבן דעם טיטל פירשט (עטנארך). הורקנוס האט אבער ניט געהאט די גאנצע דעה אין לאנד. ער איז געווען אונטערגעוואָרפן אונטער דעם רוימישן פאר־וואלטער (פראקוראטאר) פון דער פראווינץ סיריע און האט אים געמוזט צאלן צינזן.

אידן זיינען ניט געבליבן רואיק. אריסטאבול און זיינע זין, אלעקסאנדער און אנטיגאנוס, האבן נאך געהאט א סך אנהיינגער אין לאנד, און זיי האבן געמאכט אן אויפשטאנד נאך אן אויפשטאנד קעגן דער רוימישער אונטערדריקונג.

אנטיפאטער האט יעדעס מאל געהאלפן די רוימער אונ־טערדריקן דעם אויפשטאנד, און זיין מאכט און איינפלום זיינען וואס ווייטער, אלץ מער געוואקסן.

אין דער רוימישער מלוכה האט אין יענע צייטן זיך זייער לאנג געצויגן א בירגער־קריג. פארשיידענע גרויסע גענעראלן האבן געזוכט צו פארכאפן די מאכט און ווערן די הערשער איבער דער וועלט־אימפעריע. אלע פראווינצן פון דער מלוכה האבן א סך גליטן פון די דאזיקע מהומות, און אויך אין ארץ־ישראל איז דעמאלט געווען זייער טומלדיק.

אין א קורצע צייט ארום האט אויסגעבראכן א קריג

צווישן די צוויי גרעסטע רוימישע גענעראלן פאמפעאום און יוליום צעזאר. יעדערער פון זיי ביידן האָט געהאט א שטאר־קע ארמיי און האָט געזוכט צו ווערן דער הערשער איבער דער מלוכה. הורקנוס און אנטיפאטער האבן געהאלטן מיט פאמ־פעאוס'ן. האָט צעזאר געגעבן א חיל אריסטאבול'ן מיט זיינע זין און האָט זיי געשיקט איינעמען ארץ־ישראל. אבער פאמפע־אוס'עס אנהיינגער האבן פאר'סם'ט אריסטאבול'ן אין רוים און געטויט אלעקסאנדער'ן אין דמשק.

נעזיגט האָט צעזאר. אבער אנטיפאטער האָט פארשטא־נען אריבערצוגיין אין דעם פאסיקן מאמענט אף צעזאר'ס זייט. הורקנוס און אנטיפאטער האבן א סך ארויסגעהאלפן צעזאר'ן אין זיין מלחמה קעגן עגיפטן. צעזאר האָט דערפאר באשטעטיקט הורקנוס'ן פאר כוהן־גדול און פירשט, און אנטי־פאטער'ן האָט ער באשטימט פאר דעם פארוואלטער איבער גאנץ ארץ־ישראל. הורקנוס איז אבער געווען א פירשט נאר לויט'ן נאמען. דער אמת'ער באלעבאס אין לאנד איז געווען אנטיפאטער.

אנטיפאטער האָט באשטימט זיינע צוויי זין, הורדוס'ן און פאזאעל'ן פאר די גובערנאטארן פון לאנד. פאזאעל'ן פאר'ן גובערנאטאר פון ירושלים און דעם דרום־טייל פון לאנד, און הורדוס'ן פאר'ן גובערנאטאר פון גליל.

אנטיפאטער און זיינע זין האבן געדריקט דאס פאלק. אידן האבן זיי רעריבער פיינט געהאט און זיינען געווען פאר־ביטערט קעגן זיי. דאס לאנד איז דערפאר געווען שטענדיק אויפגערודערט. אויפשטאנדן פלעגן כסדר אויסברעכן, און אנטיפאטער און זיינע זין פלעגן זיי אונטערדריקן מיט א מערדערישער האנט.

אזא אויפשטאנד קעגן דער הערשאפט פון רוים האָט אויך אויסגעבראכן אין גליל. איר אנפירער איז געווען איינער מיט'ן נאמען חזקיה. הורדוס האָט אים און א סך אנהיינגער זיינע געכאפט און גאר אן א משפט געלאזט טויטן. אין ירושלים

איז מען געוואָרן שטאַרק אויפגעבראַכט קעגן דעם דאָזיקן מאָרד, און הורקנוס האָט געמוזט נאָכגעבן און רופן הורדום'ן צו א משפט פאַר דעם סנהדרין. (דעם אידישן סענאַט, וואָס האָט פריער געטראָגן דעם נאָמען גערוזיא. האָט מען פון די רוימישע צייטן אַן געהאָלפן סנהדרין).

אָבער הורדום איז געקומען ניט ווי א באשולדיקטער, נאָר אָנגעטאָן אין א פורפורמאַנטל און אָנגעגורט מיט א שוואָרד. די מיטגלידער פון סנהדרין האָבן זיך פאַר אים דערשראָקן. בלויז איינער פון זיי האָט זיך דערוועגט אים שארף אָנצוקלאָגן. דערווייל אָבער האָט הורקנוס באַקומען א באפעל פון דעם רוימישן פאַרוואַלטער איבער סיריע פריי צו לאָזן הורדום'ן. הורקנוס האָט דעריבער אָפגעלייגט די זיצונג אַף מאָרגן און האָט געגעבן הורדום'ן א געלעגנהייט צו אָנטלויפן.

דערווייל איז צעזאָר דערמאָרדעט געוואָרן אין רוים פון א גרופע סענאַטאָרן, וועלכע האָבן געוואָלט איינהאַלטן די מאַכט פון דעם אריסטאָקראַטישן סענאַט קעגן דער הערשאַפט פון איין מענטשן. איינער פון די מערדער, קאַסיום, איז געקומען קיין סיריע און האָט דאָרטן געזאַמלט א גרויסן חיל מלחמה צו האַלטן קעגן צעזאָר'ס אָנהייננגער. אָנטיפאַטער און הורדום האָבן געהאָלפן קאַסיום'ן ארויספרעסן פון אידן זיבן הונדערט טאָלענטן זילבער אויפצוהאַלטן זיין חיל. טויזנטער אידן, וואָס האָבן ניט געקאָנט צאָלן אזעלכע הויכע צינזן, זיינען פאַרקויפט געוואָרן פאַר קנעכט.

אידן זיינען געוואָרן זייער פאַרביטערט קעגן אָנטיפאַטער'ן, און אין הורקנוס'עס הויף האָט מען געמאַכט א פאַרשוווערונג קעגן אים. אָנטיפאַטער איז בא א מאָלצייט פאַרסם'ט געוואָרן. אָבער געהאָלפן האָט דאָס ניט. זיינע זין זיינען אלץ געבליבן די הערשער איבער'ן לאַנד.

אין דער דאָזיקער צייט איז אָנטיגאָנוס, דער לעצטער גלבליבענער זון פון אריסטאָבול'ן, אַריינגעפאַלן מיט א חיל אין גליל. אָבער הורדום האָט אים צעשלאָגן און ער האָט באַקומען

דורך דעם מער אַנוען באַם פּאַלק. אפילו הורקנום אליין האָט אים עפּנטלאַך אַרויסגעוויזן פּריינדשאַפט. ער האָט פּאָר׳קנס׳ט פּאָר אים זיין אייניקל מרים (מרים׳ס מוטער איז געווען אלעק־סאַנדרא, א טאָכטער פון הורקנום׳ן, און איר פּאָטער איז גע־ווען אלעקסאַנדער, דער זון פון אריסטאָבול׳ן). אַף אזא אופן איז הורדום אזוי ווי אריין אין דער אלטער קיניגלאַכער פּאַמי־ליע חשמונאים.

3

די קורצע הערשאַפט פון אַנטיגאנום׳ן.

אַף א קורצע צייט האָט אַנטיגאָנום׳ן דאָך אַפּגעגליקט צו דערגרייכן זיין ציל. די פּארטיער, א שטאַרק און קריגעריש פאָלק, וואָס האָט געהערשט איבער דער אמאָליקער פּערסישער מלוכה, האָבן דעמאָלט זיך אריינגעריסן אין סיריע. מיט זייער הילף האָט אַנטיגאנום אריינגענומען ירושלים און איז געוואָרן כוהן־גדול און קיניג.

אָבער הורדום׳ן האָט זיך אריינגעבן צו אַנטלויפן קיין רוים. דאָרטן זיינען געווען אַנטאָניום און אַקטאַוו, צעזאר׳ס יורשים, וואָס האָבן צעשלאָגן זיינע מערדער און באַקומען די הערשאַפט איבער דער רוימישער אימפעריע. הורדום האָט זייער אויסגענומען בא זיי, און אַף זייער וואָרט האָט דער רוימישער סענאָט אים באַשטימט פּאָר קיניג איבער גאַנץ ארץ־ישראל.

דריי יאָר האָט אנטיגאנום געטראָגן די קיניגלאַכע קרוין פון די חשמונאים (פון דעם יאָר 40 ביז 37 פּאָר קר.). ביז הורדום האָט מיט דער הילף פון רוימישע סאָלדאָטן אריינגע־נומען ירושלים. די רוימער האָבן דעם לעצטן קיניג פון די חשמונאים געלאָזט אַראָפּהאַקן דעם קאָפּ, און הורדום, וועל־כער איז דעמאָלט שוין געווען פּארהייראָט מיט מרים׳ן, איז אין נאָמען און מיט דער אונטערשטיצונג פון רוים געוואָרן קיניג איבער ארץ־ישראל.

4.

הורדום׳עם רעגירונג (37—4 פאר קר.).

הורדום האָט רעגירט אַ לאַנגע צייט און האָט אַרויסגע־וויזן גרויסע פייאיקייטן אלס הערשער. ער איז געווען אַ גרויסער דיפלאָמאַט, אַ גרויסער מיליטערישער פירער און אַ גרויסער אַדמיניסטראַטאָר. דאָך אָבער האָבן אידן אים ניט אָפּגעשאַצט פאַר די דאָזיקע מעלות זייגע, ווייל ער איז געווען מער געטריי די רוימער, ווי די אידן. דערצו האָט ער זיך ניט אָפּגעשטעלט פאַר קיין אכזריות, פאַר קיין בלוטפאַרגיסונג, וועו זיין הערשאפט איז געשטאַנען אין געפאַר.

הורדום האָט פיל אויפגעטאָן צו פאַרבעסערן די מאַטע־ריעלע לאָגע פון אידן. איבערהויפט האָט ער געזוכט צו אָנט־וויקלען דעם האַנדל אין לאַנד. צוליב דעם דאָזיקן צוועק האָט ער גלאָזט אויסבויען באַם מיטעללענדישן ים אַ שטאָט מיט אַ קינסטלאָכן האָפן. די שטאָט האָט ער אַ נאָמען געגעבן צעזאַרעא (נאָך צעזאַר אויגוסטום). אויך אַ סך אַנדערע שטעט האָט הורדום געבויט אין ארץ־ישראל.

כדי זיך צו מאַכן באַליבט באַם פאַלק, האָט ער אַראָפ־געוואַרפן דעם אַלטן בית־המקדש, וואָס זרובבל האָט געבויט, און גלאָזט אויפבויען אַ נייעס, פראַכטיקן בנין. אַז ס׳איז געווען אייגמאָל אַ הונגער אין לאַנד, האָט הורדום פאַרקויפט די מעבל פון זיין הויז און געקויפט תבואה אין עגיפטן פאַר די הונגעריקע אידן. לפנים האָט ער זיך אויך אויפגעפירט אין ירושלים ווי אַ פרומער איד, כדי ניט אויפצורייצן די פרומע קעגן זיך.

און דאָך האָט דאָס פאַלק אים פיינט געהאַט. מ׳האָט געקוקט אַף אים, ווי אַף אַ פרעמדן, וואָס האָט קיין רעכט ניט צו קיניגן אין ירושלים. הורדום האָט אויך שרעקלאָך געדריקט דאָס פאַלק מיט שווערע שטייערן.

דאָס פאַלק האָט דערפאַר געוואַרט אַף אַ געלעגנהייט זיך

אויפצוהויבן קעגן אים און קעגן די רוימער, וואס אין זייער נאמען האט ער געהערשט.

הורדום האט עס געוואוסט און ער האט מיט א בלוטיקער האנט אונטערגעדריקט יעדן סימן פון אומצופרידנקייט. דאס גאנצע לאנד האט ער געהאלטן פול מיט שפיאנען. יעדער פארזאמלונג איז געווען פארבאטן. אף די גאסן פון ירושלים האט מען ניט געטארט שטיין אין א געזעמל און שמועסן. איז אף עמיצן געפאלן עפעס א פארדאכט, איז ער מער ניט געווען זיכער מיט זיין לעבן.

אפילו זיינע נאענטסטע און טייערסטע האט הורדום מיט א בלוטיקער האנט אפגעראמט פון וועג, וועק ער האט זיי חושד געווען, אז זיי זיינען אומגעטריי און וויל אים פארראטן.

אין די ערשטע יארן פון זיין רעגירונג האט הורדום אומגעבראכט די גאנצע פאמיליע פון די חשמונאים און א סך אנהיינגער זייערע.

דער ערשטער קרבן איז געווען אריסטאבול, מרים'ס יונגער ברודער. הורדום האט אים באשטימט פאר א כוהן־גדול, און וועק ער האט געזען, אז דאס פאלק האט אים זייער ליב און ער קאן ווערן זיינער א שטארקער קאנקורענט, האט ער אים געלאזט דערטרינקען. אויך דעם אלטן הורקנוס'ן האט ער געלאזט טויטן גאר אן א משפט. מ'האט אים באשולדיקט, אז ער, דער אכציק יעריקער פירשט מאכט קאנספיראציעס קעגן קיניג.

עס וואלט דערפאר גאר קיין וואונדער ניט געווען, וועק מרים און איר מוטער אלעקסאנדרא וואלטן פיינט געהאט הורדום'ן. און הורדום האט טאקע איינמאל געוואלט א פאר־דאכט אף מרים'ען, אז זי איז אים פאלש, און האט זי געלאזט פאר'משפט'ן צום טויט.

אלעקסאנדרא האט דערנאך געפלאנעוועט ארויפצוזעצן אפן טראן איינעם פון מרים'ס זין. אבער הורדום האט זיך דערפון דערוואוסט און זי געלאזט טויטן.

דאס אליין האט ער געטאן אין דער ערשטער צייט פון זיין

רעגירונג, און ער האָט געמיינט, אז איצט האָט ער שוין אַפגעראַמט אלע שטרויכלונגען פון זיין וועג. אָבער לאַנג האָט דער פרידן זיך ניט געהאלטן אין הורדום׳עם הויז, ווארים הורדום האָט געהאָט א סך קינדער פון פארשיידענע פרויען. און אז די קינדער זיינען אויסגעוואקסן, איז דער קיניגלאכער הויף געווארן פול מיט אינטריגעס.

די שענסטע און גערעטנסטע פון אלע קינדער זיינען געווען מרים׳ס צוויי זין: אריסטאבול און אלעקסאנדער. זיי האָבן זיך אויפגעהאָדעוועט אין רוים, און אז זיי זיינען געקומען צוריק קיין ירושלים, האָט דאָס פאלק זיי זייער ליב געקראָגן, און אויך הורדום האָט זיי באַטראַכט פאר זיינע יורשים.

אָבער הורדום׳עם שוועסטער האָט אזוי לאַנג אינטריגירט קעגן זיי, ביז איר האָט זיך איינגעגעבן אייניצוריידן הורדום׳ן, אז זיי זוכן אים צו טויטן, ווייל זיי ווילן פון אים נקמה נעמען פאר זייער מוטער׳ס בלוט. אויך הורדום׳עם עלטסטער זון (פון אן אנדער פרוי) אנטיפאטער האָט געהאָלפן אינטריגירן קעגן מרים׳ס קינדער, ווייל ער האָט געוואָלט פטור ווערן פון זיי.

צוויי מאל האָט מען געמאכט שלום צווישן דעם פאטער מיר די ביידע זין. אָבער צום סוף האָט הורדום באקומען א דערלויבעניש פון רוימישן קייסער צו שטעלן זיי צום משפט, און ביידע זיינען זיי פארורטיילט געווארן צום טויט.

אנטיפאטער איז איצט געווארן דער יורש פון הורדום׳עם מלוכה. אָבער ער האָט געזוכט צו טויטן דעם פאטער, איז ער אויך פאר׳משפט געווארן צום טויט.

הורדום איז דעמאלט שוין געווען אין די לעצטע יאָרן פון זיין לעבן. זיין קראַנקהייט איז וואָס ווייטער אלץ ערגער גע־ווארן. צווישן פאלק האָט זיך פארשפרייט א קלאַנג, אז דער קיניג איז שוין געשטאָרבן. האָבן צוויי פרושים אָנגעהעצט זייערע תלמידים צו צעברעכן דעם רוימישן אָדלער, וואָס הורדום האָט אַוועקגעשטעלט איבער דעם הויפט־טויער פון

בית־המקדש. ליגנדיק אפן טויטן בעט, האָט הורדום געגעבן אַ באָפעל צו פאַרברענען די דאָזיקע צוויי פרושים לעבעדיקערהייט.

הורדום איז באַלד געשטאַרבן און האָט געלאָזן אַ צואה, אַז זיין מלוכה זאָל, מיט דער דערלויבעניש פון דעם קייסער, צעטיילט ווערן צווישן זיינע דריי זין: ארכעלאוס, אַנטיפּאַס און פיליפּוס. אין דעם אידישן פאָלק האָט הורדום איבערגעלאָזן זייער אַ מרויעריקן נאָמען. ער איז געבליבן אין זכרון באַם פאָלק, ווי אַ קראַנקהאַפּט בלוטדורשטיקער טיראַן, ווי אַ פרעמדער, וואָס האָט אויסגעראַטן דאָס הויז פון די חשמונאים און האָט מיט דער גרעסטער אכזריות געדריקט דאָס אידישע פאָלק.

5.

הורדום'ס נאָכפאָלגער.

ווי נאָר הורדום איז געשטאָרבן, האָט גלייך אויסגעבראָכן אַן אויפשטאַנד אין לאַנד. אין ירושלים האָט דאָס פאָלק זיך צעבונטעוועט קעגן ארכעלאוס'ן, הורדום'ס יורש, און דער אויפשטאַנד איז ערשט אונטערגעדריקט געוואָרן, ווען אַרכעלאוס האָט געבראַכט אַ גרויסן חיל פון רייטער און געלאָזט אויס'הרג'ענען דריי טויזנט אידן.

ווען אין ירושלים איז שטיל געוואָרן, איז ארכעלאוס אַוועקגעפאָרן קיין רוים. אָבער באַלד האָבן אויסגעבראָכן אויפשטאַנדן איבער'ן גאַנצן לאַנד: אין עבר־הירדן, אין גליל און ווידער אַמאָל אין ירושלים. די מרידות זיינען אונטערגעדריקט געוואָרן מיט בלוט און מיט פייער דורך דעם רוימישן פארוואלטער פון סיריע.

דערווייל האָט דער קייסער באַשטעטיקט הורדום'ס צואה, און זיין מלוכה איז צעטיילט געוואָרן. ארכעלאוס האָט באַקומען אַ העלפט פון הורדום'ס מלוכה, דעם דרום'דיקן טייל. ער איז געוואָרן דער הערשער פון יהודה, אדום און

שומרון, מיט דעם טיטל פירשט (עטנארך). אנטיפאס איז געווארן דער הערשער פון גליל און עבר־הירדן, און פיליפוס — דער הערשער פון דעם צפון־מזרח געגנט פון ארץ־ישראל. אנטיפאס און פיליפוס האבן באקומען דעם טיטל טעטראַרך (עם הייסט א קליינער פירשט, א הערשער איבער א פערטן טייל פון א לאנד).

אנטיפאס און פיליפוס האבן זיך געהאלטן א ליינגערע צייט אלס הערשער פון זייערע פראווינצן. אבער די הערשאפט פון ארכעלאוס'ן האט לאנג ניט געדויערט. וואַרים ארכעלאוס האט פארמאגט אלע חסרונות פון זיין פאטער, אבער ניט זיינע מעלות.

אין צענטן יאר פון זיין רעגירן איז א אידישע דעפוטאציע געקומען צום קייסער אין רוים און האט זיך באקלאגט אף ארכעלאוס'ן, אז ער איז א גרויסער אכזר און פירט זייער שלעכט די מלוכה.

דער קייסער אויגוסטוס האט ארכעלאוס'ן אראפגעזעצט און פארשיקט אין וויטע מקומות. זיין לאנד איז געשטעלט גע־וואָרן אונטער דער פארוואלטונג פון א רוימישן פראקוראטאר (פארוואלטער, גובערנאטאר).

פון דעמאלט אן איז דאס לאנד יהודה געשטאנען דירעקט אונטער דער הערשאפט פון רוים.

6.

די ערשטע פראקוראטארן. די קנאים.

באלד ווי דאס לאנד איז געשטעלט געווארן אונטער א פראקוראטאר, האבן אויסגעבראכן אומרוען; וואַרים דער קייסער האט געשיקט דעם רוימישן פארוואלטער פון סיריע צו ציילן די אידן און צו שאצן זייערע פארמעגנס, און אידן האבן דאס ניט געווואלט דערלאזן.

אין יענער צייט פון דעם צענט איז אויפגעקומען די רע־וואלוציאנערע פארטיי פון די קנאים (קאנאאים, אייפעריקע,

היציקע. מ׳רופט זיי אויך מיט׳ן לאַטיינישן נאַמען זעלאַטן). זיי זיינען געשטאַנען נאָענט צו די פרושים. אָבער די מערסטע פרושים האָבן ניט געוואָלט, אז אידן זאָלן זיך שטעלן אָנט־קעגן רוים, ווייל בא זיי איז נעווען דער עיקר, אידן זאָלן אָפּהיטן די דינים פון דער תורה. דעמאָלט, האָבן די פרושים געגלויבט, וועט שוין פון זיך אַליין קומען גאָט׳ס מלוכה, און משיח וועט אויסלייזן אידן פון אַלע זייערע אונטערדריקער. די קנאים אָבער האָבן אָפּגיטירט פאַר אַן אויפשטאַנד קעגן רוים. זיי האָבן געזאָגט, אז זיי דינען נאָר גאָט און זיי צאָלן שטייערן נאָר אָפּ דעם בית־המקדש; אָבער דעם קיסער אָנערקענען זיי ניט און זיי צאָלן קיין שטייערן ניט צו די רוימער. אידן, האָבן די קנאים געזאָגט, מוזן מיט׳ן שוועדר אין האַנט זיך באַפרייען פון דער רוימישער הערשאפט. ערשט דעמאָלט וועט משיח קומען.

דער גרינדער און ערשטער פירער פון דער קנאים־פּאַרטיי איז געווען יהודה הגלילי (יהודה האָגלילי, יהודה פון גליל). ער איז געפאָלן טויט אין דעם אויפשטאַנד, וואָס ער האָט אָרגאַניזירט קעגן רוים אין דער צייט פון דעם צענזוס. אָבער די פּאַרטיי פון די קנאים איז נאָך זיין טויט נאָך שטאַרקער געוואָרן און האָט באַקומען אַלץ מער און מער אָנהיינגער אין פּאָלק, באַזונדערס אין די אָרימע קרייזן.

וואָס ליינגער עס האָט זיך געצויגן די הערשאפט פון די פּראָקוראַטאָרן, אַלץ שווערער איז געוואָרן די רוימישע אונ־מערדריקונג און אַלץ שטאַרקער זיינען געוואָרן די אומרוען. באַזונדערס גרויסע צוזאַמענשטויסן צווישן אידן און רוימער זיינען פאָרגעקומען אונטער דעם פּראָקוראַטאָר פּאָנטיום פי־לאָטום.

דער דאָזיקער פּראָקוראַטאָר איז געווען א מענטש מיט זייער א האַרטן כאַראַקטער. דערצו האָט ער פיינט געהאַט אידן און געזוכט זיי אָנצוטאָן אַלערליי צרות און נגישות. ער האָט איינמאָל געלאָזט אַריינבריינגען אין ירושלים פּאָנען פון דער רוימישער אַרמיי מיט דעם קיסער׳ס בילד. א גרויסע

מאסע אידן זיינען באלד אוועק אין צעזאַרעא פאַדערן פון פי־לאַטום'ן, ער זאָל אוועקנעמען די בילדער פון דער הייליקער שטאָט. פינקּ־טעג נאָכאַנאַנד זיינען די אידן אזוי געשטאַנען בא דעם פאַלאַץ פונ'ם פראָקוראַטאָר און האָבן פֿראַטעס־טירט. פילאַטום האָט געהייסן זיינע סאָלדאַטן צעטרייבן די אידן מיט שווערדן. אָבער די אידן האָבן אויסגעשטרעקט זייערע העלזער פאַר די סאָלדאַטן און געזאָגט, אז זיי זיינען גרייט זיך לאָזן טויטן, אבי זייער הייליקע שטאָט זאָל ניט פאַרשוועכט ווערן. דער טיראַנישער פראָקוראַטאָר האָט צום סוף נאָכגעגעבן און געהייסן ארויסטראָגן די פאָנען פון ירושלים.

אָבער דאָס איז ניט געווען דאָס אייניציקע מאָל, וואָס פילאַטום האָט זיך צוזאַמענגעשטויסן מיט אידן. א סך מיאוסע און בלוטיקע מעשים איז ער באַגאַנגען אין ארץ־ישראל, ביז דער רוימישער פאַרוואַלטער פון סיריע האָט אים אַראָפגע־זעצט און האָט געגעבן אידן פיל הנחות. כדי זיי צו באַרואיקן.

7.

אַגריפּא און קאַליגולא.

דערווייל איז דער קייסער טיבעריוס געשטאָרבן, און זיין נאָכפאָלגער איז געווען קאַיוס קאליגולא. זיין ברודער'ס זון אייניקל. קאליגולא איז געווען א גוטער פריינט פון הורדוס'ס אייניקל אגריפּא (א זון פון אריסטאָבול, דער זון פון הורדוס און מרים); און אז ער איז געוואָרן קייסער, האָט ער געשאַנ־קען אַגריפּא'ן א קרוין און אים געמאַכט פאר א קיניג איבער צפון־מזרח געגנט פון ארץ־ישראל. (אַגריפּא'ס פעטער פיליפּוס איז אונטער דער צייט געשטאָרבן.) באלד האָט קאליגולא אַראָפגעזעצט אַנטיפּאס'ן און אויך זיין לאַנד אוועקגענעבן אגריפּא'ן.

אָבער הגם קאליגולא איז געווען אז גוטער פריינט אגרי־פּא'ן, האָבן אידן געליטן פון אים גרויסע צרות. קאליגולא איז געווען א ווילדער טיראַן. דערצו האָט ער זיך אייגנערעדט.

אז ער איז ניט קיין מענטש, נאָר א גאָט. ער איז דערפאר ניט געווען צופריידן, ווי די פריערדיקע רוימישע קייסָרים, אז מ'זאָל זיך בוקן צו אים נאָך זיין טויט; ער האָט נעווּאָלט, מ'זאָל צו אים דינען, ווי צו א גאָט, נאָך בא זיין לעבן.

דעריבער האָט ער געהייסן אַריינשטעלן זיין סטאַטוע אין בית־המקדש און האָט באַפוילן פּעטראַניוס'ן, דעם פאַרוואַלטער פון סיריע, צו גיין מיט א גרויסן חיל אַף ירושלים און מיט גוואַלד דורכפירן זיין באַפעל. א גרויסע מאַסע אידן זיינען אַרויסגעגאַנגען פון ירושלים אַנטקעגן פּעטראַניוס'ן און זיי האָבן זיך געבעטן, ער זאָל ניט אַריינשטעלן קיין בּילד אין בית־המקדש. די רייד פון די אידן האָבן געווירקט אַף פּעטראַניוס'ן; ער האָט געשטעלט זיין לעבן אין געפאַר און אַפּגעלייגט דעם קייסער'ס באַפעל.

דערווייל אָבער איז אַגריפּא שוועק אין רוים און האָט געפּוּלט בא קאַליגולא'ן צוריקצוציען זיין גזירה. אין א קורצער צייט אַרום איז קאַליגולא ע'הרג'עט געוואָרן אין א פאַרשוועָרונג, וואָס מ'האָט געמאַכט קענען אים, און דער באַפעל איז אינגאַנצן בטל געוואָרן.

אויך אין אַלעקסאַנדריע האָבן אידן דעמאָלט דורכגעלעבט א ביטערע צייט. די גריכן און עגיפּטער האָבן געוואָלט אַריינשטעלן קאַליגולא'ס בילדער אין די אידישע סינאַגאָגעס. אידן האָבן ניט געלאָזן, און די גויים האָבן געמאַכט א שרעקלאָכן פאַגראָם אַף זיי. זיי האָבן געראַבעוועט און ע'הרג'עט אידן, און דער רוימישער פאַרוואַלטער פון עגיפּטן האָט געהאַלטן מיט די פאַגראָם־מאַכער. אידן האָבן געשיקט א דעפוטאַציע צום קייסער. אָבער די גריכן האָבן אויך געשיקט א דעפוטאַציע, און זיי האָבן באַם קייסער געוואונען. ערשט נאָך קאַליגולא'ס טויט האָט דער נייער קייסער קלוידיוס באַשטראָפט די אַנפירער פון פאַגראָם, און אידן האָבן ווידער גענאָמען לעבן רואיק אין אַלעקסאַנדריע.

אגריפּא האָט פיל געהאָלפן קלוידיוס'ן צו ווערן קייסער,

און קלוידיום האָט אים דערפאר באלוינט און געמאכט פאר א קיניג אויך איבער יהודה.

דריי יאָר האָט אגריפּא געקיניגט איבער גאנץ ארץ־ישראל, און די דאזיקע יאָרן זיינען געבליבן בא אידן אין זכרון ווי א גוטע צייט. וואָרים אגריפּא איז געווען א גע־טרייער איד און האָט שטענדיק געזוכט די טובה פון זיין פאלק. אבער אין דריי יאָר אָרום איז ער פלוצלונג געשטאָרבן, און אידן האָבן שטאַרק געטרויערט אף זיין טויט.

אגריפּא האָט איבערגעלאָזן א יונגן זון פון זיבעצן יאָר, וואָס האָט אויך געהייסן אגריפּא. אגריפּא דער צווייטער איז נאָך געווען צו יונג צו קיניגן איבער א גרויסע לאנד. דער קיי־סער קלודיום האָט דערפאר ווידער געשטעלט ארץ־ישראל אונ־טער א פּראָקוראָטאָר. אגריפּא דעם צווייטן האָט ער געמאכט פאר א קיניג איבער'ן צפון־מזרח געגנט און דערצו האָט ער אים געמאכט פאר דעם אויבערשטן פאַרוואַלטער איבער דעם בית־המקדש און האָט אים געגעבן דאָס רעכט אָנצושטעלן און אראָפּזעצן דעם כוהן־גדול.

דאָס אידישע לעבן אין ארץ־ישראל אין יענער צייט.

1. די פאַרוואַלטונג.
2. די לערער פון דער תורה.
3. די אסיים און אַנדערע טויפער סעקטעס.
4. אידישע פרנסות אין יענע צייטן.

1.

די פּאַרוואַלטונג.

דער פּראָקוראָטאָר האָט געהאָט די אויפגאָבע איינצומאָנען די שטייערן פּאַר דער רוימישער רעגירונג. ער איז אויך געווען דער מיליטערישער קאָמאַנדיר אין לאַנד און דער העכסטער ריכטער.

געוואויגט האָט דער פּראָקוראָטאָר אין צעזאַרעא. קיין ירושלים פלעגט ער קומען נאָר, וועז ס׳איז נויטיק געווען, באַזונדערס צו די גרויסע יום־טובים, וועז הונדערטער טויזנטער עולה־רגל׳ניקעס פלענן זיך צוזאַמענקומען אין דער הויליקער שטאָט. און ס׳איז געווען א געפּאַר פון אויפשטאַנד.

די אַרדענונג איז אויפגעהאַלטן געוואָרן דורך גאַרניזאָנען, וואָס זיינען געווען פּאַרטיילט איבער׳ן גאַנצן לאַנד. אויך אין ירושלים איז געשטאַנען אַן אָפּטיילונג רוימישע סאָלדאָטן.

אידן האָבן געמוזט שווערן טרייקייט צו דעם קייסער. אָבער דינען צו דעם קייסער און זיך בוקן צו אים, ווי צו א גאָט, אַזוי ווי אַלע אונטערגעוואָרפענע פעלקער האָבן דעמאָלט געטאָן, דאָס האָט מען פון אידן ניט געפּאָדערט. זיי האָבן נאָר מקריב געווען אין בית־המקדש צוויי מאָל אין טאָג א קרבן פּאַר דעם קייסער.

די רוימישע רעגירונג האָט נאָר געזוכט צו האַלטן אַרדענונג אין לאַנד און איינצומאָנען די שטייערן און אָפּצאָלונגען, וואָס זי האָט אַרויפגעלייגט. אין דער אינערלאָכער אידישער פּאַרוואַלטונג האָט זי זיך ניט געמישט. דאָס האָט זי איבערגענעבן אין אידישע הענט.

דאָס לאַנד איז געווען צעטיילט אין פּראָווינצן. אין יעדער

פראווינץ איז געווען א קליינער סנהדרין (סאנהעדרין, סענאט) וואס איז באשטאנען פון דריי און צוואנציק מיטגלידער. דער קליינער סנהדרין האט אנגעפירט די פארוואלטונג פון דער פראווינץ. די צענטראלע פארוואלטונג פון לאנד איז געלעגן אין דער הענט פון דעם גרויסן סנהדרין אין ירושלים, וואס איז באשטאנען פון איין־און־זיבעציק מיטגלידער.

דער סנהדרין אין ירושלים איז געווען אויך דער העכסטער נעריכט. צו אים האט מען געקאנט אפעלירן פון די קלענערע נעריכטן אין דער פראווינץ. נאר פאר'משפט'ן צום טויט האט דער סנהדרין אליין קיין מאכט ניט געהאט. דערוף איז געווען נויטיק די באשטעטיקונג פון דעם פראקוראטאר.

די דעה אין סנהדרין האבן געהאט ניט די ברייטע, ארימע מאסן פון פאלק, נאר די אריסטאקראטיע, די פריצים פון ירושלים, באזונדערס די רייכע, אריסטאקראטישע כוהנים, וואס האבן שוין געהאלטן איינמאל די שטעלע פון א כוהן־גדול, אדער זיי זיינען געווען קאנדידאטן אף דעם. אן אריסטאקראטישער כוהן האט געדארפט זיין כוהן־גדול אפילו נאר א פאר יאר, איז ער שוין אפן גאנצן לעבן געבליבן רייך און מיטן טיטל כוהן־גדול.

פארזיצער פון סנהדרין איז געווען דער כוהן־גדול. אים האט געהערט דאס רעכט צונויפצורופן דעם סנהדרין, און ער איז דערפאר געווען דער פארוואלטער פון ירושלים און פון גאנצן לאנד יהודה. ער איז אויך געווען דער פארשטייער און פארוואלטער פון דעם בית־המקדש, וואס זיינע הכנסות און הוצאות זיינען געגאנגען אין מיליאנען.

די מאכט פון דעם כוהן־גדול איז אין דער צייט פון די פראקוראטארן געווען געוואלדיק גרוים. כדי אבער דער כוהן־גדול זאל ניט ווערן צו מעכטיק, האט די רוימישע רעגירונג געגעבן דעם קיניג אגריפא דאס רעכט אראפצוזעצן איין כוהן־גדול און צו באשטימען א נייעם, וועלכן ער האט נאר געוואלט. אבער ניט אבי וועלכן כוהן האט מען באשטימט

אַזוי אומגעפער האָט אויסגעזען א כוהן־גדול אין זייגע „בגדי־כהונה".

פאר א כוהן־גדול. עס זיינען געווען צווישן די כוהנים עטלאכע אריסטאקראטישע פאמיליעס, וואס האבן געגעבן די קאנדידאטן פאר דעם דאזיקן הויכן אמט.

אט די רייכע אריסטאקראטישע כוהנים־גדולים האבן געהאט אזא העזה, אז זיי פלעגן אפט שיקן זייערע קנעכט צו די פויערים אין די שיערן און אוועקנעמען מיט גוואלד „מעשר" און „תרומה", דעם טייל פון די לאנד פראדוקטן, וואס יעדער איד האט געמוזט געבן אלס שטייער פאר די כוהנים און די לויים. די רייכע כוהנים־גדולים פלעגן עס אפט אליין צונעמען, און די ארימע כוהנים פון נידעריקן ראנג פלעגן ניט האבן וואס צו עסן.

די ארימע אידישע מאסן אין ארץ־ישראל האבן דערפאר געפילט א שטארקן האס קעגן זייערע אייגענע אידישע אונטערדריקער — די רייכע אידישע אריסטאקראטן, פונקט ווי קעגן זייערע פרעמדע אונטערדריקער — די רוימישע באמטע און סאלדאטן.

2.

די לערער פון דער תורה (הלל און שמאי).

די דעה אין דער אינערלאכער פארוואלטונג האבן געהאט די רייכע כוהנים־גדולים. אבער דעם איינפלום אפן פאלק האבן געהאט די לערער פון דער תורה, די „סופרים" אדער, ווי מ'האט זיי שפעטער גערופן, די תנאים (טאנאאים).

די באריטטע לערער פון דער תורה אין די לעצטע הונדערט יאר פאר ר' חורבן זיינען געווען הלל און שמאי (הילעיל און שאמאי). זיי זיינען געווען די פירער פון די פרושים און די פארשטייער און לערער פון די העכסטע אקאדעמיעס (בתי־מדרש, ישיבות, לערן־הייזער) אין ירושלים.

דעם אינערלאכן וועזן פון דער פאלקס פארטיי פרושים האט בעסער ווי אלע אויסגעדריקט הלל. ער האט אויסגעטראטן נייע

וועגן. זיין אייגפלום אַף דער גייסטיקער אַנטוויקלונג פון׳ם אי־דישן פאָלק איז געווען אומגעהויער גרויס.

הלל האָט ניט געזוכט אזוי שטאַרק אַפּצוצאַמען דאָס אי־דישע פאָלק פון אַנדערע פעלקער, ווי דאָס האָבן געטאָן א סך פרושים פאַר אים און נאָך אים. ער האָט געקענט פרעמדע שפראַכן. ער איז געווען א רעפאָרמאַטאָר. די געזעצן פון דער תורה, וואָס זיינען געשאַפן געוואָרן אין אַלטע צייטן פאַר א פאָלק פון קליינע ערד־אַרבעטער, האָט הלל זיך געמיט אומצובייטן אזוי, אז זיי זאָלן שטימען מיט דער ניי־ערער ציים. וועג בא אידן האָבן זיך אַנטוויקלט האַנדל און מלאכה. ער האָט אפילו אויסגעארבעט באַשטימטע כללים, לויט וועלכע מ׳דארף אויסטייטשן די תורה, כדי אַרויסצולייגן אין די אַלטע ווערטער א נייעם אינהאַלט.

פון זיינע רעפאָרמען איז מער ווי אַלע באַוואוסט דער פרוזבול. אַמאָל איז בא אידן געווען א געזעץ, וואָס האָט געהייסן „שמיטת־כספים". ס׳הייסט אז דער שמיטה־יאָר בא־פרייט פון חובות. וועג אויגער האָט געליען געלט אין משך פון די זעקס יאָר און האָט עס ניט איינגעצאָלט, ביז עס איז אַנגעקומען דער שמיטה־יאָר, איז דער חוב פאַרפאַלן און מ׳טאָר עס בא אים מער ניט מאַנען. אין די אַלטע צייטן, וועג אידן זיינען געווען מער ווי אַלץ קליינע פויערים, איז ניט אָפט אויסגעקומען צו אַנטלייען געלט אויגער בא דעם אַנדערן, און אַנטליען האָט מען נאָר אין א נויט, כדי צופרידן־צושטעלן די נויטיקע באַדערפענישן. אין יענע צייטן האָט דער געזעץ וועגן שמיטת־כספים געשטימט מיט׳ן לעבן, געמאַכט לייכטער דעם לעבן. שפעטער אַבער, בעת בא אידן האָט זיך שטאַרקער אַנטוויקלט דער האַנדל און דער געברויך פון געלט, זיינען הלואות געוואָרן אַן אָפּטע זאַך, און געליען געלט האָט מען אָפּט ניט אזוי צו באַפרידיקן די אייגענע באַדערפענישן, ווי צוליב געשעפט, פון וועלכן מ׳האָט געציגן פראַפיט. דע־מאָלט איז שוין די שמיטת־כספים געוואָרן א שטער צום לעבן. מענטשן האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו געבן הלואות, וויל

זיי האבן מורא געהאט, אז דער בעל־חוב וועט פארציען די אפצאלונג ביז שמיטה, און דערנאך וועט דאס געלט אינגאנצן גיין פארלארן. בפרט אז דער וואס נעמט דאס געלט, וויל עס פארטאן אף געשעפט, איז דאך שוין אן אים קיין מצוה אויך ניט.

די שמיטת־כספים האט אנגעהויבן שטארן דעם האנדל; האט הלל געפונען אן עצה, אז מ'זאל יוצא זיין פאר'ן אלטן פסוק פון דער תורה און דאך זאל מען מעגן אויפמאנען חובות אויך נאך דעם שמיטה־יאר. ערב דעם זיבעטן יאר טראגט דער מלוה אריין זיין וועקסל אין געריכט־הויז און שרייבט זיך אונטער, אז ער האט איבערגעגעבן זיין חוב צו בית־דין. ס'הייסט, ער אליין וועט שוין מער דעם חוב ניט מאנען, ווי אין דער תורה שטייט, אבער בית־דין וועט עס פאר אים אויפמאנען. כדי צו מאכן אזא מין פרוזבול, דארף דער בעל־חוב פארמאגן וועלכע ניט איז אומבאוועגלאכע גיטער, ערד, הייזער. ס'הייסט, אז דער חוב ווערט פארוואנדלט אין א היפאטעק (מארגיידזש). אבער דאס שטיקל ערד איז אין דער אמת'ן ניט געווען קיין גאראנטיע פאר'ן חוב, ווארום עס איז גענוג געווען דער בעל־חוב זאל פארמאגן אזא קליין שטיקל ערד, אף וועלכע עס קען וואקסן איין קעפל קרויט. אויב דער בעל־חוב האט אפילו אזא שטיקל ערד אויך ניט פארמאגט, האט עס אים דער מלוה געקאנט שיינקען; ווייל די גאנצע זאך פון פרוזבול איז געווען בלויז א פארמאליטעט, כדי דער חוב זאל בלייבן גאנץ און דער געזעץ פון דער תורה זאל ניט געבראכן ווערן.

אין די דינים פון גאטס־דינסט האט הלל אויסגעטייטשט א סך פסוקים אזוי, אז דער כוהן־גדול זאל האבן וואס וויניגער פריוווילעגיעס אין פארגלייך מיט'ן פשוט'ן עולם. א סך מאל האט ער אויסגעטייטשט די רעליגיעזע געבאטן אזוי, אז זיי זאלן זיין גרינגער אפצוהיטן, זאלן זיך ניט לייגן ווי א משא אויפ'ן אידן.

איבערהויפט איז הלל באוואוסט מיט זיין פערזענלאכער

מאַראָל און מיט דער מאַראָל, וואָס ער האָט געלערנט אַנדערע. וועגן דעם זיינען געבליבן א סך פאַלקס־מעשיות.

הלל האָט זייער ליב געהאַט צו לערנען תורה. אָבער אין בית־מדרש פון שמעיה און אבטליון האָט מען געדאַרפט בא־צאָלן דעם שמש פאַר'ן אַריינגאַנג, און הלל איז געווען א גרויסער אָרימאַן. זיין ברודער, דער רייכער סוחר שבנא, האָט אים געוואָלט אויסהאַלטן, ער זאָל קאַנען זיך אָפּגעבן דער תורה; אָבער הלל זיך דערפון אָפּגעזאָגט און ער האָט פאַרדינט זיין ברויט דורך שווערער טאָג־אַרבעט. און ער פלעגט טאָן אַזוי: א העלפט פון זיין פאַרדינסט פלעגט ער אויסגעבן אַף זיינע נויטיגסטע באַדערפענישן. די צוויייטע העלפט פלעגט ער אָפּגעבן דעם שמש פון בית־המדרש, ער זאָל אים אַריינלאָזן הערן תורה. געווען אמאָל א טאָג, וועז הלל האָט ניט געקראָגן קיין ארבעט. ער איז געבליבן הונגריק; אָבער דער הונגער האָט אים ניט שטאַרק געקימערט. פאַרדראָסן האָט אים נאָר דאָס, וואָס ער וועט היינט באַנאָכט ניט קאָנען אַריין אין בית־מדרש הערן תורה. וואָס האָט ער געטאָן? אָפן פלאָכן דאָך פון בית־מדרש איז געווען א פענצטער, איז הלל אַרויפגעקראָכן אָפן דאָך, צוגעלייגט זיין געזיכט צום פענצטער און געהערט תורה. ער איז אָבער געווען מיד און שוואָך פון הונגער, איז ער אַזוי ליגנדיק אָפן דאָך אָנשלאָפן געוואָרן. באַנאָכט איז געפאַלן א שניי און האָט הלל'ן פאַרשאָטן. פאַרטאָג, בעת עס איז געוואָרן אָביסל ליכטיק, האָט מען באַמערקט א פּנים פון א מענטשן פון יענער זייט פענצטער אָפן דאָך. מ'האָט הלל'ן אַראָפּגענומען, אים אָנגעוואָרימט און געבראַכט צום לעבן. די פירער פון דער ישיבה זיינען געווען אַזוי באַגייסטערט פאַר הלל'ן, אַז זיי האָבן געזאָגט: צוליב אים מעג מען אפילו אָנווארימען וואָ־סער אום שבת.

ווי די פאַלקס־מעשיות דערציילן, איז הלל געווען זייער א פריינטלאָכער און געדולדיקער מענטש, וועלכן מ'האָט בשום־אופן ניט געקאָנט אַריינבריינגען אין כעס. אמאָל, בעת

הלל איז שוין געווען א באליבטער פירער בא אידן, איז איין איד געגאנגען אין געוועט מיט'ן צווייטן אף 400 זוזים (אזא מטבע), אז ער וועט ארויסברייננגען הלל'ן אין כעס. פריימאג פארנאכט, וועו הלל האט געוואשן זיין לייב לכבוד שבת, הערט ער פלוצלונג, ווי אייגער קלאפט אין טיר: וועד איז דא הלל? וועד איז דא הלל? הלל האט זיך אף גיך אנגעטאן און איז ארויס פאר דער טיר. — וואס ווילסטו, מיין זון? — איך וויל דיר עפעס פרעגן. — אדרבא, פרעג. — פארוואס זיינען בא די מענטשן פון בבל די קעפ אין דער פארמע פון א צילינדער? הלל האט פריינטלאך געשמייכלט און גע־ענטפערט: שולדיק אין דעם זיינען זייערע נארישע הייבאמען (אקושארינם), וועלכע פארשנורעווען צו שטארק דעם קאפ בא א ניי געבוירענעם קינד... דער פרעגער איז אווענ און הלל איז צוריק ארויין אין שטוב זיך וואשן. אין א פאר מינוט ארום ווידער א קלאפ אין טיר: וועד איז דא הלל? וועד איז דא הלל? און ווידער האט זיך הלל אנגעטאן, איז ארויס און האט פריינטלאך געענטפערט אף אן אומגעלום־פערטע פראגע. און אזוי עטלאכע מאל נאכאנאנד. דער פרעגער האט גערעדט גראב און העזה'דיק, און הלל האט געענטפערט רואיק און פריינטלאך. ענדלאך איז דער פרעגער אין כעס געווארן: דו ביסט דאס דער הלל, פון וועלכן מ'דער־ציילט אזוי פיל גוטע זאכן? אויב אזוי, זאלן קיין סך אזעלכע, ווי דו, ניט זיין בא אידן... — פארוואס, מיין זון? — וויל צוליב דיר האב איך פארלארן 400 זוזים... הלל האט נאך אלץ געשמייכלט: בעסער דו זאלסט פארלירן פיר מאל פיר הונדערט, איידער הלל זאל פארלירן די געדולד.

הלל איז געווען זייער גוט צו ארימע און נויט־באדערפ־טיקע. ער האט ניט געהאלטן ניט פון א צו שטרייננגן איינ־געהאלטענעם לעבן, ניט פון צופיל לוקסוס. ער האט געוואלט צופרידנשטעלן סאי דעם גוף, סאי די נשמה, די באדערפענישן פון לייב, ווי די באדערפענישן פון גייסט. מ'דערציילט, אז אמאל גייענדיק פון דער ישיבה, האט אים א תלמיד געפרעגט:

וואו גייסטו, רבי? הלל האָט געענטפערט: איך גיי טאָן א מצוה. — וואָס פאר א מצוה? — וואָשן זיך אין באָד. די תלמידים האָבן זיך פאר׳חדוש׳ט: איז דאָס א מצוה? און הלל האָט זיי דערקלערט: מה דאָך פאר די מירמלשטיינערנע סטאַטוען פון די קייסאָרים, וואָס שטייען אין די צירקן און טעאַטערס, האָלט מען באָזונדערע דינער, וואָס זאָלן זיי אַלע טאָג וואָשן און פוצן — מיין קערפער, וואָס איז באָשאפן געוואָרן אין פורעם פון נאָט, דאַרף מען דאָך אודאי וואָשן און ריין האַלטן. אַן אַנדערס מאָל, וען הלל האָט זיך געאיילט פון דער ישיבה אהיים, האָבן אים די תלמידים געפרעגט: רבי, וואוהין אַיילסטו זיך? הלל האָט געענטפערט: איך אייל זיך מקבל־פנים צו זיין א גאָסט. — וער איז דער גאָסט? — דאָס איז מיין אַרימע נשמה, וועלכע איז היינט אין מיין גוף און מאָרגן וועט זי ניט זיין...

אָט זיינען אייניקע מאַראַל־וערטלאָך, וועלכע וועלן צוגעשריבן הִלֵּ׳ן:

האָב ליב שלום און יאָג זיך נאָך שלום, האָב ליב אַלע מענטשן, וואָס זיינען באשאפן אין גאָט׳ס פורעם.

אויב איך אַליין וועל פאר זיך ניט טאָן, וער וועט טאָן פאר מיר? און אויב איך וועל טאָן נאָר פאר זיך אַליין — וואָס בין איך? און אויב ניט איצט — טאָ וען?

טייל זיך ניט אָפּ פון כלל; זיי ניט זיכער אין זיך ביז דעם טאָג פון דיין טויט, און משפט ניט דיין חבר, ביז דו וועסט זיך ניט געפינען אין זיין לאָגע.

דו זאָלסט ניט קומען א נאָקעטער צווישן אַנגעטאָנענע און אַן אַנגעטאָנענער צווישן נאָקעטע; שטיי ניט צווישן די, וואָס זיצן, און זיץ ניט צווישן די, וואָס שטייען; זיי ניט קיין לאָבנדיקער צווישן די, וואָס ווייגען, און קיין ווייגענדיקער צווישן די, וואָס לאָבן.

הלל האָט געלעבט און געווירקט אין דער צייט פון הורדוס׳ן. אָבער מיר ווייסן גאָר ניט וועגן זיין באציאונג צו

די פאליטישע געשעהענישן פון יענער אומרואיקער צייט. מיר וויסן נאר, אז ער איז געווען א גרויסער געגנער פון גוואלד־טאטן. מ׳דערציילט, אז אמאל האט ער געזען, ווי א טויטער קאפ איז געשוואומען איבער׳ן וואסער; האט ער געזאגט: דערפאר, וואס דו האסט דערטרונקען אנדערע, האט מען דיך דערטרונקען; און דער סוף פון די, וואס האבן דיך דערטרונקען, וועט זיין, אז מ׳וועט זיי אויך דערטרינקען.

אבער צו דער העכסטער מדרגה פון מאראל האט הלל דערגרייכט אין דער באוואוסטער מעשה מיט׳ן גר. א געצן־דינער, וועלכער האט זיך געוואלט מגיר זיין, איז געקומען צו שמאי און האט אים געזאגט: לערן מיר אויס די גאנצע תורה אין דער צייט, וואס איך קאן שטיין אף איין פוס. שמאי האט אים אפגעשטויסן מיט׳ן שטעקן, וואס אין זיין האנט. איז דער געצנדינער געקומען צו הלל׳ן און האט בא אים אויך געבעטן דאס זעלבע. און הלל האט געענט־פערט: /זאלסט ליב האבן דיין חבר, ווי זיך אליין, דאס איז דער טייטש: וואס דיר איז ניט אנגענעם, זאלסטו צו דיין חבר ניט טאן. דאס איז דער עיקר פון דער תורה.) דאס איבעריקע איז נאר א פירוש, גיי לערן עס.

שמאי איז אויך געווען א פירער פון די פרושים. אבער אין רעליגיעזע זאכן האט ער דאס רוב געזוכט ניט צו פאר־גרינגערן דעם יאך פון די מצוות, נאר צו מאכן אים שווערער. כמעט אומעטום, וואו הלל איז געווען א מקיל, איז שמאי געווען א מחמיר. שמאי איז געווען א הייסער אידישער נאציאנאליסט. ער האט געזוכט איינצופירן זעלכע דינים, וואס זאלן דערווייטערן אידן פון די אנדערע פעלקער. פון דער אויבנגעבראכטער מעשה מיט׳ן גר און פון ענלאכע מעשיות מיט אנדערע גרים איז צו זען, אז שמאי איז געווען א פונקטאנאר; די ווערטער פון דער תורה זיינען בא אים געווען ניט וויניקער וויכטיק, ווי איר גייסט און מאראל. מ׳דערציילט, אז אמאל האבן זיך עטלאכע גרים צוזאמענגע־טראפן און זיי האבן געוועדט צווישן זיך: „שמאי׳ס שטרייניג־

קייט האָט אונז דערווייטערט, און הלל׳ס פריינטלאַכקייט האָט אונז אַרײַנגעבראַכט אונטער גאָט׳ס פליגלען"... מעגלאַך, אז שמאי איז בכלל געווען קענן גרים, ווייל ער האָט געהאַלטן, אז זיי טראָגן אַריין אין אידישן פאָלק אַ פרעמדן, שעדלאַכן גייסט. אין דער צייט פון הורדום׳ן, וועלכער האָט געשטאָמט פון די אדומים, וואָס דער אַלטער יוחנן הורקנוס האָט זיי געצוואונגען צו ווערן אידן, איז אזא ווידערווילן קענן גרים געווען פאַרשטענדלאַך; צווישן די אידישע תנאים זיינען געווען אזעלכע, וואָס האָבן געוואָלט, אז וואָס מער געצנדינער זאָלן אַננעמען די אידישע אמונה. אזעלכער איז מסתמא געווען אויך הלל. געווען אַבער אַנדערע תנאים, וואָס האָבן געזאָגט: די גרים זיינען שווער פאַר אידן, ווי אַ געפערלאַכע געשווויר... צו די דאָזיקע געגנער פון גרים האָט מסתמא געהערט אויך שמאי.

שמאי האָט פאַרמאָגט אַ סך מוט. ער איז אַבער געווען אַ צערייצטער פאַנאַטיקער. און מערקווירדיק איז וואָס גראָד אים שרייבט מען צו אַ שפריכווארט פון אַ פאַרקערטן כאַראַקטער. „רייד ווייניק און טו אַ סך און נעם אויף יעדן מענטשן מיט אַ פריינטלאַכן פנים".

די תלמידים פון הלל און שמאי זיך צעטיילט אַף צוויי ריכטונגען: בית־הלל און בית־שמאי, וועלכע האָבן לאַנג געשטריטן מיט אַנאַנדער. בכלל האָבן אידן מער ווי אַלע אַננעמען די מיינונגען פון בית־הלל. אַבער אין דער צייט פון די מלחמות קענן די רוימער, וועו שמאי׳ס תלמידים זיינען געווען אין לאַגער פון די קנאים און באָם פאָלק איז געווען אַ פאַרשאַרפטע נאַציאָנאַליסטישע שטימונג, האָבן די אַנהיינגער פון בית־שמאי אין סנהדרין אַפט געצוואונגען אַנהיינגער פון בית־הלל מיט׳ן שווערד, מ׳זאָל אַננעמען זייערע דינים, וואָס צאָמען אַף אידן פון די אַרומיקע פעלקער. נאָכ׳ן חורבן הערן מיר מער נישט פון דער מחלוקת צווישן בית־שמאי און בית־הלל. אַ סך אַנהיינגער פון בית־שמאי זיינען געפאַלן אין קריג. דער גייסטיקער פירער פון אידן איז גע־

וואַרן יוחנן בן זכאי, הלל׳ס אינגסטער תלמיד. בית־הלל האָט געזיגט. אָבער אין משך פון דער וויטערדיקער אידישער געשיכטע באַגעגענען מיר ניט איינמאָל אין אַנדערע פאַרמען די זעלביקע מחלוקת.

3.

די עסייער (אסיים) און די אַנדערע טויפער־סעקטעס.

געווען אין יענע צייטן אזעלכע אידן, וואָס האָבן ניט געווואָלט האָבן צו טאָן מיט קיין פאַרטייען און מיט קיין פאָליטיק. זיי האָבן זיך צוריקגעצויגן פון דער וועלט און געפירט א שטרייניג פרומן לעבן אין סעקטעס. בא די דאָזיקע סעקטעס האָט געשפילט א גרויסע ראָלע די טבילה. זיי האָבן געגלויבט, אז מיט׳ן טובל׳ען דעם קערפער קריגט מען אויך א נייע, ריינע נשמה.

אזא סעקטע פון טויפער זיינען געווען די עסייער. דאָס איז געווען א פרומער אָרדן, וואָס האָט געפירט א קאָמוניסטיש לעבן.

די צאָל פון די עסייער האָט באַטראָפן אַרום פיר טויזנט. געלעבט האָבן זיי נאָר אין ארץ־ישראל. אין אָנהויב האָבן זיי געוואוינט נאָר אין דערפער, און זיי האָבן געזוכט אויסצומיידן די שטעט. שפעטער אָבער האָט מען געקאָנט געפינען עסייער כמעט אין יעדער שטאָט אין ארץ־ישראל. דער הויפט־פלאַץ זייערער איז געווען אין דער וויסטעניש פון יהודה באַם „ים־המלח". אָבער אין יעדן אָרט, וואו ס׳האָט זיך געפונען זייערע א קאָלאָניע, זיינען געווען אָנגעשטעלט באַזונדערע באַאמטע אויפצופאסן דורכרייזנדע מיטגלידער פון דעם אָרדן און זיי פאַרזאָרגן מיט אלע נויטיקע באַדערפענישן. אין ירושלים איז אפילו געווען א טויער, וואָס האָט געהייסן „דער טויער פון די עסייער".

געלעבט האָבן די עסייער אינאיינעם, אין שותפות (קא־

מוניסטיש). זיי האָבן דעריבער ניט געוואוינט אין באַזונ־דערע, פריוואַטע וואוינונגען, נאָר אין גרויסע הייזער, וואָס האָבן געהערט צו דעם אַרדן. דאָס גאַנצע לעבן פון די עסייער איז געווען שטרייניג און אינהייטלאָך אַרגאַניזירט, און יעדער מיטגליד האָט געמוזט טאָן דאָס, וואָס מ׳האָט אים אָנגעוויזן צו טאָן. וואָרים עס זיינען געווען אויפזעער, פאַרוואַלטער, וואָס מ׳האָט אויסגעקליבן, און אַלע האָבן זיי געמוזט פאָלגן.

אַריינטרעטן אין אַרדן פון די עסייער און ווערן בא זיי א פול־בארעכטיקטער מיטגליד, איז ניט געווען קיין לייכטע זאַך. ניט יעדן איינעם, וואָס האָט זיך אָנגעבאָטן, האָט מען אַריינגענומען און גלייך געמאכט פאר א מיטגליד. האָט איינער געוואָלט אַרײַן צו זיי, האָט מען אים צוערשט געגעבן דריי זאכן: א רידל, א פארטוך און א ווייסן ראָק. אָבער קיין מיטגליד איז ער דערמיט נאָך ניט געווָארן. מ׳האָט אים איצט געהייסן לעבן א גאַנצן יאָר אַזוי שטרייניג און אַיינ־געהאלטן, ווי אַן עסייער, און אויב ער האָט אויסגעהאלטן די פראָבע, האָט מען אים שוין נאָענטער צוגעלאָזן און מ׳האָט אים דערלויבט צו נעמען אָנטייל אין די וואָשונגען און טבילות פון דעם אַרדן. אָבער ער איז נאָך אַלץ ניט געווָארן קיין פולשטענדיקער מיטגליד. ער האָט איצט צוויי יאָר נאָכאַנאַנד געמוזט באַווייזן מיט זיין טעמפּעראַמענט און כא־ראַקטער, אַז ער איז פאַסיק צו זיין אַן עסייער. ערשט וען ער האָט אויסגעהאלטן די פּראָבע גאַנצע דריי יאָר, האָבן די עסייער אים אַריינגענומען אין זייער געזעלשאפט.

אָבער פריער האָט מען אים געגעבן א שטרייניג שבועה: ער האָט געמוזט שוועָרן —

אַז ער וועט זיין פרום צו גאָט און אַפהיטן גערעכטיקייט צו מענטשן;

אַז ער וועט קיינמאָל ניט באַגיין קיין גוואַלדטאט קעגן קיינעם, ניט מיט זיין אייגענעם ווילן און ניט ווען אַנדערע וועלן אים הייסן;

אז ער וועט אלע מאל זיין געטריי צו אלע מענטשן, בא־זונדערס צו די, וואס רעגירן, ווייל קיינער קריגט ניט די דעה אן גאט׳ס הילף;

אז אויב ער גופא וועט וען עס איז קריגן די הערשאפט, וועט ער קיינמאל זי ניט מיסברויכן, וועט ניט זוכן אריבער־צושטייגן און אריבערצוגלאנצן מיט זיינע קליידער אדער מיט אנדערע זאכן די, וואס וועלן זיין אונטערגעוואָרפן אונ־טער אים;

אז ער וועט שטענדיק ליב האבן דעם אמת און וועט מאכן א פארוואורף די ליגנער;

אז ער וועט האלטן זיינע הענט ריין פון גנבה און זיין נשמה ריין פון אומערלאכע פארדינסטן;

אז ער וועט זיין אומבאדינגט אפנהארציק צו די ברידער פון דעם ארדן;

אז ער וועט ניט אנטדעקן צו קיין פרעמדן די פארבאר־גענע לערע און איבערצייגונגען פון די עסייער, און וועט ניט ארויסגעבן צו קיינעם די געהיימע ביכער זייערע און די גע־היימע נעמען פון די מלאכים.

נאכדעם ווי ער האט געשוואָרן, אז ער וועט אונטער אלע אומשטענדן אפהיטן אט די אלע זאכן און וועט זיי ניט איבערטרעטן, אפילו אויב מען זאל אים פארפיניקן צום טויט, איז ער געוואָרן א פול־בארעכטיקטער מיטגליד אין דעם ארדן פון די עסייער.

אריינגענומען פאר מיטגלידער האט מען געווויינלאך נאר דערוואקסענע מענער. דאך פלעגט מען אפטמאל אריינענעמען אויך קינדער און זיי דערציען און אויסבילדן אין דער לערע פון די עסייער.

די עסייער האבן אפטמאל ארויסגעוואָרפן אלטע מיטגלי־דער, אויב עס האט זיך ארויסגעוויזן, אז זיי זיינען באגאנגען א גרויסע זינד. אבער אויך אין אויסשליסן א מיטגליד זיינען זיי געווען זייער פארזיכטיק. אין דעם געריכט, וואס האט

ארויסגעגעבן אזא אורטייל, האָבן געמוזט זיצן ניט ווייניקער, ווי הונדערט ריכטער.

דער שטארקסטער באנד, וואָס האָט געהאלטן צוזאמענגעבונדן אלע מיטגלידער צווישן זיך, איז געווען דער שטרייניגער קאָמוניזם, וואָס האָט געהערשט בא זיי. אלצדינג, וואָס איינער האָט פארמאָגט, איז געווען דאָס שותפות'ע אייגנטום פון אלעמען, האָט געהערט צום גאנצן ארדן.

די הויפט-באשעפטיקונג פון די עסייער איז געווען עדר-ארבעט. דאָך האָבן זיי זיך אפגעגעבן אויך מיט אנדערע באשעפטיקונגען. די מיטגלידער פון דעם ארדן איז נאָר געווען פארבאָטן זיך אפצוגעבן מיט האנדל, ווייל דאָס דערוועקט א ליידנשאפט צו געלט. דערצו איז זיי אויך געווען פארבאָטן אויסצוארבעטן לוקסוס-זאכן און געווער פאר מלחמה און אין אלגעמיין מאכן געגנשטאנדן און כלים, וואָס ברויגען שאדן מענטשן.

ווי מיר זעען, איז בא די עסייער דער עיקר געווען צו פירן a רויגעס לעבן, אן אומרעכט און אן זינד. און אזוי ווי דער הויפטקוואל פון אלע זינד און אלע עוולות איז די יאָגעניש נאָך געלט, נאָר פראָפיטן, האָבן זיי עס דערפאר אינגאנצן אפגעשאפט און געלעבט צוזאמען אין קאָמונעס.

די הויפט כאראקטעריסטיק פון די עסייער איז דעריבער געווען זייער הויכע מאָראל. עס זיינען געווען זייער ווייניק רעליגיעזע סעקטעס אף דער וועלט, וואָס האָבן זיך געקאָנט פארגלייכן מיט די עסייער אין דער מאָראלישער רייגקייט פון לעבן. צוריקגעהאלטנקייט, איינפאכקייט און באדערפניש-לאָזיקייט איז געווען זייער כלל. פון עסן און טרינקען האָבן זיי גענאָסן נאָר אזוי פיל, וויפיל עס איז נויטיק צו פארטרייבן דעם הונגער. בא די מאלצייטן איז מען יעדן טאָג געווען צופרידן מיט דיזעלבע שפייזן. קליידער און שיך האָט מען ערשט אווועקגעוואָרפן, וען זיי זיינען שוין געווען אינגאנצן צעריסן און עס איז געווען אומעגלאָך זיי צו טראָגן מער.

און אחוץ דעם האָט מען זיך צוריקגעהאלטן פון יעדער לייד־שאפט און פון יעדער אויפרעגונג. אַן עסייער האָט קיינמאל ניט געטאָרט זיך אויפרעגן, ארויסווייזן בייזקייט און אריין־פאלן אין כעס.

דער בית־המקדש איז בא זיי געווען הייליק, און זיי האָבן געשיקט פאר אים מתנות. אָבער קיין בהמות און עופות פאר קרבנות האָבן זיי ניט געבראכט. זיי האָבן דעריבער ניט ge־קאָנט נעמען קיין אָנטייל אין די הייליקע צערעמאָניעס פון בית־המקדש.

אויסער זייערע אייגענע מנהגים און פרינציפן פון מאָראַל, האָבן די עסייער געהאָט אויך זייער אייגענע רעליגיעזע פילא־סאָפיע, זייער אייגענע וועלט־באָנעמונג. קיין אָנדער אידי־שע פּאַרטיי און סעקטע האָט ניט געגלויבט אזוי שטאַרק, ווי די עסייער, אין גאָט׳ס השגחה. אלצדינג אין דער וועלט ווערט פאָראויס באשטימט פון גאָט, האָבן זיי געגלויבט. אלץ היינגט אָפּ פון מזל, און אלץ, וואָס פאַסירט, איז שוין געווען באשערט פון פריער.

ווי האָבן די עסייער פאַרבראכט די צייט אין זייערע קאָמונעס?

גלייך באַגינען האָבן זיי זיך געווענדט צו דער זון מיט זייערע תפילות, אזוי ווי זיי וואָלטן איר געבעטן, אז זי זאל אויפשיינען. דערנאָך האָבן די אויפזיצער אָפּגעלאָזן אלעמען צו דער טעגלאכער ארבעט, אָפּ וועלכע יעדערער פון זיי איז געווען פייאיק. אזוי האָבן זיי געארבעט ביז אָרום 11 אזייגער. דערנאָך זיינען זיי זיך ווידער צונויפגעקומען אין א באשטימטן אָרט, האָבן זיך אָרומגעבונדן מיט א לייוונטענעם טוך און זיך ג׳מוב׳ט אין קאלטע וואסער. נאָך דער רייניקונג זיינען זיי זיך אלע צונויפגעקומען אין עס־צימער פון א באזונדערער געביידע און זיך אוועקגעזעצט רואיק בא די טישן, ווי אין א הייליקטום. דער בעקער און דער קוכער, וואָס זיינען געווען כוהנים, האָבן אוועקגעלייגט ברויט פאר אלעמען און אוועק־

געשטעלט פאר יעדן א שיסל מיט איין אוינציקער שפּייז. פאר דעם עסן און נאָך דעם עסן האָט דער כוהן געזאָגט א תּפילה. נאָך דעם מאָלצייט איז מען ווידער צוועקגעגאנגען אָרבעטן ביז אָוונט. דעמאָלט האָט מען ווידער געגעסן אפן זעלביקן שטייגער. אויב עס זיינען געווען געסט פון אַנדערע קאָמונעס, האָבן זיי אויך אָנטייל גענומען אין דעם מאָלצייט.

בא מאָנכע אָזעלכע סעקטעס איז געווען די וויכטיקסטע זאָך דער גלויבן אין משיח'ן און אין גאָט'ס מלוכה, וואָס דאָרף באָלד קומען.

אין דער צייט ווען הורדום'ס זין האָבן געהערשט איבער ארץ־ישראל, איז אין עבר־הירדן אויפגעשטאַנען א פרומער מאָן מיט'ן נאָמען יוחנן, וואָס האָט געגרינדעט אזא סעקטע פון טויפער. מ'האָט אים דערפאר גערופן יוחנן דער טויפער (המטביל). יוחנן האָט נביאות געזאָגט, אז באָלד וועט קומען די צייט פון גאָט'ס מלוכה און דעריבער זאָל מען זיך טובל זיין און אוועקווארפן אלע זינד. א סך אידן זיינען געקומען צו אים זיך טובל זיין און זיינען געווארן זייער אָנהיינגער.

אייגער פון יוחנן'ס תלמידים, וואָס איז געקומען צו אים זיך טובל זיין און גרייטן פאר גאָט'ס מלוכה, איז געווען א איד פון גליל, פון דעם שטעטל נצרת (נאָצאָרעט), מיט'ן נאָמען ישוע.

הורדום אָנטיפאָס, וואָס האָט רעגירט איבער גליל און עבר־הירדן, האָט מורא געהאָט פאר יוחנן'ס אייגפלום אפן פאָלק; האָט ער אים ארעסטירט און געלאָזט אראָפהאקן דעם קאָפּ.

נאָך יוחנן'ס טויט האָט זיין תלמיד ישוע אָנגעהויבן פריידיקן, אז באָלד קומט אָן גאָט'ס מלוכה. ער איז געווען טעמיק אין דער געגנט פון ים־כנרת. דאָרטן צווישן די אי־דישע פישער האָט ער געקראָגן א געוויסע צאָל תלמידים און אָנהיינגער.

ווער ישוע פון נצרת איז געווען און וואָס עס האָט מיט אים פאסירט, קאָן מען אפּ זיכער ניט וויסן, וויל מ'האָט

נאך זיין טויט אויסגעטראכט וועגן אים אלערליי וואונדערלאכע מעשיות. עס ווייזט אבער אוים, אז ווען ער איז איינמאל גע־קומען מיט זיינע תלמידים אף פסח קיין ירושלים. איז אים ניט געפעלן געווארן די פירונג אין בית־המקדש, ווייל ער האט ניט געהאלטן פון קרבנות און אים איז געווען דערווידער דער האנדל, וואס איז פארגעקומען אין פארהויף פון בית־המקדש. האט ער ארויסגעטריבן פון דארטן די געלט־בייטער און די בהמות־הענדלער און האט דארטן אנגעהויבן האלטן רעדעם קעגן די רייכע אריסטאקראטן און קעגן די פרושים, וואס זיינען געווען פרום ניט אף זיין שטייגער. ער האט אויך נביאות געזאגט, אז באלד וועט אנקומען גאט׳ס מלוכה. דער כוהן־גדול און די רייכע אריסטאקראטן, די פירער פון דעם סנהדרין, האבן זיך געשראקן, ער זאל ניט ארויסרופן קיין אומרוען אין ירושלים. האבן זיי אים געלאזט באנאכט ארעס־טירן און איבערגעבן צום פראקוראטאר פאנטיום פילאטום, אלס בונטמאכער קעגן רוים. פילאטום האט אים פאר׳משפט צום טויט און אום ערב־פסח אים געלאזט קרייציקן.

אבער זיינע תלמידים און אנהיינגער, וואס האבן אים שטארק ליב געהאט, האבן זיך ניט געקאנט פארשטעלן, אז ער איז געשטארבן. עס האט זיך זיי געדוכט, אז ער באווייזט זיך צו זיי און רעדט צו זיי. און אט אזוי האבן זיי פארשפרייט דעם גלויבן, אז ישוע איז געווען דער משיח, אז ער איז דריי טעג נאך זיין טויט צוריק לעבעדיק געווארן, איז ארוים פון קבר און ארויף לעבעדיקערהייט אין הימל.

אט די תלמידים און אנהיינגער פון ישוע פון נצרת האבן נאך זיין טויט זיך ארגאניזירט אין א סעקטע פון טויפער און האבן געלעבט אין א קאמונע ענלאך צו די עסיער. מ׳האט זיי גערופן „נוצרים", נאך דער שטאט נצרת, פון וועלכער ישוע האט געשטאמט.

זיי האבן זיך אבער ניט באנוגנט מיט זייער אייגענער געמיינדע. זיי האבן ארויסגעשיקט שלוחים צו פארשפרייטן זייער גלויבן אויך אנדערשוואו. ביסלעכווייז האבן זיך גע־

גרינדעט אזעלכע געמיינדעס אין פארשיידענע ערטער, אין ארץ־ישראל און אויך אין אנדערע לענדער.

אין אנהויב זיינען די דאזיקע געמיינדעס באשטאנען פון אידן. שפעטער אבער זיינען זיי צוגעשטאנען א סך געצנדינער. מיט דער צייט איז אט דער גאנצער גלויבן ארויבער צו די געצנדינער: דעם נאמען ישוע האבן זיי איבערגעלייגט אין גריכיש אף יעזוס. פון ישוע דער משיח איז געווארן בא זיי אין גריכיש יעזוס קריסטוס (משיח, געזאלבטער, איז אף גריכיש קריסטוס), און פון א מענטשן איז יעזוס געווארן בא זיי א גאט, גאט'ס זון. ווארים די געצנדינער האבן אלעמאל געגלויבט, אז א מענטש קען זיין א האלבער גאט און אז גאט קאן האבן קינדער.

ישוע מיט זיינע תלמידים האבן צוגעזאגט צו בריינגען די מלוכה פון גאט, אין וועלכער די אויבערשטע וועלן זיין אונטן און די אונטערשטע אויבן: די קנעכט וועלן זיין גרעסערע יחסנים, ווי זייערע הארן, און די ערימע העכער פאר די רייכע. לויט די פאלק־לענענדעס האט ישוע געזאגט: עס איז לייכטער פאר א קעמל דורכצוגיין דורך דאם לעכל פון א נאדל, איידער פאר א גביר ארויינצוגיין אין גאט'ס מלוכה. ישוע האט נית געהאלטן פון די לומדים און האט זיך גע'חבר'ט מיט עם־הארצים, אפילו מיט אזעלכע, וועלכע מ'האט אין יענער צייט געהאלטן פאר זינדער און נית אנשטענדיקע מענטשן. דאס אלין האט פארכאפט די פאנטאזיע פון די שקלאפן און ערימע, און האט זיי צוגעצויגן צו דער נייער רעליגיע. זיי זיינען געווען אזוי באגיימטערט פאר דער נייער אמונה, אז די ערשטע צייטן, וועו זי איז נאך פארפאלגט געווארן פון דער רעגירונג, זיינען זיי געווען גרייט איבערצוטראגן פאר איר די גרעסטע יסורים, דעם שרעקלאכסטן טויט.

אזוי איז פון דעם גלויבן אין ישוע פון נצרת מיט דער צייט געווארן א נייע רעליגיע, א גלויבן אין יעזוס קריסטוס דעם זון פון גאט. די דאזיקע רעליגיע האט אין פארלויף פון הונדערטער יארן זיך אויסגעשפרייט איבער דער גאנצער וועלט. איר

מאראל איז געבליבן מער אפן פאפיר. די ווערטער ווענן גלייכ־קייט פאר אלעמען אין גאט׳ס מלוכה זיינען אויסגעטייטשט נע־ווארן אין זין פון גן־עדן אף יענער וועלט. קריסטנטום איז נע־ווארן אן אמונה פון דער מלוכה, פון די שטארקע. און ווען פריער איז זי אליין פארפאלגט געווארן, האט זי שפעטער מיט פייער און שווערד אנגעהויבן פארפאלגן אנדערע.

4.

אידישע פרנסות אין יענע צייטן.

דער גרעסטער טייל פון אידן אין ארץ־ישראל זיינען נאך אלץ געווען פויערים. זיי האבן ליב געהאט דאס שטיקל לאנד, דאס פעלד און דעם גארטן, און עס האט זיי ניט געצויגן צום לעבן פון העגדלער.

דאך האבן א סך אידן זיך פארנומען אויך מיט פאר־שיידענע מלאכות און מיט האנדל. ניט נאר אין יעדער שטאט און שטעטל, אפילו אין יעדן גרעסערן דארף זיינען איצט געווען בעל־מלאכות. מאנכע שטעט האבן זיך אויסגע־צייכנט מיט א געווישן ספעציעלן האנטווערק. איין שטאט, למשל, איז געווען באוואוסט מיט אירע פארבער, א צווייטע שטאט — מיט אירע פישער, א דריטע — מיט אירע טעפער.

אויך דער האנדל האט זיך צעוואקסן אין לאנד זינט די חשמונאים, ווען אידן האבן אייניגעמען די גריכישע שטעט באם ברעג ים און זיך אין זיי באזעצט. אידן האבן פון דעמאלט אן נאכגעטאן די גריכן און זיך אויך באטייליגט אין דעם ים־האנדל.

אבער אנפירן א גרויסן האנדל אפן ים האבן אידן ניט געקאנט, ווייל זיי האבן ניט פארמאגט קיין גוטן האפן אין זייער לאנד. שפעטער האט הורדוס אויסגעבויט אין ארץ־ישראל דעם האפן צעזארעא. אבער ער איז געווען קליין פאר א בריטן האנדל.

דער האנדל מיט אנדערע לענדער איז אנגעגאנגען אין

ארץ־ישראל ניט נאָר דורך שיפן אָפן ים. אויך מיט קאַרא־וואַנען האָט מען אַריין און אַרויסגעפירט אַ סך סחורות. אידן האָבן עקספּאַרטירט ווײן, אויל, באַלזאָם און אויך תבואה אַ סך. זיי האָבן אויך אימפּאַרטירט פיל סחורה פון אַלערליי ווייטע לענדער. אין ארץ־ישראל האָט מען דעמאָלט געקראָגן צו קויפן קעמלען און אייזלען פון אַראַביע, פורפור און גאָלד פון צור און צירונג פון אַלעקסאַנדריע.

אַ סך מיטגעהאָלפן צו אַנטוויקלען דעם האַנדל אין ארץ־ישראל האָבן די דריי גרויסע יום־טובים: פּסח, שבועות, סוכות. וואָרים אין ירושלים פלעגן אין יענע טעג צוזאַמענקומען אַרום הונדערט טויזנט אידן פון אַלע עקן וועלט. און אַז עס קומען צוזאַמען אַ סך מענטשן אַף איין אָרט, גיט דאָס די סוחרים די בעסטע געלעגנהייט צו פאַרקויפן זייערע סחורות.

געווען דעמאָלט אין ארץ־ישראל אַ קלאַס פון אידן בעל־מלאכות און אויך אַ קלאַס פון הענדלער. קרעמער און קאַרא־בעלניקעס, וואָס פלעגן אַרומטראָגן פון דאָרף צו דאָרף פאַר־שיידענע זאַכן צו פאַרקויפן.

אַ שפּאַציר דורך ירושלים קורץ פאַר'ן צווייטן חורבן.

קיינמאָל אין איר לאַנגער געשיכטע איז ירושלים ניט געווען אַזוי רייך און שיין און האָט ניט פאַרמאָגט אַזאַ גרויסע באַפעלקערונג, ווי פאַר'ן צווייטן חורבן.

די באַפעלקערונג פון ירושלים אין יענער צייט ווערט געשאַצט אַרום הונדערט טויזנט. אָבער ווי מ'שאַצט, האָבן אין יענע צייטן געלעבט אַרום דריי־פיר מיליאָן אידן צע־שפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט; און אָט פאַר די אַלע אידן איז ירושלים געווען דער מיטלפונקט, וואָס האָט זיי צוזאַמענגע־האַלטן אין איין גייסטיקן פאָלק. בא זיי אַלעמען איז דער גרעסטער וואונטש געווען כאָטש איינמאָל אין לעבן זוכה צו זיין צו שטיין אין די טויערן פון דער הייליקער שטאָט.

זיך בוקן אין פארהויף פון בית־המקדש און תפילה טאן צו גאט אונטער דער הייליקער מוזיק פון די לויים.

וועו א אידישער פויער פון א פארווארפענעם דארף אין ארץ־ישראל איז געקומען אף יום־טוב קיין ירושלים, אין טומל פון די צענדליקער טויזנטער פרומע עולה־רגל'ניקעם פון אלע עקן וועלט — האט זיך אים געדוכט, אז ער געפינט זיך אין א גוואלדיק גרויסער שטאט און אז עפעם שענערם ווי ירושלים איז גאר אף דער וועלט ניטא. אנדערש אבער האט זיך געפילט א איד, וואם איז געקומען קיין ירושלים פון א ריזיקער וועלט שטאט, פון אלעקסאנדריע אין עגיפטן, אדער פון אנטיוכיע אין סיריע. פאר אים איז ירושלים געווען א שטילע פראווינץ־שטאט, אן דעם גלאנץ, אן די קונסטווערק און אן די פארגעניגנם־פלעצער פון די גרויסע גוי'אישע שטעט.

אט, למשל, איז געקומען קיין ירושלים א פרומער איד פון דער ווייטער וועלט. לאמיר זאגן, אז ער הייסט מנחם, און ער קומט פון עפעזום, א בארימטע גרויסע שטאט אין קליין־אזיע. ער לעבט דארטן מיט זיין משפחה שוין פון א פאר דורות. ער איז א העגדלער, האט שוין געזען א סך גרויסע שטעט אין קליין־אזיע און אין סיריע, איז שוין געווען אויך אין אנטיוכיע, די הויפטשטאט פון סיריע, די דריטע שטאט אין דער וועלט נאך רוים און אלעקסאנדריע.

די ערשטע זאך, וואם וואס ווארפט זיך מנחם'ען אין די אויגן, איז דאם, וואם אין אלע שטעט פון אזיע, וואו נאר ער איז געווען, זעט מען אף יעדן טריט בילדער און סטאטועם אלערליי, סטאטועם פון געטער און געטינם, פון קייסארים און העלדן. דא אבער, אין ירושלים, איז ניטא קיין שום שפור פון א בילד. וואהרים פאר אידן איז יעדעם בילד א גרעץ, אן אפגאט. על־טערע מענטשן דערציילן דא נאך פון דער שרעקלאכער בהלה אין דער צייט פון דעם קייסער קאליגולא, דעם רשע, וועמען עם האט זיך פארווואלט ניט אנדערש ארויסצושטעלן זיין סטא־טוע אין בית־המקדש. זיי דערציילן אויך פון דער מהומה, וואם איז געווארן אין ירושלים, וועו מען האט אין איין

פרימאַרגן זיך דערוואוסט, אז דער גובערנאַטאָר פאַנטיום פילאַטום האָט געלאָזט זיינע רוימישע סאָלדאַטן אַריינמאַרשירן אין מיטן נאַכט אין שטאָט מיט די פאָנען, אַף וועלכע עס איז געווען דעם קייסער׳ס בילד. א שיין ביסל צרות און שרעק האָט מען דאָן דורכגעמאַכט, ביז מען האָט געפֿונען, אַז ער זאָל אַרויסשיקן די בילדער פון דער הויליקער שטאָט.

לאָמיר נאָכגיין מנחם׳ען און באַטראַכטן, ווי אַזוי ער פאַרברייגט די צייט און וואָס ער קריגט צו זען אין ירושלים.

עס איז א הייסער זומער פרימאַרגן. עס איז נאָך רעכט טונקל. פֿאַר דעם ליכט פון פאָקלען עפענען די לויים די גרויסע טויערן פון בית־המקדש. די כוהנים מאַכן שוין די נויטיקע הכנות און גרייטן צו דעם גרויסן מזבח פאַר דעם טעגלאַכן קרבן פון פרימאַרגן.

דערווייל הויבט די שטאָט אָן זיך צו באַוועגן. אפֿן „הר־הזיתים" עפענען זיך די ביידלעך אונטער די בוימער. די הענדלער פון בהמות און עופות און די געלט־בייטער לויפן האַסטיק צו דעם מאַרק, וואָס געפינט זיך ניט וויט פון בית־המקדש. די דאָזיקע הענדלער מאַכן גוטע געשעפטן, וואָרים א סך רייכע אידן, וואָס קומען קיין ירושלים פון ווייטע לענ־דער, דינגען זיך ניט און באַצאָלן א גוטן פרייז פאַר א קרבן. אויך די געלט־בייטער פאַרדינען א סך אין זייערע געשעפטן. טויזנטער אידן קומען אין בית־המקדש מיט מטבעות, וואָס האָבן אַף זיך דעם קייסער׳ס בילד. די אידן אין ארץ־ישראל האָבן אייגענע געלט אָן א בילד. אידן, וואָס קומען מיט טריפ׳ע מטבעות, בייטן זיי אויס אַף כשר׳ע אידישע געלט, כדי צו קענען באַצאָלן דעם האַלבן שקל, וואָס יעטווידער איד מוז צאָלן יערלאָכן שטייער פאַר דעם בית־המקדש.

דער בריק, וואָס פירט צום בית־המקדש, איז געדיכט מיט מענטשן. אָבער ניט אַלע אידן אין ירושלים גייען אין בית־המקדש צו דער תפילה פון שחרית. דאָוונען דאָוונט כמעט

יעדערער, וואָרים תפילה טאָן איז זייער אַ גרויסע זאַך, אַ סך גרעסער ווי קרבנות, זאָגן די אידישע חכמים. אָבער אַ סך אידן האָבן ניט ליב צו גיין דאַוונען אין דער וואָכן אין פאָרהויף („עזרה") פון בית־המקדש. עפּעס איז דאָרטן אַלץ אַריסטאָקראַטיש. אמת, דער בית־המקדש איז גאָט'ס הויז, און בא גאָט זיינען אַלע גלייך. אָבער דאָך פילט דאָרטן דער פשוט'ער איד, גלייך ווי אַ וואַנט וואָלט שטיין צווישן אים און גאָט. עפּעס דוכט זיך אים דאָרטן, אַז דער בית־המקדש געהערט צו די כוהנים; אַז ס'איז זייער הויליגטום, אַז זיי און נאָר זיי זיינען גאָט'ס פאַרטרעטער. וואָרים צום אמת'ן הייליקטום, צו דעם גרויסן מזבח, טאָר קיינער, אַ חוץ אַ כוהן, זיך ניט צורירן. קומט נאָך לכל־הפחות אַ רייכער איד און בריינגט אַ סך און רייכע קרבנות און מתנות, איז ער נאָך עפּעס. אָבער וואָס פאַר אַ באַדייטונג האָט אַן אָרימער פשוט'ער איד אין דעם רייכן, פראַכטיקן פאָרהויף פון בית־המקדש?

דער פשוט'ער איד גייט דעריבער זייער אָפט תפילה טאָן ניט אין דער „עזרה" פון בית־המקדש, נאָר אין דער סינאַגאָגע (בית־הכנסת, שול). און סינאַגאָגעס זיינען דאָ אַ סך אין ירושלים. די גריכישע אידן, וואָס ריידן צווישן זיך גריכיש, האָבן זייערע אייגענע סינאַגאָגעס. אויך מאַנכע בעלי־מלאכות האָבן זייערע אייגענע סינאַגאָגעס, ווי, למשל, די קופּער־שמידן.

מנחם גייט דאַוונען אין דער פרי אין דער סינאַגאָגע פון די אַלעקסאַנדרינישע אידן. אָפן וועג טרעפּט ער צוויי אידן, אָנגעטאָן אין גריכישע קלייַדער, פּאַרטיפּט אין אַ שמועס אין אַ שיינעם גריכיש. זיי גייען אויך אין דער זעלביקער סינאַגאָגע. ער באַקענט זיך מיט זיי, און זיי הויבן אָן דערציילן פון די וויטע לענדער, פון וועלכע זיי קומען, און פון דעם לעבן, וואָס אידן פירן דאָרטן. די אַלעקסאַנדרינישע אידן דערציילן פון דעם גרויסן פאָגראָם און די אַלע צרות, וואָס

אידן אין עגיפטן האָבן לעצטנס געהאַט אויסצושטיין אונטער דעם משוגענעם קייסער קאַליגולא.

אַף דער אַנדער זייט גאָס גייט אַן אויסגעפוצטע פרוי, קענטיק אַן אַריסטאָקראַטקע, פון די מיוחסים פון ירושלים. זי איז אַ פלימעניצע פון אַ געוועזענעם כוהן־גדול. זי וויל זיך ניט באַהאַלטן צווישן די אַרימע פרויען הינטער די גראָטעם אין דער סינאַגאָגע. זי גייט בעסער אין פאַרהויף פון די פרויען („עזרת־נשים") אין בית־המקדש. דאָרטן איז אַלצדינג אַזוי שיין, און דאָרטן וועט מען באַמערקן אירע רייכע קליידער.

דערווייל איז די זון אויפגענאַנגען, און ס׳איז געקומען די צייט פון „תפילת־שחרית", די צייט, וואָס אין בית־המקדש ווערט אָפגעריכט די צערעמאָניע פון פרימאָרגן־קרבן. אַלע אידן אין ירושלים זאָגן איצט תפילות. אָט דאָ ניט ווייט שטייט אַן אַרבעטער און רייסט פרוכט און דאָוונט מיט כוונה, שטייענדיק אַזוי אָפן בוים. אַן אַנדערער, וואָס האַלט אין אַרבעטן באַ אַ שטיינער, לייגט אַוועק זיין האַמער אַף דער הורבע שטיינער און שטעלט זיך אַוועק לייענען „קריאת־שמע".

מנחם איז אַריין אין דער אַלעקסאַנדרינישער סינאַגאָגע. זי שטייט אָפן שפּיין פון אַ בארג און איז אַן איינפאַכע, פיר־עקיגע געביידע. אינעווייניק ווערפט זיך אין די אויגן דער קאָסטן (אָרון), וואו עס ליגן די ספר־תורה׳ס און אַנדערע הייליקע ספרים. אין מיטן שול איז אויסגעבויט אַ בימה, און אַף דער בימה שטייט אַן עמוד (פולט) פאַר דעם, וואָס לייענט פאַר און דערקלערט אַ שטיק פון דער תורה. פונקט ווי אין בית־המקדש, אַזוי ברענט דאָ אויך אין שול שטענדיק אַ לאָמפּ, וואָס זיין ליכט גייט קיינמאָל ניט אויס (נר־תמיד). אַף די פאַדערשטע בויגן זיצן די אַלטע לייט, אַף די הינטער־שטע — די אינגערע. מ׳לייענט „קריאת־שמע", מ׳זאָגט ברכות, קאָפּיטלאָך תהילים. היינט איז דאָנערשטאָג, און איינער פון דעם עולם לייענט פאַר פון חומש, אַ צווייטער פאַר־טייטשט און דערקלערט עס פאַר אַלעמען. שבת דרשנ׳ט

דער דרשן וועגן תורה אדער דעם טייל נביאים, וואס מ׳לייענט פאר. היינט אבער איז א וואכעדיקער טאג, און נאכדעם ווי דער עולם זאגט „אמן" נאך דער לעצטער ברכה, צעגייען זיך אלע אהיים.

די שול איז ניט נאר א פלאץ אף דאוונען און לערנען, זי איז אויך א פאלקס־הויז. דא דיסקוטירט מען וועגן א דין אין דער תורה, דא הערט מען נייעס פון טאג, און דא רעדט מען ארום פאליטישע פראגן. דער פשוט׳ער איד פילט זיך דא, ווי אין דער היים.

די צייט פון דאוונען איז אריבער, און אפן מארק־פלאץ פון ירושלים הויבט אן זיך באווועגן א לעבן, וואס איז רייך אין פארבן. עס איז א לאנגע גאס. אף ביידע זייטן שטייען רייען ביידלאך, קראמען און טישלאך. אט פארקויפט איינער פיינע קוכנס, געבאקן פון דעם ווייץ פון בארג אפרים. אביסל ווייטער פארקויפט מען פארשיידענע סארטן פיש, נאר וואס געבראכט פון ים־כנרת. אין יענעם ביידל אף דער אנדער זייט גאס פאר־קויפט מען אלערליי פון־זאכן און צירונג. ניט ווייט פון טישל מיט די פיינע קוכנס שטייט אן ארימע מיידל מיט שטיק־לאך האלץ אנשטאט אוירינגלאך אין אירע אויערן. זי קוקט מיט הונגעריקע אויגן אף די פיינע קוכנס, זי קריגט עס קיינמאל ניט צו עסן. איר פאטער איז א משא־טרעגער, איינער פון דער גרויסער מאסע ארימע ארבעטער פון ירושלים.

מנחם גייט ארום אפן מארק און באטראכט דעם פאר־שיידנפארביקן עולם פון קויפער און פארקויפער. אט באט איינער אן צום פארקויף סיראף פון ווייטרויבן. א צווייטער באט אן עגיפטישע לינזן. א דריטער מאלט פעפער אין א האנט־מילכל. קיין לוידיקער פלאץ בא די הייזער פון פארנט איז ניטא; וואס אזא שטיקל פלאץ ווערט פארוואנדלט אין א ווארשטאט. אט זיצט א שניידער אין אזא וואךשטאט אפן גאס און קניפט אריין שיינע פרענז אין א טלית. דערביי שטייט א וואפנשמיד און האמערט אף דער הענטל

פון א שווערד. אָף דער אַנדער זיים גאָס האַלט א שוסטער אין צורעכטמאַכן א פּאָר הילצערנע שיך פּאר א קאַלך־ברענער, וואַרים קאַלך צעברענט לעדערנע שיך.

פון דעם מארק נעמען זיך אַראָפּ שטילערע און קילערע געסלאַך, ווי, למשל, דאָס גענסל פון די קצבים און דאָס גענסל פון די וואַלהענדלער, וואו מ׳בערשט וואַל און מ׳קאַמט פלאַקס אָפּן גאָס. אָבער מנחם בלייבט אָפּן מארק, וואו עס ווערט פון מינוט צו מינוט געדיכטער און טומלדיקער. קויפער, פּאר־קויפער און צוקוקער קומען זיך דאָ אַלץ מער און מער צונויף פון אַלע טויערן פון שטאָדט. מנחם גייט דורך די גאַנצע גאָס און קומט צו צום ענד, צום טויער. דאָ שטייען א מאַסע האַ־רעפּאַשניקעס און וואַרטן, מ׳זאָל זיי דינגען אָף אַן ארבעט. באָס טויער שטייען אויך די כיטרע אייזל־טרייבער און וואַרטן אָף קונדן און מאַכן שאַרפּע באַמערקונגען וועגן יעדן, וואָס גייט פּאַרבי. א פּעלדשער שטופט זיך מיט זיינע עלנבויגנס דורך דעם געדיכטן עולם און רופט אוים: „באַנקעס ביליג געשטעלט. צען פּאר א פרוטה!“

ארום און ארום באַמערקט מנחם, אז ירושלים איז ניט קיין שטאַרק שיינע שטאָט. די הייזער זיינען איינפאַכע, די גאַסן — שמאַלע און אַן א ברוק, מ׳זאָגט, אז באַלד וועט קיניג אַגריפּא דער צווייטער לאָזן אויסברוקירן די גאַסן מיט וויסע שטיינער. די אָרימע ארבעטער פון ירושלים פרייען זיך שוין: עס וועט זיין ארבעט פּאר אַלעמען.

אָבער עס זיינען אויך פּאַראַן שיינע געבוידעס אין ירושלים, געבויט אין גריכישן סטיל, באַזונדערס אין דער אויבערשטער שטאָט. אָט זעען זיך שוין פון וויטן די הויכע טויערן פון הורדום׳עס פּאַלאַץ, א פּראַכטיקע געבוידע, נאָר שענער און גלענצענדער, ווי דער בית־המקדש גופא. דאָס איז א פּאַלאַץ און צוגלייך אויך א ציטאַדעל, א פעסטונג: וואַרים עס איז ארומגערינגלט מיט א הויכן מויער, און אָפּן מויער זיינען אויפגעשטעלט טורעמס איבער הונדערט פום די הויך.

אין דעם דאזיקן שלאם געפינען זיך אלערליי וואוינונגען און באקוועמלאכקייטן. עס זיינען דא פארשן צווייי גרויסע זאלן מיט סאפעם פאר הונדערט געסט, בעדער און ברייטע הויפן אויפצושטעלן לאגערן. ארום און ארום ציען זיך ברייטע קא־לאנדעם, אפענע הויפן, באוואקסן מיט גרינס, און וועלדלאך פון קוסטעם מיט לאנגע שפאציר־וועגן אין מיטן. אף די קום־טעם שפריצט עס מיט וואסער פון מעטאלענע פאנטאנען, און עס שפרינגען אף זיי ארום טויבן. דא איז די קוואדרטיר פון דעם רוימישן גובערנאטאר, וועלן ער קומט אין ירושלים, און דא איז אויך די קאזארמע פאר דעם רוימישן גארניזאן.

א גאנץ שיינע געביידע איז אויך דער אלטער פאלאץ פון די חשמונאים. פון צייט צו צייט האלטן דא קוואדרטיר דער קיניג אגריפא און זיין באריימטע שוועסטער בערעניקא, וועלן זיי קומען צוגאסט אין ירושלים. אגריפא און בערעניקא לעבן אפילו שטענדיק צווישן די גויים און פירן אין אלגעמיין א גוי׳אישן לעבן. דאך האלטן זיי זיך פאר אידישע פרינצן, און זיי קומען אף א יום־טוב אין ירושלים, לאזן מקריב זיין א סך קרבנות און גיבן רייכע מתנות אפן בית־המקדש.

אבער אזעלכע פראכטיקע בנינים, און נאך פיל שענערע, האט מנחם געזען א סך אין זיין היים, אין עפעזוס.

די היץ ווערט שטארקער, און דער גרויסער וואסער־בעקן בא די בויערי אין מיטן מארק־פלאץ איז ארומגערינגלט פון א מאסע מענטשן, יונגע און אלטע. אט האט דא א יונגערמאן פון גליל אויסגעשפרייט א שטיק וויסע לייוונט אף דר׳ערד און אוועקגעשטעלט אף דעם א גרויסע כלי מיט אויל פון לבנון צו פארקויפן. ניט וויט פון אים שטייט א מענטש מיט רויטע און בלויע פעדים דורכגעצויגן דורך איין אויער, און גרינע און געלע פעדים דורכגעצויגן דורך דעם אנדער אויער. ער איז א פארבער, און דאם מאכט ער א רעקלאמע פאר זיין ארבעט. מיט אמאל האט דער עולם זיך צוריקגעצויגן אף ביידע זייטן גאם און געמאכט פלאץ פאר א רוימישן אפיצער פון דעם גארניזאן, וועלכער איז דורכגעריטן אף א פערד.

עס איז מיטאַנצייט. די זון ברענט ווי אַ קאַלך־אויוון. דער געדיכטער עולם צעגייט זיך ביסלעכווייז פון מאַרק. דער־בית־המקדש שיינט הויך איבער דער שטאָט, ווי אַ ים פון ליכטיקייט. קוקט מען אין דער הויך אַף די טויערן פון הורדום׳ס פּאַלאַץ, ווערן די אויגן ווי געבלענדט. די גאַסן זיינען כמעט לוידיק. די שטילקייט ווערט נאָר ווייַלעווייז אונטערגעבראָכן פון די פּעדלער, וואָס טראָגן אַרום פּאַרקויפן וואַסער און ווייַן־עסיק און רופן אויס מיט אַ הויכן קול זייער סחורה. די אַרבעטער און אייזל־טרייבער ליגן אין שאָטן און עסן ברויט אַיינגעטונקט אין ווייַן־עסיק. אַנדערע אַר־בעטער לעבן אף בעסערע קעסטל. אָט די אַרבעטער דאָרטן בא דעם פאַרבער עסן אַ זופ פון געבראָטענעם פלייש און שטיקלאַך ציבעלע, און פאַרטרינקען מיט ביר פון גערשטן. בא דעם גאַלדשמיד אַפן טיש שטייט אַ קרוג ווייַן און מ׳פאַר־בייסט נאָכ׳ן עסן מיט פרוכטן.

מנחם איז הונגעריק און דורשטיק. אין דער גאַס פון די וואַל־הענדלער זעט ער, ווי עס שטייען אין דרויסן עטלאַכע גרויסע קרוגן ווייַן צו יוירן אַף דער זון. א סימן, אַז דאָ איז אַן אַכסניא. וואו מ׳קריגט עסן און טרינקען. מנחם גייט אַריין, זעצט זיך אַנידער בא אַ טיש און באַשטעלט אַ קריגל ביר פון טייטלען, און היישעריקן געבאַקן מיט האַניק. דאָס הויז איז פול מיט פאַרשיידענע מענטשן. מ׳הערט דאָ רייַדן העבריאיש און גריכיש. אָבער אַם מערסטן רעדט מען דאָ אַראַמיש אין פאַרשיידענע דיאַלעקטן.

מנחם זיצט אין אַ ווינקעלע, און זיין האַרץ איז פול מיט טרויער און זאָרג פאַר דער צוקונפט פון ירושלים. ער האָט זיך היינט אַזוי פיל אַנגעהערט וועגן די אומרועס, וואָס וואַקסן און פאַרשפרייטן זיך וואָס אַ טאָג אַלץ מער איבער׳ן לאַנד. „ירושלים איז אַ פאַס מיט ברענשטאָף, און יעדער פונק, וואָס פאַלט אין איר אַריין, קאָן זי אַנצינדן און מאַכן פון איר אַ באַרג אַש". האָט ער היינט געהערט, ווי אימיצער האָט געזאָגט אַפן מאַרק־פּלאַץ. די פּאַרטיי פון די עקסטרעמע

פֿיינט פון די רוימער. די „קנאים". קריגט וואָס וויטער אָלץ מער אָנהיינגער צווישן די פּאַרטיזאַנען פון גליל און די אָרימע אַרעפֿאשניקעס פון ירושלים. די דאָזיקע „קנאים" זאָגן, אז מיט'ן שוועדד אין האַנט וועלן זיי אַרויסטרייבן פון ארץ-ישראל די רוימער און זייערע פרייַנט. די אידישע אָרים-מאַקראַטן, און וועלן מאַכן ירושלים פֿאר דער הויפּט-שטאָט פון גאָט'ס מלוכה. ניין, דאָס איז אַ פֿאלשער וועג, טראַכט מנחם. מיט'ן שווערד און בויגן וועט מען ניט אַראָפֿבריינגען משיח'ן, ניט אויפשטעלן גאָט'ס הערשאפט איבער דער וועלט.

און אַ ביטערער געדאַנק עגבערט מנחם'ן אין מוח: וואָס וועט ווערן פון ירושלים, וען דער פונק וועט אַריינפֿאלן און זי אָנצינדן?

אַ באַזוך אין הורדום'עס בית־המקדש.

דער בית־המקדש, וועלכן מיר באַזוכן איצט, איז שוין דער דריטער, דער, וואָס קיניג הורדום האָט גענאַזט אויפבויען. מ'דערציילט, אז טויזנט וואָגנס האָבן געפירט די מירמל-שטיינער פֿאר דעם בית־המקדש; טויזנט פון די בעסטע אַרכיטעקטן זיינען אויסגעקליבן געוואָרן פֿאר דער אַרבעט. טויזנט כוהנים האָבן זיך אויסגעלערנט פֿאר מוליאַרעס און בויער, כדי צו בויען דאָס הייליקטום, וואו קיין אָנדערער אָחוץ אַ כוהן האָט ניט געטאָרט צוקומען. אינגאַנצן זיינען פֿרום צוואַנציק טויזנט מענטשן געווען באַשעפטיקט בא דער אַרבעט. נאָכדעם ווי דער בית־המקדש איז שוין געווען אויס-געבויט, האָט מען צענדליקער יאָרן נאָך געאַרבעט צו מאַכן זיין שיינקייט פולקאָם. ביז הורדום'עס בית־המקדש איז גע-ווען אינגאַנצן פֿאַרטיק מיט אַלע באַפּוצונגען, זיינען אריבער פיר און אכציק יאָר. דאָס איז געווען פיר יאָר פֿאר'ן צווייטן חורבן פון ירושלים. פיר יאָר איז געשטאַנען דער בית־המקדש אַ פֿאַרענדיקטער; דערנאָך איז ער פֿאַרברענט געוואָרן דורך דער רוימישער אַרמיי אונטער דער קאָמאַנדע פון טיטום'ן.

שוין פון ווייטן בלישטשעט דער בית־המקדש פאר די אויגן און מאכט א וואונדערלאכן איינדרוק. ער איז געבויט פון דעם טייערסטן מירמל־שטיין, וויים ווי שניי. פון אויבן איז ער אינגאנצן באדעקט מיט דיקע גאלדענע פלאטן. שיינט די זון אויף, ווארפן די גאלדענע פלאטן א פייערדיקן גלאנץ פון זיך, און עס דוכט זיך, אז פלאמען פייער בלישטשען דארטן אף א בארג שניי.

מיר קומען צו צום פלאץ פון דעם בית־המקדש, וואס הייסט „הר־הבית" (דער בארג פון דעם הויז). דער הייליקער בארג הויבט זיך אויף אין טעראסן, פלאכע בערגלאך, איינס העכער פון דעם אנדערן, ווי ריזיגע טרעפ. דער מזבח איז אף דער אויבערשטער, העכסטער טעראסע, און איבער אלץ שטייט הויך און פראכטיק דאס הייליקע הויז. אין דעם פאדערשטן טייל פון בית־המקדש מעגן ארויסגיין נאר כוהנים צו טאן געוויסע ארבעט פון דעם הייליקן דינסט; און אין דעם הינטערשטן טייל, אין „קודש־הקדשים" גייט נאר דער „כוהן־גדול" אריין איינמאל אין יאר, יום־כיפור.

דער גאנצער פלאץ איז פון אלע זייטן ארומגערינגלט מיט א גוואלדיק־בריטן מויער. אף דעם מויער זיינען דא הויכע שפיצן, און אין מיטן שטייען פעסטע טורעמס. פון אלע פיר זייטן זיינען פארן טויערן, וואס פירן אינעווייניק אין בית־המקדש אריין. מיר גייען דורך דורך איינעם פון די טויערן און קומען אריין אין א קאלאנאדע. פיר רייען פון מירמל־שטיינערנע זוילן טראגן אף זיך א דאך פון טייערן צעדערהאלץ. פארן א סך אזעלכע קאלאנאדעס. אבער די קאלאנאדע, אין וועלכער מיר שטייען, איז די גרעסטע און שענסטע. זי הייסט די „קיניגלאכע" און פארמאגט 162 מירמל־שטיינערנע זוילן.

מיר גייען אריין אין א צוויטער קאלאנאדע, און מיר זעען צייכנס פון אפגעהאלטענע זיגן: שוועדן, פאנצערס, פאנען, וואס אידן האבן אמאל מיט פרייד געבראכט פון

שלאכט־פעלד פאר אן אנדיינק פון זייער זיג. מיר הויבן אבער אויף אונזערע אויגן און זעען א וואַרנונג ניט צו טראכטן מער פון מלחמה און נצחון: איבער דעם הויפט־טויער שטייט דער גאלדענער רוימישער אדלער אלס א צייכן פון דער הערשאפט פון רוים איבער ירושלים; קוקן מיר אף דעם וויסן מירמלשטיין פון די וועגט אדער אף די פאלירטע שטיינער פון דעם דיל, שיינט אונז אומעטום אנטקעגן, ווי אין א שפיגל, דער אדלער פון רוים.

אין די דאזיקע זאלן געפינען זיך קאמערן פאר די לויים, די דינער, וואס טוען די איינפאכע ארבעט אין בית־המקדש. אין מאנכע קאמערן זיצן אידישע געלערנטע און לערנען מיט תלמידים.

מיר גייען ארויס פון די געדעקטע זאלן אף דעם אפענעם פלאץ, אין דעם גרויסן פאר־הויף, וואס ציט זיך ארום און ארום, און איז געברוקירט מיט פארשיידענע שטיינער. מ׳רופט אים „דער פארהויף פון די גוים", ווייל אהין האבן גוים אויך געמעגט אריינקומען. דער פארהויף איז זייער גרויס, א סך גרעסער ווי די אנדערע אינעווייניקסטע הויפן. דא איז געדיכט און טומלדיק אומעטום. דא זעט מען אלערליי אידן און אויך גויים פון פארשיידענע לענדער, וואס קומען זען דעם אידישן טעמפל. מ׳זעט דא מענטשן, וואס טראגן אלערליי מלבושים און רעדט אלערליי שפראכן. אין דעם געדיכטן עולם זעען מיר גריכן, רוימער און סיריער. אט שטייען צוויי גע־בילדעטע גריכן און פירן א דיסקוסיע אין גריכיש איבער די אידן און זייער גלויבן. די דאזיקע גריכן וויסן א סך וועגן אידנטום, וואַרים זיי לייענען אפט די אידישע תורה און די נביאים אין דער גריכישער איבערזעצונג, און זיי לייענען אויך אנדערע ביכער, וואס אידן האבן פארפאסט אין גריכיש.

לעבן זיי גייען פארבי אידישע פויערים פון גליל. זיי קוקן אף דעם רוימישן אדלער און קריצן מיט די ציין. אין איין ארט פון פארהויף שטייט א „רבי" און זאגט מוסר

דעם עולם; ער דערציילט שיינע משלים, און דער עולם האָט גרויס הנאה פון זיינע רייד. עס דרייען זיך אויך ארום אן טומלען זיך צווישן עולם פאַרשיידענע סוחרים און געלט־בייטער.

מיר גייען דורך דעם ערשטן גרויסן פאַרהויף און מיר קומען צו אַ שטיינערנעם צאַם. דאָס איז דער גרענעץ, ווי ווייט ניט־אידן מעגן גיין. אף דעם צאַם, וואָס איז נאָר דריי איילן הויך, זיינען אַוועקגעשטעלט שטיינערנע טאַוולען מיט אויפשריפטן אין גריכיש און לאַטיין, אז „קיין פרעמדער זאָל זיך ניט דערוועגן צו גיין ווייטער אינעווייניק. פאַר ניט פאַלגן קומט טויט־שטראָף".

הינטער דעם צאַם גייען מיר ארויף פערצן טרעפ, און קומען אף אַ גלאַטער טעראַסע, צען איילן די בריים. מיר גייען ווידער ארויף אף טרעפ און קומען צו דעם מויער פון אינעווייניקסטן פאַרהויף. אכט טויערן פירן פון ביידע זייטן, פון צפון און פון דרום, צו דעם אינעווייניקסטן פאַר־הויף. מיר גייען דורך דעם גרויסן טאַפלטן טויער פון מזרח. אלע טויערן פון פאַרהויף זיינען באַדעקט מיט גאָלדענע פלאַטן. דער גרויסער טויער אַבער האָט ניט קיין גאָלדענע באַדעקונג, ווייל ער איז געמאַכט פון טייערן קופער, וואָס בלאַנקט נאָך שענער ווי גאָלד. מ'רופט אים „ניקאַנאָר'ס טויער", ווייל אַ רייכער עגיפטישער איד מיט'ן נאָמען ניקאַנאָר האָט אים געגעבן אַ מתנה פאַר'ן בית־המקדש.

דערציילט מען אין ירושלים אַלערליי לעגענדעס וועגן דעם דאָזיקן פראַכטיקן טויער. בשעת ניקאַנאָר האָט געפירט דעם טויער פון אלעקסאַנדריע קיין ארץ־ישראל, האָט זיך אויפ־געהויבן אַ שטורעם אפן ים. האָט מען געזומען איינע פון די צוויי טויער־טירן און מ'האָט זי אין ים אַריינגעוואָרפן. מ'האָט שוין די צווייטע אויך געוואָלט אַריינוואַרפן, האָט ני־קאַנאָר געזאָגט: „אויב איר וואַרפט זי אַריין, שפרינג איך אויך אַריין אין ים". דעם גאַנצן וועג האָט ניקאַנאָר'ן ווי געטאַן

דאס הארץ אף דער טיר. וועז די שיף איז אבער ארויס־געקומען אין יפו, האט דער ים ארויסגעשפיגן די טיר אף דער יבשה.

יעדן אוונט ווערט דער טויער געשלאסן, און מ'מוז האבן צוואנציק מענטשן צוזושטופן די שווערע טירן און ארויצוצורוקן די ריגלען און קלאמערן אין דעם שטיינערנעם שוועל. ארום און ארום זיינען באשעפטיקט יעדן טאג צוויי הונדערט מענטשן מיט'ן עפענען און פארמאכן די טויערן.

ארום דעם טויער פון ניקאנאר איז געדיכט און לעבעדיק. מענטשן גייען ארײן און ארויס; בעטלער פארשיידענע, בלינדע און הינקענדיקע, זיצן פון ביידע זייטן בא דעם אריינגאנג און בעטן נדבות. דורך דעם טויער קומען מיר אריין אין פארהויף פון די פרויען, וועלכער איז א פיר־קאנטיקער: 35 איילן די ליינג און אזוי פיל אויך די ברייט. מענער מעגן אריין אין פארהויף פון די פרויען; אבער קיין פרוי טאר ניט אריין אין פארהויף פון די מענער. די פרויען האבן אבער באלקאנען אין דער הויך און קענען זען אלע צערעמאניעס, וואס קומען פאר העכער אין די אינעווייניקסטע הויפן. אין די פיר ווינקלען פון פארהויף פון די פרויען געפינען זיך פיר קאמערן, ארומגעמוירט, אבער אן א דאך. איינער איז פאר „נזירים", אזעלכע, וואס גיבן זיך א נדר ניט צו פארזוכן א געוויסע צייט קיין וויין און זיך ניט צו שערן די האר. דער צווייטער קאמער איז פאר האלץ. דא זיצן די כוהנים, וואס האבן א מום אין זייער קערפער און זיינען פסול זיך צוצורירן צום מזבח, זייטיקע ארבעט אבער מעגן זיי טאן. זיצן זיי דא און קלייבן איבער די האלץ פאר'ן מזבח. געפינען זיי אין שייטל האלץ א לעכל פון א ווערעמל, איז עס פסול, און מ'טאר זיך ניט באנוצן דערמיט צו מאכן פייער אפן מזבח. דער דריטער קאמער איז באשטימט פאר „מצורעים", וואס קומען אהער צו רייניקן זיך פון זייער צרעת (לעפראז). אין דעם פערטן קאמער האלט מען ווין און אויל.

מיר גייען דורך דעם הויף פון די פרויען, גייען ארויף

אף א פופצן־שטופיקער טרעפ, געבויט האלב־קיילעכדיק, און מיר קומען צו צו דער וואנט, וואס שניידט אפ דעם פרויען־הויף פון דעם מענער־הויף. מיר גייען ווידער דורך א טויער אין דעם לייגלאכן הויף פון די מענער („עזרת־ישראל"), וואס ציט זיך אף דריי זייטן ארום בית־המקדש. פאר אונזערע אויגן הויבט זיך אויף דאס שענסטע און גרעסטע פאר אלע איידן אין דער וועלט: דער גרויסער מזבח מיט'ן שטענדיקן פייער, וואס גייט קיינמאל ניט אוים, און דאס הויז פון גאט הינטער'ן מזבח.

נאר איין העלפט פון דער דאזיקער „עזרה" איז באשטימט פאר פשוט'ע אידן. אין מיטן שטייט א נידעריקער שטיינער־נער צאם, וווייטער פון דעם צאם מעגן גיין נאר כוהנים; אן איינפאכער איד טאר זיך ניט געפינען אין פארהויף פון די כוהנים. נאענט פון דעם גרויסן, ריזיקן מזבח פון אומבאהאקטע שטיינער, מיט פיר שפיצן, ווי הערנער.

אף ביידע זייטן פון פארהויף פון די כוהנים געפינען זיך די אוצרות פון בית־המקדש, וואו עס ליגן אלע טייערע זאכן. א סך אלמנות און יתומים האלטן דא באהאלטן זייער געלט, ווייל דא איז דער זיכערסטער פלאץ. רעכטס פון מזבח איז דער שעכט־פלאץ מיט פיר און צוואנציק רינגען אנצובינדן די קרבנות; פון הינטן שטייען אכט זיילן מיט דריי רייען קרו־קעם, אויפצוהיינגען די געשאכטענע קרבנות, און אכט מירמל־שטיינער צו וואשן אף זיי די געדערים פון די קרבנות. אחורן דעם שטייען דערביי טישן פאר די כלים פון מזבח און פאר די צעשניטענע שטיקער קרבנות, און א בראנזענער וואשבעקן פאר די כוהנים צו וואשן די הענט און די פיס.

ארום די וועגט פון פארהויף פון די כוהנים געפינען זיך די צימערן, וואו עס זיצט דער סנהדרין; די צימערן פון כוהן־גדול; די צימערן, וואו די כוהנים וואשן זיך און טוען זיך אן, און נאך א סך אנדערע קאמערן און זאלן.

דורך א גרויסן אפענעם טויער, אן טירן, זיבעציק איילן הויך און פינף און צוואנציק איילן ברייט, גייען די כוהנים פון זייער

פאַרהויף אין דער וועראַנדע אַריין, וואָס איז געבויט פאַר דעם הייליקן הויז. פון דער דאָזיקער וועראַנדע, וואָס איז אינגאַנצן באַפוצט מיט גאָלד, פירט א טיר אין בית־המקדש גופא. די טיר שטייט אָפן, אָבער זי איז פארצויגן מיט א שווערן קאָלירטן פאָר־האַנג. איבער דער טיר היינגט א גרויסער גאָלדענער ווייַ־נשטאָק. ער האַלט זיך אַף באַלקנס פון צעדערהאַלץ און פארשפרייט זיינע צווייגן אונטער די געזימסן פון דער וועַ־רַאנדע. קומט א רייכער איד פון ווייטן, לייגט ער צו א גאָל־דענעם טרויב; א צווייטער לייגט צו א גאָלדן בלאַט, און דער ווייַנשטאָק ברעכט זיך שיר אונטער דער שווערער משא פון די גאָלדענע פרוכטן.

פון דער וועראַנדע גייען די כוהנים אַריין אין הייליקטום גופא. ס׳איז א ליינגלאַכער צימער; די וועגט באַפוצט מיט גאָלד, אָבער כמעט טונקל, אַן פענצטער, נאָר אַף דער גאָלדענער מנורה ברענען די זיבן לאָמפן; אַנטקעגן דער מנורה שטייט דער גאָלדענער טיש מיט די צוועלף לעבלאך ברויט („לחם־הפנים"). צווישן דער מנורה און דעם טיש שטייט דער גאָל־דענער מזבח, אַף וועלכן מ׳רויכערט אלע טאָג בשמים פאַר גאָט.

צווישן דעם הייליקן און דעם העכסט־הייליקן צימער (דעם „קודש" און דעם „קודש־הקדשים") היינגען איינער הינטער דעם אַנדערן צוויי פרוכת׳ן. אין מאָל אין יאָר, יום־כיפור, גייט דער כוהן־גדול דורך צווישן די דאָזיקע צווי פאַרהאַנגען און גייט אַריין אין קודש־הקדשים. דאָס איז א שטאַק־פינצטערער, לוידיקער צימער. אלץ, וואָס עס געפינט זיך אין אים, איז א שטיין דריי פינגער די הויך. אַף אָט דעם שטיין שטעלט דער כוהן־גדול אַוועק די פאָן, אין וועלכער עס רויכערן זיך בשמים.

באַגינען. ס׳איז נאָך גאָנץ טונקל אין דרויסן; כוהנים און לויים האָבן געהאַלטן וואַך א גאַנצע נאַכט. די כוהנים, וואָס זיינען דעם פריערדיקן טאָג ניט געווען אין דינסט, שטייען אויף, טוען אָן די קלייַדער פון דער כהונה און וואַשן זיך

הענט און פים אין דעם בראָנזענעם בעקן. מ׳וואַרפט גורל, וועלכע כוהנים זאָלן היינט טאָן די פֿאַרשיידענע דינסטן פון טאָג; דערנאָך בלאָזן די כוהנים אין זייערע שופרות, און דער שאָל קלינגט אָפּ וויט אַרום און וועקט אויף די איינוואוינער פון שטאָט און רופט זיי צו דער תפילה.

אָפן באָפעל פון דעם אויבערשטן פון דער טעמפּל-וואַך עפענען די לויים אַלע טויערן פון בית-המקדש. זיי ציען אַרויס

די גאָלדענע מנורה, ווי געמאָלן אָפּ טיטום׳עס טריומף-בויגן אין רוים.

אַ מירמלשטיינערנע פלאַטע פון אַ וואַנט און נעמען פון היכטער איר אַרויס אַ גאָלדענע קייט, וואָס אויף איר היינגען די שילטלען פון די טויערן. דערווייל הויבט מען אָן צוגרייטן דעם גרויסן מזבח פאַר דעם קרבן פון פרימאָרגן. מ׳ראַמט אַוועק די אַש פון נעכטיקן קרבן, און די הורבעם האַלץ אָפּ די גליענדיקע קוילן צינדן זיך אָן און צעברענען זיך. די משוררים נעמען זיך צו זייערע אינסטרומענטן. די הייליקע

כלים, וואס מ׳געברויכט פאר די קרבנות און פאר אנדערע טיילן פון דער „עבודה". לייגן די לויים אויס אין ארדענונג אף א זילבערנעם טיש. דערנאך ווערט די וואך געביטן, און די כוהנים און לויים, וואס זיינען נעכטן געווען אין הייליקן דינסט, ווערן באפרייט. מ׳זאגט די „עשרת־הדיברות", און די כוהנים בענטשן דאס פאלק און לייענען „קריאת־שמע".

דאס אלץ ווערט געטאן פאר דעם ליכט פון פאקלען. דער פארוואלטער פון בית־המקדש שטייט און קוקט, צי ס׳הויבט זיך ניט אן ווייזן די ליכטיקייט פון טאג. ער שיקט ארויף א פאר כוהנים אפן דאך פון בית־המקדש, און אז דער הימל איז שוין אזוי ליכטיק, אז זיי קענען דערזען די שטאט חברון צווישן די בערג אין דרום־מזרח זייט פון ירושלים, רופן זיי אויס: „די ליכטיקייט פון מארגן האט שוין דערגרייכט חברון!" און מ׳נעמט זיך גלייך צו דער „עבודה".

אין „עזרה" זיינען שוין צונויפגעקומען א סך אידן. די כוהנים טרעטן ארויין אין „היכל" (דעם פאדערשטן טייל פון׳ם הייליקן הויז) צו פארברענען דעם קרבן פון בשמים אפן גאלדענעם מזבח. אלע, וואס שטייען אין דרויסן, אין די פארהויפן, זאגן תפילות מיט א טיפער כונה. די כוהנים טרעטן ווידער ארויס און מיט אויפגעהויבענע הענט בענטשן זיי דאס פאלק. איצט גייען אנדערע כוהנים צו צום גרויסן מזבח אין דער „עזרה" פון די כוהנים און זיינען מקריב דעם בראנד־קרבן, דעם מעל־קרבן און דעם גום־קרבן אלס דעם שטענדיקן קרבן (קרבן־תמיד) פון דער געמיינדע. דערצו זיינען זיי אויך מקריב א באזונדערן מעל־קרבן פאר דעם כוהן־גדול. ווי נאר דער כוהן גיסט אויס דעם גום־קרבן פון ווין אפן פונדאמענט פון מזבח, בלאזן צוויי כוהנים אין זילבערנע שופרות. דאס פאלק ארום אין פארהויף פאלט כורעים און טוט תפילה אין דער שטיל; און די לויים, וועלכע שטייען אין מזרד־זייט פון דעם גרויסן מזבח, הויבן אן זינגען און שפילן א געזאנג פון תהילים.

אלע פרומע אידן, וואס וואוינען ווייט פון ירושלים,

שטייען איצטער מיט'ן פנים צו דער הייליקער שטאָט און דאוונען.

דער מאָרגן־קרבן איז נאָך ניט אינגאַנצן פאַרברענט; עס קלינגען נאָך די לעצטע טענער פון די לויים'ס געזאַנג, און דורך איינעם פון די טויערן, וואָס פירן פון שטאָט צום הייליקן בארג, ווערן אַריינגעטריבן שאָף און רינדער, און פון הינטן גייט נאָך א מענטש אין יום־טוב'דיקע קלײדער, מיט א פריי־לאָכן פנים און מיט אַן אויפגעהויבענעם קאָפּ. בא דער זײט גייט זיין ווייב מיט א פריילאָכער חברה קינדער, גרויסע און קליינע, מיט קנעכט און דינסטן. ס'איז א רייכע אידישע פאַמי־ליע פון א שטעטל אין די בערג פון יהודה. זיי גייען מקריב זיין א דאַנק־קרבן צו גאָט פאַר דער הילף, וואָס ער האָט זיי געשיקט אין דער נויט. און נאָך דעם קרבן ריכטן זיי אָפּ א פריי־לאָכן מאָלצייט. הינטער דער דאָזיקער פאַמיליע קומט אַן אינצלנער מענטש. ער גייט מיט לאַנגזאַמע טריט, און פאַראויס טרייבט ער א ציג. מ'קאָן לייכט זען אָפּ זיין פנים, אז עפעס דריקט אים. ציטערנדיק, וועגדט ער זיך צו א לוי, וואָס גייט גראָד פאַרבי, און בעט אים, ער זאָל אים צופירן צו א כוהן. דער מאָן האָט עפעס אָפּ זיין געוויסן, און ער זוכט א כפרה אָפּ זיין זינד דורך א קרבן.

אָט גייט א „מצורע", וואָס האָט זיך געלאָזט אונטערזוכן פון א כוהן. דער כוהן האָט אים דערקלערט פאַר ריין, און ער גייט גלייך מקריב זיין דעם רייניגונגס־קרבן, וואָס וועט אים געבן דאָס רעכט ווידער צו קומען צווישן מענטשן. אייניקע נזירים זיינען געקומען ענדיקן זייער נדר און בריינגען דעם געהעריקן קרבן.

פאַרנאַכט פאַרזאַמלט זיך ווידער די פרומע געמיינדע אין פאַרהויף. די כוהנים זיינען מקריב דעם אַוונט־קרבן פאַר דער געמיינדע, און דעם מעל־קרבן פאַר'ן כוהן־גדול. ווידער גייען כוהנים אַריין אין הייליקן הויז. זיי צינדן אַן די לאָמפּן פון דער זיבן־רעריקער מנורה און לאָזן אַרויפשטייגן דעם ריח פון די בשמים און וויירויך פאַר גאָט. די פאַרזאַמלטע זיינען

איצט מתפלל און צוזאמען מיט זיי זיינען מתפלל אלע פרומע אידן אין ארץ־ישראל און אלע אנדערע לענדער. די כוהנים טרעטן ארויס, הויבן אויף די הענט און בענטשן דאס פאלק. נאך זון־אונטערגאנג ווערן די טויערן געשלאסן.

אין א שטאט אין גליל.

די געגנט ארום איז זייער פרוכטבאר און געדיכט באזעצט; יעדעס שטיקל לאנד איז גוט באארבעט; פון פיטער־פלעצער פאר בהמות זיינען געווארן פעלדער, באדעקט מיט תבואה, און גערטנער, געדיכט באוואקסן מיט פרוכטבוימער. אף די בערג וואקסן רויטע, פייערדיקע פלאנצן; און אין אויל קען מען זיך באדן.

די איינוואוינער זיינען דאָ שווערע און ערלאכע האַרעפאשני־קעס. מ׳ארבעט אין די וויין־גערטנער, מען אקערט די פעל־דער, מען גראבט אין די גערטנער. פאר די מילן ליגן אנגע־גרייט מיל־שטיינער, וועלכע ווערן געשלעפט און געדרייט פון אייזלען; די שייעך זיינען אנגעפילט מיט תבואה; ווייט אף די בערג ציען זיך וויין־גערטנער; אן א זייט פון די שטעט און שטעטלאך גלאנצן פון ווייטן געקאלכטע שטיינער פון די בית־עולם׳ס; בא די זייטן פון די שליאכן און די פארקאנעס זיצן בעטלער, בלינדע און הונגעריקע, און בעטן נדבות פון די פארבייגייער.

די באפעלקערונג אין די גרעסערע שטעט איז א גע־מישטע. צווישן די אידן וואוינען אויך א סך גויים: פעני־קיער, סיריער, אראבער און אויך גריכן. מאנכע שטעט זיינען דאָ כמעט אינגאנצן גוי׳אישע, וואָרים דער גרויסער האנדלס־וועג, וואס פארבינדט דמשק און פטאלעמאיס („עכו", באם ברעג ים), שניידט דורך די פראווינץ גליל. מ׳זעט דאָ פיל קארוואנען, וואס פירן אלערליי פראדוקטן און סחורות פון איין לאנד אין דעם אנדערן. צוליב דעם גרויסן פארקער פון די קארוואנען באזעצן זיך דאָ אפט פיל הענדלער פון די ארומיקע פעלקער. אויך א סך אידן מאכן דאָ א לעבן פון קארוואנען:

זיי אַרבעטן אַלס פירער, קעמל־טרייבער, שפּאַנער, טאַג־לוינער, און אין נאָך הונדערט אַנדערע באַשעפטיקונגען, וואָס זיינען דערמיט פֿאַרבונדען. אידן קומען דאָ דערפֿאַר זייער פיל אין באַרירונג מיט די אַרומיקע פעלקער און לעבן ניט אַזוי שטרייניג אָפּגעזונדערט פון די גוים, ווי די אידן אין דרום ארץ־ישראל, אין דער פּראָווינץ יהודה.

אָבער הגם די אידן אין צפון ארץ־ישראל, אין גליל, פֿאַרטראָגן זיך גאַנץ גוט מיט די גוים, זיינען זיי אָבער בשום־אופן ניט קיין שלעכטע אידישע פּאַטריאָטן. אדרבה, זיי זיינען די שטאַרקסטע פיינט פון דער רוימישער הערשאַפט; זיי ווארטן אָפּ משיח'ן, ער זאָל קומען און בריינגען גאָט'ס מלוכה אָפּ דער ערד; זיי זיינען שטאַרק פֿאַראינטערעסירט אין די סינאַגאָגעס, וואָס זיי האָבן אין אַלע שטעט, און אָפּ יום־טוב זיינען זיי עולה־רגל קיין ירושלים; זיי זיינען זייער היציקע אידן, שטאַרקע פּאַטריאָטן; און יעדן יום־טוב, ווען די יונגע, העלדישע אידישע פויערים פון גליל קומען אין גרויסע מאַסן קיין ירושלים, באַזונדערס אָפּ פּסח, ציטערט מען דאָרטן פאַר אומרוען, פאַר אַ צוזאַמענשטויס מיט די רוימישע באַאַמטע און סאָלדאָטן.

אָבער ניט נאָר אין ירושלים איז אומרואיק; אויך דאָ, אין גליל, ווערן די וועגן וואָס ווייטער אַלץ מער אומזיכער און געפערלאָך. די אומרואיקייט האַלט אין איין וואָקסן; אַ סך קליינע פויערים ווערן אינגאַנצן פֿאַראַרימט פון די הויכע אָפּצאָלונגען, וואָס די רוימישע רעגירונג לייגט אַרויף, און פון די הויכע צינזן, וואָס זיי האָבן צו צאָלן די רייכע פריצים, ווענען זיי זיינען שולדיק געלט. זיי פֿאַרלאָזן זייערע פעלדער און טרייבן זיך אַרום אין באַנדעס איבער די בערג. די גאַנצע געגנט איז פול מיט רויבער, וואָס באַהאַלטן זיך אין די היילן און מאַכן אָפּט אָנפאַלן אָפּ רוימישע באַאַמטע און אָפּ רייכע דורכרייזנדער. צייטנווייז איז די אומרואיקייט אַזוי גרויס, אַז ס'איז פשוט אַ ריזיקע צו גיין אָפּ זייטיקע וועגן.

מיר וועלן ניט גיין אין די שטעט, וואו די באַפעלקערונג

איז א געמישטע; מיר וועלן בעסער באזוכן א ריין אידישע שטאט און באטראכטן, ווי מ'לעבט דארטן.

די שטאט, וואו מיר מאכן דעם באזוך, ליגט אפן שפיץ פון א בארג און איז באשיצט מיט א געמויערטער פעסטונג-וואנט; אין דעם מויער איז דא א גרויסער טויער, באשלאגן מיט אייזן און באוואכט מיט שטארקע ריגלען און קלאמערן; אויבן, איבער'ן טויער, איז דא א הויכער טורעם, וואו א וועכטער שטייט באנאכט און היט די שטאט.

באם טויער געפינט זיך דער פלאץ, וואו די עלטסטע פון שטאט, די זקנים, די פירער, זיצן און באראטן זיך. דא טרעפן זיך די ערנסטע באלעבאטים און שמועסן זיך דורך וועגן אלע וויכטיקע זאכן.

ארום דעם טויער געפינט זיך א גרויסער, בריימער פלאץ, א מארק, וואו די פארשיידענע גאסן קומען זיך צוזאמען. דער-ריבער איז דא גרוים דער פארקער, און עס גייט דא אן א בריימער האנדל. די פויערים פון די דערפער ארום פארקויפן דא די תבואה פון זייערע פעלדער, די פרוכט פון זייערע גערט-נער און די מילכיקם פון זייערע בהמות. סוחרים פון דער פרעמד שטייען דא מיט טישלאך, אף וועלכע עס ליגן אוים-געלייגט אלערליי טייערע זאכן. זיי באטן אן אלעמען די נייעסטע מאדעם פון רוים און אלעקסאנדריע, די שענסטע לוקסוס-ארטיקלען פון ווייטן מזרח און די טייערסטע קונסט-זאכן פון די גאלדשמידן, וואם אין ירושלים.

צווישן די פויערים מיט די לאנד-פראדוקטן און די הענד-לער מיט זייערע טישלאך סחורה באווענט זיך א געדיכטער עולם פון אלערליי מענטשן, באשעפטיקטע און ליידיקגייער. דער עולם שמועסט, אמפערט זיך, פירט ויכוחים, מאנכע גוט-מוטיק, מאנכע מיט ביטערע וויצן און מיט שטעך-וועריטלאך. אט רוקן זיך אלע אף און מאכן א וואַרע פאר אן אנגעזעענעם אידן פון שטאט. ער איז פון די „פרושים", זייער א געלערנ-טער איד, און מ'וועגדט זיך צו אים מיט אלערליי פראגן.

לאָמיר גיין וויטער אין שטאָט אַריין. מיר באַוואונדערן די גוטע אַרדענונג. אין מאַנכע גרעסערע שטעט, אין צעזאַרעא, למשל, איז אפילו פאַראַן אַ סיסטעם פון קאַנאַלן, וואָס ציען אַף דעם גאַנצן שמוץ און אַפּפאַל אין ים אַריין. אין אַנדערע שטעט, באַזונדערס אין די קלענערע שטעטלאַך, איז דאָס נאַטירלאַך, ניטאָ. אָבער אין יעדער שטאָט און אין יעדן דאָרף היט מען שטרייסל אַף געווייסע געזעצן וועגן ריינקייט און געזונטקייט; קברים-פלעצער, באַרבעריין און אַלץ, וואָס איז שעדלאַך פאַר דעם געזונט, מוזן זיין וויט פון די וואוינונגען, וויניקסטנס פופציק איילן פון שטאָט. בעקערייען, פאַרבעריען אָדער שטאַלן טאָר מען ניט האַלטן לעבן דער וואוינונג פון אַ מענטשן. די הייזער אין גאַס מוזן אַלע זיין אין איין ליניע, און מ'טאָר ניט אַרויסרוקן קיין הויז אָדער עפּעס אַ גרויסע וויטער, ווי די ליניע. קיין ברוק פון שטיינער איז אַף די גאַסן ניטאָ. אָבער דאָס איז ניט אַזוי נויטיק, וואָרים די שטאָט שטייט אַף אַ בארג, און זי איז פון נאַטור אַלע מאָל טרוקן.

מיר דאַרפען זיך ניט וואונדערן, וואָס אין שטאָט הערשט אַזא גוטע אַרדענונג. אין אַלע שטעט איז פאַראַן אַ שטריינגע פאַרוואַלטונג, וואָס גיט אַכטונג אַף אַלצדינג. ערשטנס, זיינען דאָ פאַראַן פאַרטרעטער פון דער רוימישער רעגירונג; אָבער זיי פאַסן נאָר אויף, אַז די שטייערן זאָלן ריכטיק געצאָלט ווערן און אַז מ'זאָל זיך ניט בונטעווען. אין די אינערלאַכע אידישע ענינים מישן זיי זיך ניט. אידן האָבן פולע זעלבסטפאַרוואַלטונג, און אין יעדער שטאָט איז דאָ אַ קליינער סנהדרין, אַ ראָט פון די עלטסטע פון שטאָט, וואָס האָבן אין זייער האַנט די פאַרוואַלטונג פון דעם גאַנצן דיסטריקט אַרום. אין אַ מיטעלער שטאָט באַשטייט דער קליינער סנהדרין פון דריי און צוואַנציק מיטגלידער. אין אַ קליין שטעטל באַשטייט ער נאָר פון דריי מיטגלידער. אָט די סנהדרינס פון דער פּראָווינץ ווערן באַשטימט פון דעם גרויסן צענטראַלן סנהדרין אין ירושלים, וועלכער באַשטייט פון אַין

און זיבעציק מיטגלידער. און אזוי ווי אין דעם גרויסן סנהדרין האבן די גאנצע דעה די כוהנים־גדולים און די רייכע אריסטאקראטן, ליגט דערפאר די גאנצע אידישע זעלבסטפאר־וואלטונג אין די הענט פון די רייכע, די פריצים, די מיוחסים.

די הייזער זיינען פארשיידן אין זייער גרויס און אויסזען: קליינע און ארימע הייזקעס, אינגאנצן עטלאכע איילן די ליינג און די ברייט, און גרויסע, רייכע הייזער. וואס מאנכע פון זיי זיינען צוויי און אפילו דריי עטאזש די הויך, און מאנכע זיינען אזוי רייך, אז זיי האבן קאלאנאדעס און אלערליי שיינע און טייערע באפוצונגען.

לאמיר פריער ארויסגיין אין אן ארימע הויז. מיר וועלן זיך דא ניט דארפן לאנג אויפהאלטן. וואנים, ערשטנס, איז דא גאר קיין ארט ניטא פאר זייטיקע מענטשן; און צווייטנס, האבן מיר דא לחלוטין ניט אף וואס צו קוקן. דאס איז א קליין, פיר־קאנטיק הייזל, וואס באשטייט אין גאנצן פון איין צימער. דאס איז די קיך, דער שלאפצימער און אויך דער עס־צימער. עס איז געבויט פון ציגל, געברענטע אדער גע־טריקנטע אף דער זון. אויבן איז א פלאכער דאך, וואס בא־שטייט פון הילצערנע באלקנס, באלייגט מיט צווייגן פון בוי־מער און געדיכט באשאטן מיט ערד. זייער אפט טרעפט מען אין אזעלכע הייזלאך באס ארויננאנג א באזונדערע אפטיילונג פאר בהמות. קיין פענצטער איז אין אזעלכע הייזלאך דאס רוב אינגאנצן ניטא. אמאל איז פארן א לאך אין וואנט מיט א דראט־נעץ. ס'איז אויך נישטא קיין ספעציעלער ארויסגאנג פאר דעם רויך, ס'הייסט קיין קוימען. דערפאר אבער שטייט אפן די טיר, און דורך איר גייט ארויס דער רויך און עס קומט ארויין לופט און ליכטיקייט. די וועגט זיינען בא־שמירט מיט ליים און אפגעקאלכט וויים.

די הייזער פון די רייכערע זיינען א סך גרעסער און זיינען אפט געבויט פון שטיינער. זיי האבן עטלאכע צימערן און אויך מער באקוועמלאכקייטן. אין מיטן הויז פון א רייכערן אידן איז געווינלאך דא א הויף מיט אן אפענער וועראנדע

אַרום. אין הויף איז דאָ אַ ברונים און אַ גרויסער בעקן, וואָס מ׳קען באַנוצן פאַר אַ באָד. דער דאָך איז באַדעקט מיט ציגל אַדער שטיינער און איז אַרומגערינגלט מיט אַ געלענדער (אַ צאַם פון שטאַכעטן, מעקה). קיין סך פענצטער זיינען ניטאָ און זיי זיינען קליין און פון דינע דראָט־נעץ, וועלכע מ׳קען עפענען. די צימערן זיינען בכלל ניט קיין גרויסע. זיי זיינען אַבער גאָר ניט שטאַרק וויכטיק, וואָרים מ׳גייט אין זיי אַריין נאָר באַנאַכט. באַטאָג זיינען אַלע שטענדיק אין דרויסן.

אַ ברייטע טרעפ אַדער אַ לייטער פירט פון דרויסן גלייך צום דאָך. דער דאָך איז דער אייניציקער אָרט אין הויז, וואו מ׳קען זיצן רואיק און נאַכטראַכטן איבער עטוואָס. אין אַל־געמיין איז ער דער שענסטער און באַקוועמסטער אָרט פאַר פאַרשיידענע אַרבעטן און אַלערליי געלעגנהייטן. דאָ טראָגט מען אַרויף פלאַקס צו טריקענען. מאַנכע לייגן דאָ אויס פייגן, אויבערטן און ראָזינקעס. אַ סך האָבן זומער־געצעלטן אַף די דעכער, וואו זיי רוען זיך אַפּ, כאָפן פרישע לופט און שלאָפן זיך אויך אויס.

איז דער דאָך אַן אָפענער, קען מען פון אים האָבן נוצן בלויז פון אָוונט, וויל באַטאָג איז צו היים צו זיצן אַף אים. זיצן טאַקע אַרימע לייט זומער אַף די דעכער און געניסן פון דער פרישער לופט און פון דעם פרישן ווינטל נאָר אין די אָוונטן. דער ערשטער לוקסוס, צו וועלכן אַן אָרימאַן כאָפט זיך, איז דעריבער אַ געדעקטער צימער אַפן דאָך.

דער דאָך שפילט אויך אַ גרויסע געזעלשאַפטלאַכע ראָלע. אַ וויכטיקע שטיק פון געזעלשאַפטלאַכן לעבן שפילט זיך אַף אים אָפּ. פאַסירט אין שטאָט עפעס אַ וויכטיקע געשעעניש, אַ פריילאַכע אָדער אַ טרויעריקע, הערט זיך דאָס אַף די דע־כער. האָט אַן אומגליק געטראָפן, איז אַף די דעכער אַ קלאָג און אַ געווייַן. אַז עס ברעכן אויס אומרויען אין שטאָט און עס ווערט אַ מהומה, שטייען אַלע אַף די דעכער.

לאָמיר שטיין אַ ווייַלע אַף אַ דאָך פון אַ הויז, וואָס געפינט

זיך אף א הויכן ארט. פון דאנען זעען מיר שיינע סצע־
נעס אף די אנדערע דעכער ארום, וואס ליגן אביסל ני־
דעריקער. אט זעען מיר אפן דאך פון הויז דערביי א סך
גראז אנגעוואקסן. עס שפרינגן און טומלען זיך דארטן ארום
יונגע שעפסלאך, וואס מ׳האט ארויפגעטראגן אפפרעסן דאס
אנגעוואקסענע גראז. אפן צווייטן דאך זיצט א פרוי און נייט
און היט אירע קינדער, וואס זיצן לעבן איר און שפילן זיך
אין קליינע שטיינדלאך. אף א דאך דארטן וויטער אביסל,
גייט ארום דער באלעבאס פון הויז און וואשפט נייגעריקע
בליקן אפן הויף פון א דערביאיקן שכן.

מיר גייען אראפ פון דאך און גייען אריין אין די צימערן
פון הויז. קיין שיינע מעבל און קיין באקוועמלאכקייטן איז
ניטא אפילו אין די רייכערע און שענערע הייזער. און ווער
דארף איבערהויפט באקוועמלאכקייטן אין שטוב, אז מען איז
סאי ווי מערסטנס אין דרויסן: אפן פעלד, אין ווינגארטן,
אין גאס, אף דעם מארק פלאץ באם טויער. אין א בעסערן
סארט צימער שטייט געווינלאך א בעט, א טיש, א שטול און
א לאמפ. ארימע לייט שלאפן מיסטנס אף דר׳ערד אף א
מאטראץ, געמאכט פון פאלמען־בלעטער, און דעקן זיך צו מיט
דעם מאנטל. רייכערע לייט שלאפן געווינלאך אף היל־
צערנע בעטלאך. אף די געשטעלן זיינען אוועקגעלייגט
פערינעס, דעקעס, טיכער און קישנס, וועלכע ווערן גע־
ווינלאך אימפארטירט פון דמשק אדער פון עגיפטן. אין
מיטן צימער היינגט א לאמפ — א שיסעלע אויל מיט
א קנויט. צו די זאכן פון שטוב געהערן אויך כלים צום
קאכן, לאגלען און קרוגן צו האלטן וואסער און אנדערע
פליסיגקייטן; קערב, שיסלען, בעקנס און בעכערס צום עסן
און טרינקען, א הילצערנער קאסטן אדער אלמער פאר
קלייד׳ער.

עס הויבט שוין אן טונקלען. פון דער ים־זייט טראגן זיך
מחיה׳דיקע ווינטלאך און קילן אף די לופט. אף דעם הויכן
טורעם איבער דעם טויער שמייט שוין דער וועכטער. בא

א פרישן שפרודלדיקן קוואל הינטער'ן שטאָט האָט זיך צונויפ־
געזאַמלט אַן עולם מענטשן. זיי האָבן ניט קיין ברונימער
בא זיך אין דער היים, קומען זיי צום גרויסן קוואל שעפן
וואַסער. פון דערווייטנם הערן זיך געזאַנגען, דאָס גייען אר־
בעטער פון די ווייננערטנער צוריק אהיים. זיי פאַרדינגען זיך
פאַר א „דינאר" (אַרום 20 סענט) א טאָג, און יעדן אָוונט
קריגן זיי באַצאָלט זייער לוין.

זיי אַרבעטן שווער א גאַנצן לאַנגן טאָג, אַרום צען שעה.
דאָך זינגען זיי, ווען זיי גייען אהיים פון דער ארבעט. וואַרים
א סך אַזעלכע האַרעפאַשניקעס, וואָס פאַרמאָגן ניט קיין אייגן
שטיקל לאַנד, גייען אַרום לייַדיק און פאַרדינען אפילו קיין
האַלבן דינאר א טאָג אויך ניט. זיי ווערן בעטלער אַדער
שלימזן זיך אַן אַן די רויבער־באַנדעס און אַן די טעראָריסטן,
די „סיקאריער". וואָס האָבן זיך אַזוי שטאַרק צעשפרייט אי־
בער'ן לאַנד.

עס פאַלט צו די נאַכט. אַבער גאָר שטאַק פינצטער איז
אַף די גאַסן ניט. וואַרים אין יעדן הויז ברענט דער לאָמפּ
א גאַנצע נאַכט, און דער מאַטער שיין פון קנויט, וואָס ברענט
אין אויל, דרינגט דורך די דראָט־נעצן פון די פענצטער און
שוואַכט אַביסל אַף די פינצטערניש. פרומע אידן לייענען
„קריאת־שמע" מיט כונה און זאָגן די תפילות פון אָוונט. אַפן
טורעם שטייט דער וועכטער און היט די שטאָט. אַבער די
פרומע אידן גלויבן, אז „אויב גאָט היט ניט די שטאָט, וואַכט
אומזיסט דער וועכטער".

ווי מ'האָט דערציונגן די קינדער.

אין די צייטן פון צווייטן חורבן זיינען אין יעדער שטאָט
אין ארץ־ישראל געווען שולן פאַר קינדער. וואו נאָר עס איז
געווען א „בית־כנסת", א סינאַגאָגע פאַר די דערוואַקסענע
צום דאַוונען און לערנען, דאָרטן איז אויך געווען א „בית־ספר"
פאַר די קינדער. אז מ'איז ניט געווען קיין ספעציעלער לערער,

האָט דער „חזן" געלערנט מיט זיי. „חזן" האָט מען דעמאָלט גערופן ניט דעם, וואָס דאָוונט פאָר'ן עמוד, נאָר דעם, וואָס מיר רופן היינט „שמש".

דער אָנהויב און דער סוף פון לערנען מיט קינדער איז געווען די תורה. קיינע וועלטלאָכע לימודים האָט מען ניט געלערנט. דער ערשטער אונטערריכט איז דערפאָר באַשטאַנען אין לייענען און אַיינ'חזר'ן די תורה. דעריבער האָט אַ שול פאָר אָנהויבער געהייסן „בית־ספר", עס הייסט אַ הויז, וואו מ'האָט געלערנט לייענען די הייליקע שריפטן. דער „בית־ספר" איז געווען נאָר פאָר אָנהויבער. עס זיינען אויך געווען העכערע שולן, אַ סאָרט אַקאָדעמיעס, וואו פאָרגעשריטענע און בעסערע תלמידים האָבן פאָרגעזעצט זייער שטודיום. אָזאַ העכערע אַקאָדעמיע האָט געהייסן „בית־מדרש"; און דאָרטן האָט מען געלערנט ווי צו פאָרשטיין, אויסצוטייטשן און אָנצואוועגדן אין פראַקטישן לעבן די געזעצן פון דער תורה.

אָבער אַ צייט פריער, נאָך אײדער דאָס קינד האָט אָנגעהויבן לערנען בײַ אַ רבי'ן, האָט ער שוין געלערנט אַ סך אין דער היים. נאָך אײדער דאָס קינד האָט געקענט גוט רײדן, האָט עס שוין געלערנט, האָט שוין אַרײַנגעזאָפט אין זיך די אידישע פרומקייט, וואָס האָט אָנגעפילט די לופט פון אַ אידישער היים אין יענע צייטן. באָם אַרײַנטראָגן דאָס קינד אין שטוב און באָם אַרויסטראָגן עס פון שטוב, האָט דאָס קינד געזען די מזוזה אָף דער טיר. געזען, אַז אָלע קושן די מזוזה. איז געקומען פרייטיק אָוונט, האָט דאָס קינד אַרײַנגעאָטעמט דעם עונג־שבת.

דאָס קינד איז שטענדיק געווען אַרומגערינגלט מיט אָלער־לײ היימישע צערעמאָניעס און הייליקע צייכנס: דאָ איז געווען חנוכה מיט אילומינאַציעס, און דאָ איז געווען פורים מיט זײַן ווילדער פרייליכקייט. און ווער רעדט נאָך פון די גרויסע יום־טובים, וואָס אפילו אויב מען איז ניט געגאַנגען קיין ירושלים, זיינען זיי דאָך געפייערט געוואָרן אין דער היים

מיט צערעמאָניעס. וואָס האָבן באָס קינד געלאָזן אַן אַיינדרוק אַף זיין גאַנצן לעבן.

ווי נאָר דאָס קינד האָט זיך אויסגעלערנט רוידן גוט, האָט דער פאָטער אים אָנגעהויבן לערנען צו זאָגן אַף אויס־ווייניק „שמע־ישראל" און אַנדערע אַזעלכע פסוקים. מ׳האָט אים דערציילט די מעשיות פון די הייליקע ביכער, און מען האָט געזוכט פאַרצושטעלן פאַר אים אין די שענסטע פאַרבן דאָס לעבן פון די גרויסע אידן אין די אַלטע צייטן. מ׳האָט אים אָנגעטאָן א טלית׳ל מיט ציצית: אַיין ציצה איז געווען א בלויע. דאָס איינגעלע האָט גלייך געפרעגט, ווארום איינע פון די פעדים איז בלוי, און דער פאָטער האָט אים דערקלערט, אז דאָס איז צוליב דעם, כדי מ׳זאָל שטענדיק קוקן אַף די ציצית און זיך דערמאָנען אַן גאָט און היטן זיינע געבאָטן און ניט נאָכגעגעבן די בייזע פאַרלאָנגען פונ׳ם הארץ און פון די אויגן.

מ׳האָט געלערנט דעם קינד פון זיין ערשטער יוגנט אַן אויך פרומע געזאָנגען. דער בית־המקדש איז ניט געווען דער איינציקער אָרט, וואו מ׳האָט געזונגען פרומע גע־זאָנגען. מ׳האָט זיי געזונגען אויך אין יעדער סינאָגאָגע און אין יעדער אידישער היים.

אז דער איינגל איז צו זעקס אָדער זיבן יאָר געשיקט גע־ווארן אין שול צום רבי׳ן לערנען תורה, האָט ער אַף אזא׳ן אופן שוין געוואוסט א סך זאכן. ער האָט שוין געקאָנט זאָגן א סך פסוקים אַף אויסווייניק; האָט געקאָנט מאָנכע הייליקע געזאָנגען; האָט שוין געוואוסט א סך אידישע מנהגים און רעליגיעזע געבאָטן.

קיין מיידלאך האָט מען דעמאָלט ניט געשיקט אין שול לערנען. אַלע שולן זיינען געווען פאַר אינגלאָך, און אַלע לע־רער זיינען געווען מענער. א רבי האָט געקענט האָלטן אין זיין קלאָס נאָר פינף און צוואַנציק קינדער; איז די צאָל קינ־דער געווען א גרעסערע ווי פינף און צוואַנציק, האָט ער גע־

מוזט האלטן א באהעלפער. האט די צאל תלמידים דער־גרייכט פופציק, האבן געמוזט זיין צוויי באזונדערע לערער און צוויי באזונדערע קלאסן.

לאמיר ארויין אין א אידישער שול אין ירושלים אדער אין אנ׳אנדער שטאט אין ארץ־ישראל ניט לאנג פאר׳ן חורבן, און לאמיר זען, ווי מ׳לערנט דארטן.

די איינציקע זאך, וואס די אנהויבער לערנען דא איז ליי־ענען און שרייבן העבריאיש, די שפראך פון די הייליקע ביכער פון תנ״ך. און דאס איז ניט קיין לייכטע זאך פאר די קינדער, ווארים קיין נקודות זיינען נאך ניטא, און ס׳איז ניט אזוי גרינג אויסצולערנען זיך איבערצולייענען א פסוק אין תנ״ך אן נקודות.

מ׳לערנט הויך אפן קול. דער רבי זאגט, און די קינדער זאגן נאך אף די הויכע טענער. גייט מען פארביי א „בית־ספר״, הערט מען שוין פון ווייטן א כאר פון פרישע שטימען, פון אידישע קינדער. פון לערנען אין דער שטיל האלט קיינער ניט. וואס מ׳לערנט אין דער שטיל, פארגעסט מען באלד; אזוי גלויבן אלע. די תורה מוז מען לערנען מיט אלע חושים און גלידער.

פונקט ווי לייענען, אזוי לערנט מען אויך די קינדער שרייבן. מ׳לערנט עס זיי מיט א געוויסער מעטאדע: פריער די לייכטע בוכשטאבן „יוד״ און „וואו״, דערנאך די שווערע. צוערשט שרייבט דער לערער דעם בוכשטאב אף א טאוול פון וואקס אדער אף א מין פאפיר; דערנאך שרייבט דאס קינד עם נאך. דער לערער האלט די האנט פונ׳ם קינד און פירט זי אפן וואקס־טאוול אדער אפן פאפיר.

די קינדער זיצן פאר דעם רבי׳ן אין א האלבן קרייז און קוקן אים אין פנים אריין. ער זאגט יעדע זאך איבער עט־לאכע מאל און זוכט עס צו מאכן אזוי קלאר און פארשטענד־לאך ווי נאר מעגלאך. בכלל אבער קימערט דעם רבי׳ן ווייניק, צי דאס קינד איז פייאיק אדער ניט. זאל נאר דער תלמיד

זיך א סך אָנלערנען, וועט עס אים שוין קלאָר ווערן. דער רבי זוכט שטענדיק אַרויסצורופן א פראָגע בא די תלמידים. א קלוגער תלמיד איז דער, וואָס וויסט צו שטעלן קלוגע פראָגן, קשיות. וען א אינגל וויסט גאָר ניט א מויל צו עפענען, אָדער, ווי דער אויסדרוק גייט, ער וויסט ניט וואָס צו פרעגן („שאינו יודע לשאול"), עפנט דער לערער אים דאָס מויל, עס היסט: ער לייגט אים די פראָגע אין מויל אַריין.

דער רבי באָמיט זיך צו זיין קורץ ווי מעגלאָך. ער רעדט מיט א פעסטער און זיכערער שפראָך. און זייער אָפט הויבט ער אָן דאָס לערנען מיט א שיינער מעשה'לע, וואָס אנטהאלט א מאָראַל אין זיך. מאָנכע לערער גיבן די אָנהויבער האָניק, כדי זיי צוצויען, זיי זאָלן וועלן גיין לערנען.

דער אונטערריכט פון תנ"ך הויבט זיך אָן מיט דעם דריטן פון די פינף חומשים, מיט „ויקרא". דאָס איז א מנהג פון די עלטסטע צייטן אָן. מען זאָגט, אז דאָס זאָל שטאָמען דערפון, וואָס אמאָל פלעגן געניסן פון א שול-אונטערריכט נאָר קינדער פון כוהנים, און פאָר זיי איז געווען די וויכטיקסטע זאך צו לערנען פון דער קינדהייט אָן די רעליגיעזע צערעמאָניעס פון חומש „ויקרא"; צו וויסן, ווי מקריב צו זיין די קרבנות און ווי צו דערפילן די געבאָטן און פליכטן פון א כוהן. און ווען מען האָט שפעטער אָנגעהויבן צו לערנען אלע אידישע קינדער, איז שוין געבליבן אייגנגעוואָרצלט דער אלטער מנהג אָנצוהויבן מיט קינדער אין חומש די דינים פון די קרבנות.

אין פאָרלויף פון די יאָרן, לערנען די קינדער אלע ביכער פון תנ"ך; אָבער די הויפט זאך, מיט וואָס זיי גיבן זיך אָפ איז דער חומש, יענער טייל פון תנ"ך, וואָס אנטהאלט די געזעצן, די דינים פון דער תורה. אזוי אָבער ווי עס ליגט א הייליקייט אין יעדן וואָרט, אין יעדן בוכשטאָב פון דער תורה, לערנט מען עס און מ'חזר'ט עס דעריבער אף אויסווייניק צו געדיינקען געניי וואָרט בא וואָרט, און אות בא אות. אבסאָלוט פינקטלאָכקייט איז דא נויטווענדיק. וואָרים מאָנכע

העברייאישע בוכשטאבן זיינען זייער ענלאך איינער צום אנ־דערן, און אז מ׳זאל ניט געדינקען געגוי און עפעס וואס פאר־בייטן, קאן עס קומען צו טעות׳ן. דעריבער גיבן זיך די תלמידים אזוי פיל אפ מיט׳ן איינ׳חזר׳ן, מיט׳ן זאגן און איבער־זאגן אן א צאל מאל.

שלאגן די קינדער מיט א שטעקן טאר א רבי ניט. ער האלט, געווויינלאך, אין האנט א לעדערנעם רימען, מיט וועלכן ער באשטראפט די שלעכטע קינדער.

ווערט דער אינגל עלטער און ער פארמאגט שוין אביסל קענטענישן אין די הייליקע ביכער און אין גאט׳ס געזעצן, גייט ער צוועק ארבעטן. ער ווערט א פויער, א בעל־מלאכה און אפטמאל אויך א סוחר. ניט אלע אבער זיינען צופריידן מיט דעם ביסל תורה, וואס זיי לערנען אוים אין „בית־ספר", אין דער פאלק־שול. פיל זעצן פארט זייער שטודיום אין דער העכע־רער שול, אין דער אקאדעמיע, וואס הייסט „בית־מדרש". אנדערע באקומען אין בית־מדרש א הויכע און גרונטלאכע בילדונג אין אלע צווייגן פון דער אידישער חכמה, פון דער אידישער געלערזאמקייט, און געהערן גרויסערהייט צו דעם קלאס פון די אידישע געלערנטע, די „סופרים".

דער גרויסער אויפשטאַנד און דער חורבן פון ירושלים.

1. די נייע פראַקוראַטאָרן.
2. דער אויסברוך פון אויפשטאַנד און דער זיג.
3. די צייטווייליקע רעגירונג אין ירושלים און די מלחמה אין גליל.
4. דער בירגער־קריג אין ירושלים.
5. די באַלאַגערונג און דער חורבן פון ירושלים.

1.

די נייע פּראָקוראַטאָרן.

די נייע פּראָקוראַטאָרן נאָך אַגריפּא'ס טויט זיינען זיך באַגאַנגען מיט אידן נאָך ערגער, ווי די ערשטע פּראָקוראַטאָרן פּאר אַגריפּא'ן. זיי האָבן שטאַרק געדריקט דאָס פּאָלק, און די פּיינטשאַפט קעגן רוים איז וואָס ווייטער אַלץ געוואָרן שטאַרקער.

וואָס מער דאָס פּאָלק האָט געזיפצט אונטער דעם שווערן יאָך פון רוים, אַלץ מער אַנהיינגער האָבן די קנאים געקראָגן בא די בריטע מאסן. א טייל פון די קנאים זיינען געוואָרן טעראָריסטן. זיי האָבן געטראָגן בא זיך באַהאַלטענע וואָפן, מיט וועלכע זיי פלעגן טויטן אין דער שטיל רוימישע באַאַמטע און אויך אידישע רייכע אַריסטאָקראָטן, וואָס זיינען געווען פריינט פון די רוימער און צוזאַמען מיט זיי געדריקט דעם אַרימן המון. די דאָזיקע טעראָריסטן האָט מען גערופן „סיקאַריער" (ווייל זיי האָבן געטראָגן בא זיך א „סיקא", אזא קליינעם, קרומען שפּיז). דאָס לאַנד איז געוואָרן פול מיט אַלערליי באַנדעס גזלנים, און אַף די וועגן איז מען ניט געווען זיכער מיט'ן לעבן. די אומרוען זיינען נאָך גרעסער געוואָרן דערפון, וואָס פון צייט צו צייט פלעגט דא און דאָרטן זיך באַווייזן א פּאַנטאַזיאָר, א טרוימער, און אַיינרעדן זיך אליין און אַנדערע, אז ער איז משיח און איז געקומען באַפרייען אידן פון זייערע אונטערדריקער. די דאָזיקע „משיחים" פלעגן קריגן

א סך אנחיינגער. וואס האבן אין זיי געגלויבט און זיינען זיי נאכגעגאנגען. די פראקוראטארן האבן אט די אלע באוועגונגען אונטערגעדריקט מיט א בלוטיקער האנט, און דערמיט האבן זיי נאך מער פארשטארקט די מהומות אין לאנד.

אזוי איז דער קריג קעגן רוים געהאנגען ווי א וואלקן איבער ארץ־ישראל, ביז ער האט צום סוף אויסגעבראכן אונטער דעם לעצטן פראקוראטאר געפיום פלארום. ער איז געווען א גרעסערער טיראן, ווי אלע אנדערע פראקוראטארן פאר אים. זיין אכזריות האט נאר קיין גרענץ ניט געהאט. ער האט געטאן יעדע מיאוסע זאך, נאר צו באליידיקן און צו רייצן די אידן.

2

דער אויסברוך פון אויפשטאנד און דער זיג.

דער אויפשטאנד האט זיך אנגעהויבן פון א געשלעג צווישן אידן און גויים אין צעזארעא. די אידן האבן געמוזט אנטלויפן פון צעזארעא מיט די ספר־תורה'ס אין די הענט. פלארום האט אין אנהויב געגומען געלט פון די אידן, און אז זיי זיינען געקומען דערנאך בעטן בא אים שוץ, האט ער זיי געלאזט ארעסטירן.

איז דאס נאך ניט געגוג געווען, האט ער געשיקט ארויסנעמען א גרויסע סומע גאלד (זיבעצן טאלענטן) פון דעם אוצר פון בית־המקדש. אין ירושלים איז געווארן א גרויסער טומל און געשריי. האבן זיך איינגעפונען עטלאכע אידישע לציים, וואס זיינען ארויסגעגאנגען מיט פושקעס איבער די הייזער און האבן געבעטן נדבות „פאר דעם ארימען פראקוראטאר".

איז פלארום געקומען מיט א חיל אין ירושלים און האט געפאדערט פון די כוהנים־גדולים און די פירער, אז מ'זאל אים ארויסגעבן די שולדיקע, וועלכע האבן חוזק געמאכט פון אים. זיי האבן געענטפערט, אז ס'איז אוממעגלאך צו וויסן, ווער דאס האט געטאן, און האבן געבעטן שאנעווען די אומשולדיקע

שטאָט. פלאָרוס איז אַבער געווארן אזוי אויפגעבראכט פון זייער ענטפער, אז ער האָט איבערגעגעבן א טייל פון שטאָט אין די הענט פון די סאַלדאַטן אף רויב און מאָרד, און אין ירושלים זיינען דעמאָלט גע׳הרג׳עט געווארן א סך אידן.

פלאָרוס האָט זיך נאָך אלץ ניט צופרידנגעשטעלט. ער האָט ארויסגעגעבן א באפעל, אז די אידן פון ירושלים זאלן ארויסגיין אנטקעגן און באגריסן די צוויי אפטיילונגען רוימישע סאַלדאַטן, וואָס האָבן געהאלטן אין אנקומען פון צעזארעא. די סאַלדאַטן ווידער האָט פלאָרוס אנגעזאגט, זיי זאָלן ניט ענטפערן אף דער באגריסונג פון די אידן.

דער כוהן־גדול און אנדערע פירער פון ירושלים האָבן מיט גרויס מי קוים איינגערעדט די אידן ארויסצוגיין באגריסן דאָס מיליטער. און אז די סאַלדאַטן האָבן ניט געענטפערט אף דער באגריסונג, זיינען די אידן בייז געווארן און האָבן הויך געזידלט דעם פראָקוראַטאָר. די סאַלדאַטן האָבן זיך גענומען צו געווער און, טויטנדיק אף רעכטס און אף לינקס, האָבן זיי געטריבן די אידן אין שטאָט אריין.

אין שטאָט האָט זיך צעפלאַקערט א בלוטיקער קאמף אף די גאסן. פלאָרוס האָט באלד איינגעזען, אז ער וועט מיט גוואלד גארנישט אויספירן, האָט ער זיך צוריקגעצויגן קיין צעזארעא. אין ירושלים האָט ער איבערגעלאָזן נאָר איין קאהאָרטע סאַלדאַטן (א צענט־חלק פון א לעגיאָן, פינף־זעקס הונדערט מאן) און האָט אנגעזאגט די אידישע פירער, אז אויב די שטאָט וועט זיך ניט באַרואיקן, וועלן זיי זיין פאַראַנטוואָרטלאָך.

קיניג אגריפּא דער צווייטער איז דעמאָלט געווען אין אלעק־סאַנדריע, און אז ער האָט דערהערט, וואָס עס האָט פאַסירט, איז ער גלייך געקומען אין ירושלים. ער האָט געהאלטען א לאַנגע רעדע פאַר׳ן פאָלק און גע׳פּועל׳ט, מ׳זאָל בלייבן געטריי דעם קייסער. ווען ער האָט אבער דערנאָך געהייסן, אז דערווייל, ביז וואָנען דער קייסער וועט אראָפשיקן אן אנדער פראָקוראַטאָר, זאָל מען זיך אונטערגעבן פלאָרוס׳ן, האָט געפלאַצט בא

אלעמען די געדולה. קעגן אגריפא'ן האט זיך אויפגעהויבן א שטורם, און ער האט געמוזט אנטלויפן פון ירושלים.

דער פירער פון די רעוואלוציאנערן אין ירושלים איז געווען אלעזר דער זון פון דעם געוועזענעם כוהן־גדול חנניה. ער האט ניט געלאזט מער מקריב זיין דעם טעגלאכן קרבן פאר'ן קייסער, און דאס האט באדייט, אז אידן האבן דערקלערט קריג קעגן רוים. די אריסטאקראטישע פירער האבן געזוכט צו פועל'ן, אז מ'זאל צוריקרופן דעם דאזיקן באשלום, אבער זיי האבן גארנישט אויסגעפירט. פלארום'עס רציחות האבן אלעמען שרעקלאך פאר־ביטערט קעגן רוים, און די פארטיי פון מלחמה איז וואס ווייטער אלץ שטארקער געווארן.

אבער די פארטיי פון שלום איז נאך אויך געגנג שטארק געווען. צו איר האבן געהערט די העכערע קרייזן פון פאלק: די כוהנים־גדולים, א סך פירער פון די פרושים און אלע פון הורדום'עם משפחה. די פירער פון דער שלום־פארטיי האבן נאך אלץ געהאפט, אז זיי וועט זיך איינגעבן צו פארהיטן, עס זאל ניט קומען צו אן אפענער מלחמה קעגן רוים. זיי האבן דערפאר געשיקט שלוחים צו פלארום'ן און צו אגריפא'ן און גע־בעטן מיליטער.

פלארום האט די אידישע שלוחים גארנישט געענטפערט. אגריפא האט זיך באלד אפגערופן און געשיקט דריי טויזנט רייטער, און ירושלים איז געווארן א קריגספלאץ פאר ביידע פארטייען. אבער אגריפא'ס סאלדאטן זיינען געווען צו שוואך צו באזיגן די רעוואלוציאנערע מאסע. דערצו נאך האבן די רע־וואלוציאנערן אין ירושלים צוגעקראגן פארשטארקונג פון דרויסן.

וואס אין דערזעלביקער צייט זיינען אויך די קנאים אפן לאנד ניט געזעסן מיט פארלייגטע הענט. אונטער דער אנפירונג פון מנחם, א זון פון יהודה הגלילי, האבן זיי פארכאפט די פעס־טונג מאסאדא (מצודה) און אויסגע'הרג'עט דעם רוימישן גאר־ניזאן. אין ארסענאל פון דער פעסטונג האבן זיי געפונען געווער און זיי זיינען געקומען באוואפנט אין ירושלים העלפן אין קאמף קעגן די אריסטאקראטן.

די אריסטאקראטן זיינען באזיגט געוואָרן. די רעוואָלוציאָנערן האָבן באקומען די הערשאפט איבער דער גאנצער שטאָט. אגריפּא׳ס סאָלדאטן, וועלכע זיינען געווען אידן, האָבן די רעוואָלוציאָנערן אָפּגעלאָזן, נאָכדעם ווי יענע האָבן צוועקגעלייגט די געווער. דעם רוימישן גארניזאָן האָבן זיי אויסגע׳הרג׳עט.

אָבער באָלד איז געקומען צו א שפּאלטונג צווישן די מעסיקע רעוואָלוציאָנערן פון ירושלים אונטער דער פירערשאפט פון אלעזר בן חנניה און די עקסטרעמע קנאים פון דער פראָווינץ אונטער מנחם׳ס פירערשאפט. אלעזר בן־חנניה און זיינע אָנהענגער האָבן געוואָלט א מלחמה נאָר קעגן רוים. מנחם אָבער און די, וואָס מיט אים, האָבן געוואָלט א מלחמה אויך קעגן די אידישע פּראָמעגלאָכע קלאָסן. זיי האָבן דערפּאָר אונטערגעצונדן א סך פּאלאָצן פון די רייכע אידישע מאָנאָטן און האָבן פּאָרברענט דעם אַרכיוו, וואו די רייכע האָבן געהאלטן די וועקסלען פון זייערע אַרימע בעל־חובות. אָבער ניט נאָר מיט פייער, אויך מיט׳ן שווערד האָבן מנחם און זיינע אָנהענגער געווילדעוועט אין ירושלים. זיי האָבן געטויט אייניקע אריסטאָקראטישע פּיערער, צווישן זיי אויך אלעזר׳ס פּאָטער, דעם געוועזענעם כוהן־גדול חנניה.

עס האָט געהאלטן דערביי, אז מנחם זאָל ווערן דער דיקטאָטאָר פון ירושלים. האָבן אלעזר און זיינע אָנהענגער געמאכט אן אָנפּאל אף מנחם׳ן מיט זיינע עקסטרעמע קנאים. מנחם און א סך פון זיינע אָנהענגער זיינען געוואָרן, די איבעריקע זיינען צוריק אָנטלאָפן קיין מאסאדא, און די מעסיקע קנאים זיינען געבליבן באלעבאָטים אין ירושלים.

אין דעמזעלביקן טאָג, ווען די אידישע רעוואָלוציאָנערן האָבן אויסגע׳הרג׳עט דעם רוימישן גארניזאָן אין ירושלים, האָבן די גוי׳אישע אייניווינער פון צעזאַרעא, מיט דער הילף פון פלאָרוס׳עם סאָלדאטן, אויסגע׳הרג׳עט די גאנצע אידישע באָפעלקערונג פון שטאָט, איבער צוואַנציק טויזנט נפשות. אז די קנאים אין די אידישע שטעט האָבן דאָס דערהערט, זיינען זיי אָרויס נעמען נקמה פאר דאָס בלוט פון זייערע בריידער. זיי זיינען אָנ־

געפאלן אף א סך גוי׳אישע שטעט בא די גרעניצן פון ארץ־ישראל און האבן דארטן אויסגע׳הרג׳עט די גוי׳אישע איינוואוי־נער. האט זיך אנגעהויבן א גאנצע רייע געגנזייטיקע פא־גראמען און שחיטות. אין די שטעט, וואו די גויים זיינען נע־ווען די מערהייט, האבן זיי אויסגע׳הרג׳עט די אידן, און וואו אידן זיינען געווען די מערהייט, זיינען זיי באפאלן די גויים. אויך אין אלעקסאנדריע, אין עגיפטן, איז געווען א שרעקלא־כער פאגראם, און א סך אידן זיינען גע׳הרג׳עט געווארן.

ענדלאך איז קעסטיום גאלום, דער לעגאט (געגנראל גו־בערנאטאר) פון סיריע, געקומען מיט א חיל אונטערדריקן דעם אידישן אויפשטאנד. נאכדעם ווי ער האט חרוב געמאכט א סך שטעט און דערפער אין גליל און באם ברעג ים אין יהודה, איז ער צוגעקומען גאר נאענט צו ירושלים. עס איז געווען סוכות. און די הייליקע שטאט איז געווען פול מיט עולי־רגל׳ניקעם און אידישע רעוואלוציאנערן פון גאנצן לאנד. צווישן זיי איז געווען אויך שמעון בר גיורא, איינער פון די ערשטע אנפירער פון די קנאים אין פראווינץ. זיינען די אידישע קעמפער ארוים פון שטאט און זיי האבן געמאכט אזא שטארקע אטאקע אף גאלום׳ן, אז ער האט זיך קוים געקאנט אפווערן. גאלום האט נאך פרו־בירט מיט גוטן און מיט בייזן אריינצוקריגן ירושלים אין זיינע הענט. ער האט אבער געזען, אז זיין מי איז אומזיסט, און ער האט באשלאסן זיך צוריקצוציהען. די אידן האבן אים נאכגע־יאגט, אים ארומגערינגלט אין א שמאלן פאס צווישן די בערג און צעשלאגן זיין גאנצן חיל.

מיט געזאנגען פון נצחון האבן די אידן זיך אומגעקערט אין ירושלים. דער אויפשטאנד האט געזיגט, און ער האט איצט אלעמען מיטגעריסן מיט זיין שטראם. די אפענע פרייגט פון רוים האבן געמוזט אנטלויפן פון שטאט, און אלע אידן פון ירושלים, פון אלע קלאסן און קרייזן, זיינען צוגעשטאנען צו די קנאים.

3.

די צייטווייליקע רעגירונג אין ירושלים און די מלחמה אין גליל.

נאָך דעם זיג איבער גאלוס'ן האָבן די אידן אין ירושלים אָפּגעהאלטן אַ גרויסע פּאָלקספּאַרזאַמלונג אין דער „עזרה" און אויסגעקליבן אַ צייטווייליקע רעגירונג, וואָס זאָל אָנפירן די פּאָר־טיידיקונג פון לאַנד. דאָס גאַנצע לאַנד איז צעטיילט געוואָרן אָף פּראָווינצן, און איבער יעדער פּראָווינץ איז געשטעלט גע־וואָרן אַ קאָמאַנדיר.

אָבער די גאַנצע אָנפירונג פון דער מלחמה איז אַרייגגע־פאַלן אין די הענט פון די אַריסטאָקראַטן, וועלכע זיינען צוגע־שטאַנען צו דער באַוועגונג נאָר מיט אַ האַלבן האַרצן. די אמת'ע רעוואָלוציאָנערן, די פירער פון די קנאים, האָבן קיין שטעלעם נית באַקומען. דער גרעסטער טעות איז געווען, וואָס פּאָר קאָמאַנדיר פון גליל האָט מען באַשטימט דעם אַריסטאָ־קראַטישן כוהן יוסף בן־מתתיהו. די קאָמאַנדע פון גליל איז געווען די וויכטיקסטע, ווייל אין יענער געגנט האָבן די רוימער געזאָלט מאַכן די ערשטע אטאַקע אָף אידן.

יוסף בן־מתתיהו איז שפּעטער באַרימט געוואָרן מיט די ביכער איבער אידישער געשיכטע, וואָס ער האָט געשריבן אין גריכיש. לויט זיין אָפּשטאַמונג האָט ער געהערט צו די אַריסטאָ־קראַטישע פאַמיליעס פון די כוהנים אין ירושלים. פּאָליטיש האָט ער געהערט צו די פּרושים. ער איז געווען אַ געלערנטער, באַ־האַוונט אין דער אידישער תורה און אויך אין דער שפּראַך און ליטעראַטור פון די גריכן. אָבער ער איז דעמאָלט נאָך נית גע־וען אָלט קיין פּולע דרייסיק יאָר און האָט נאָך קיין דערפאָרונג נית געהאַט אין מלחמה. אָחוץ דעם איז ער נאָר אָף אַ ווייַלע מיטגלידער געוואָרן מיט'ן שטראָם און האָט אַליין גאָרנית גע־גלויבט אין דעם דערפאָלג פון דעם אויפשטאַנד. פון כאַראַקטער איז יוסף בן־מתתיהו געווען אַ באַרימער און אָן ענאַיסט.

וואס האט שטענדיק און אומעטום געזוכט נאר זיין אייגענע טובה.

די קנאים פון גליל האבן טאקע פון אנהויב אן יוסף'ן ניט געטרויט, און זייער אנפירער יוחנן בן־לוי פון גוש־חלב איז געוואוין זיין ביטערסטער געגנער און האט אים באקעמפט מיט אלע מיטלען.

אין פרילינג פון יאר 67 איז אין גליל ארײן א רוימישע ארמיי פון פופציק טויזנט אונטער דער אנפירונג פון דעם רוימישן קייסער נעראָ (נירון) האט געשיקט אונטערדריקן דעם אידישן אויפשטאנד.

ווי נאר יוסף'ס סאלדאטן האבן דערזען דעם רוימישן חיל, זיינען זיי זיך צעלאפן אין די בערג, און וועספאסיאן האט פאר־נומען דאס אפענע לאנד, ניט ארויסציהענדיק קיין שוועדד.

וועספאסיאן האט זיך דערנאך גענומען צו די פעסטונגען פון גליל. ציפורי (ציפורי), די הויפטשטאדט פון גליל, האט מיט'ן גוטן ווילן זיך איבערגעגעבן צו די רוימער. יוסף און א גרויסער טייל פון זיין חיל האבן זיך איינגעשלאסן אין דער פעסטונג יאטאפאטא (יודפת), ניט וויט פון ציפורי. יוסף האט מיט פיל חכמה און בריה'שקייט פארטיידיקט די שטאט. צום סוף אבער האט זיך די רוימישע סאלדאטן איינגעגעבן זיך ארײנצוכאפן אין שטאט באגינען, וועו די אידישע וואך איז גע־וועו איינגעשלאפן. אוים נקמה פאר זייערע גרויסע פארלוסטן האבן די רוימער אויסגע'הרג'עט אלע איינוואוינער פון שטאט.

יוסף'ן אבער האט זיך איינגעגעבן צו אנטלויפן אוו זיך אי־בערצוגעבן צו די רוימער. אז מ'האט אים געבראכט פאר וועס־פאסיאן, האט ער געמאכט אן אנשטעל פון א נביא, אוו ער האט פארויסגעזאגט, אז וועספאסיאן וועט נאך אמאל ווערן קייסער אין רוים. דאס איז געווען די צייט, וועו די ארמיי איז געווארן דער שטארקסטער כוח אין דער רוימישער אים־פעריע, אוו די לעגיאנען האבן געקאנט מיט גוואלד צווועקצען אפן טראן דעם אדער יענעם באליבטן גענעראל. אזוי ווי די ציים

איז געווען אַן אומרואיקע און וועספאסיאן איז געווען באַליבט בא זיינע לעגיאָנען, האָט זיך יוסף׳ס נבואה לייכט געלייגט אפן זינען. וועספאסיאַן האָט פון אַנהויב אפילו באַהאַנדלט יוסף׳ן ווי א קריגם געפאַנגענעם, און געלאָזט אים שמידן אין קייטן, דאָך האָט ער אים געשאַנעוועט און קיין שלעכטס ניט געטאָן.

די רוימער האָבן אַזוי אייניגענומען אַלע פעסטונגען פון גליל. מער ניט גוש־חלב איז נאָך געבליבן. וועספאסיאַנ׳ס זון, טיטום, האָט פאַרגעליגט, מ׳זאָל אים איבערגעבן די שטאָט מיט גוטן, כדי די רוימישע סאָלדאַטן זאָלן אוים נקמה ניט אוים׳הרג׳ענען אַלע איינוואוינער. יוחנן מיט א גרופּע באוואפנטע קנאים האָבן זיך אין מיטן נאַכט אַרויסגע׳גנב׳עט פון שטאָט און זיינען אַנטלאָפן קיין ירושלים. גוש־חלב האָט זיך איבערגעגעבן צו די רוימער, און א יאָר נאָך דער מפלה פון קעסטיום גאלוס איז גאַנץ גליל געווען אין די הענט פון דער רוימישער ארמיי.

4.

דער בירגער־קריג אין ירושלים.

אין פרילינג פון יאָר 68 איז וועספאסיאן ווידער אַרויס מיט זיינע לעגיאָנען און ער האָט אייניגענומען דעם עבר־הירדן, אדום און אויך די מערב־זייט פון יהודה. ער האָט שוין געזאָלט אַנהויבן באַלאַגערן ירושלים, איז אַבער געקומען די נייעס, אַז נעראָ איז טויט. וועספאסיאן האָט גלייך אָפּגע־שטעלט די קריגס־אָפּעראַציעס און געוואַרט אף באפעלן פון רוים.

אין דער רוימישער מלוכה איז דעמאָלט פאַרגעקומען א בירגער־קריג. פאַרשיידענע געניראַלן האָבן געפירט צווישן זיך א מלחמה, ווער פון זיי זאָל ווערן דער קיסער. האָט וועס־פאסיאן אזוי א יאָר נאכאנאנד, פון זומער 68 ביז זומער 69, גאַרנישט געטאָן. אין זומער פון יאָר 69 האָבן די לעגיאָנען אין פאַלעסטינע, סיריע און עניפטן פראקלאמירט וועספאסיאנ׳ען פאַר קיסער.

וועסטאסיאן האט דעמאלט זיך דערמאנט אן יוסף און אן זיין נביאות און האט אים באפריים פון געפאנגנשאפט. פון דעמאלט אן האט יוסף אנגענומען דעם נאמען פון זיין הער. וואס האט אים באפריים. ער האט געהייסן אף גריכיש יאזעפום פלאוויום און האט זיך שטענדיק נעפונען אין דער סוויטע פון וועסטאסיאן און טיטום.

וועסטאסיאן האט איצט איבערגעגעבן זיין זון טיטום צו ענדיקן דעם קריג אין ארץ־ישראל. אבער ס׳איז נאך אריבער העכער א האלב יאר, ביז טיטום איז געקומען באלאגערן ירושלים.

פון דער דערא־בערונג פון גליל ביז דער באלאגערונג פון ירושלים איז אף אזא אופן אריבער העכער צוויי יאר. אט די טייערע צייט האבן אידן אויסגענוצט ניט זיך צו פארשטארקן קעגן דעם פיינט, נאר זיך אפצושוואכן אין קאמף איינע קעגן די אנדערע. אין אט דער צייט האבן אידן אין ירושלים ניט געטאן קיין אנדער זאך, ווי נאר זיך איינע די אנדערע געשניטן די העלזער.

דער זיג איבער גאלום׳ן האט אוועקגעשטעלט די מיוחסים בא דעם רודער פון דער רעגירונג אין ירושלים. אבער די דער־אבערונג פון גליל און דער דורכפאל פון יאזעפום׳ן האבן גע־וויזן זייער אומפייאיגקייט און האבן געגעבן די ראדיקאלע קנאים א מעגלאכקייט צו פארכאפן די מאכט.

יוחנן פון גוש־חלב און זיינע אנהענגער, וואס זיינען אנט־לאפן פון גליל, האבן פארשטארקט די פארטיי פון די ראדיקאלע קנאים אין ירושלים. אט די רעוואלוציאנערן האבן געווארפן די שולד פאר דעם דורכפאל אין גליל אף יאזעפום׳ן און אף זיינע חברים אין ירושלים און האבן געזוכט צו פארכאפן די רעגירונג אין זייערע הענט.

צוערשט האבן זיי ארויסגעווארפן אין געפיינקעניש און דארטן דער׳הרג׳עט עטלאכע פון די רייכע אריסטאקראטן פון ירושלים, וועמען זיי האבן באשולדיקט אין פארראט. דערנאך האבן זיי אפגעשאפט די פריווילעגיעם פון די אריסטאקראטישע

כוהנים און האָבן דורך א גורל אויסגעחיילט א נייעם דעמאָקראַ־טישן כוהן־גדול. דער גורל איז געפאלן אף אן אַרימעז כוהן מית'ן נאָמען פינחס בן־שמואל.

אָבער די אַריסטאָקראַטישע פירער, די געוועזענע כוהנים־גדולים חנן בן־חנן און יהושע בן־גמלא, יוסף בן־גוריון און נאָך אַנדערע האָבן געקראָגן אף זייער צד די מעסיקע קרייזן פון די איינוואוינער פון ירושלים און האָבן זיך אויפגעהויבן קעגן די קנאים. נאָך א בלוטיקן קאָמף האָבן די מעסיקע געזיגט, און די קנאים האָבן זיך געמוזט איינשליסן אין דעם אינערלאָכן פאַר־הויף פון בית־המקדש.

מיט די קנאים האָט געהאַלטן שלעכט. האָבן זיי אַוועק־געשיקט שלוחים צו די אדומים, אז יענע זאָלן קומען ראַטעווען ירושלים פון די אַריסטאָקראַטן, וואָסווילן זיך איבערגעבן צו די רוימער. די אדומים האָבן שוין אין דער צייט פון די חשמונאים אַנגענומען די אידישע אמונה און איצט זיינען זיי געווען הייסע אידישע פאַטריאָטן. זיינען עטלאָכע טויזנט פויערים פון אדום געקומען העלפן די קנאים. אין א פינצטערער שטורעמדיקער נאַכט האָבן זיי זיך אַרייַנגעריסן אין שטאָט און צוזאַמען מיט די קנאים האָבן זיי געמאַכט א שרעקלאָכע בלוטבאָד. אף מאָרגן פרי זיינען אף די גאַסן פון ירושלים געלעגן בערג מיט הרוגים, צווישן זיי אויך די צוויי געוועזענע כוהנים־גדולים חנן און יהושע.

מיט טייכן בלוט פון זייערע אייגענע ברידער האָבן די ראַדי־קאַלע קנאים אָפּגעהאַלטן זייער זיג און איבערגענומען די רע־גירונג אין זייערע הענט. יוחנן פון גוש־חלב איז איצט געוואָרן דער דיקטאַטאָר פון ירושלים און האָט טיראַניזירט אַלע ריי־כערע איינוואוינער פון שטאָט. די בירגער פון ירושלים האָבן ניט געקאָנט פאַרטראָגן יוחנן'ס דעספּאָטיזם און זיי האָבן גערופן צו הילף דעם צווייטן באַוואוסטן פירער פון די קנאים שמעון בר־גיורא.

שמעון האָט אַרומגעוואַנדערט מיט א באַנדע קנאים איבער די שטעט און דערפער אין דרום פון ארץ־ישראל און איז געווען

א געגנער פון יוחנן. אבער די מעסיקע בירגער פון ירושלים האבן וועניק געוואונען דורך שמעון'ן. יוחנן'ס מאכט איז דורך דעם ניט געבראכן געווארן. נאר אנשטאט איין דיקטאטאר, זיינען איצט געווען צוויי. באלד האט פון יוחנן'ס אנהענגער זיך אפגעשפאלטן א דריטע פארטיי אונטער דער אנפירונג פון אלעזר בן־שמעון, און די דאזיקע דריי האבן געפירט צווישן זיך א בלוטיקן קריג. שמעון האט געהאלטן אונטער זיין מאכט די אויבערשטאט און א טייל פון דער אונטערשטאט. יוחנן האט זיך בא־פעסטיקט אפן „הר־הבית". און אלעזר אין דעם אינערלאכן פאר־הויף פון בית־המקדש.

אין דער צייט, וואס די עבודה איז אנגעגאנגען אין בית־המקדש, פלעגן די פיילן פון יוחנן'ס אנהענגער אראפפאלן ביז צום מזבח און דארטן טויטן כוהנים. אין דעם דאזיקן בלוטיקן ברודער־קריג זיינען אויך פארברענט געווארן די שפייכלערס תבואה, וואס די צייטווייליקע רעגירונג האט אנגעגרייט, און די שטאט איז געבליבן מיט וועניג שפייז.

5.

די באלאגערונג און דער חורבן פון ירושלים.

אין פרילינג פון יאר 70, עטלאכע טעג פאר פסח, ווען ירושלים איז שוין טיילווייז געווען חרוב דורך דעם קריג פון די פארשיידענע פארטייען, איז טיטום געקומען מיט זיין גרויסן חיל באלאגערן די שטאט. אין זיין סוויטע האבן זיך אויך געפונען קיניג אגריפא און יאזעפום. אין ירושלים איז דערווייל געווארן מיט איין פארטיי וועניגער. אלעזר און זיינע אנהענגער זיינען אום פסח צעשלאגן געווארן אין בית־המקדש פון יוחנן'ס פארטיי. יוחנן און שמעון זיינען געבליבן די צוויי דיקטאטארס פון ירושלים.

נאך איידער דער רוימישער חיל איז צוגעגאנגען נאענט צו דער שטאט, איז טיטום געקומען פאראוים מיט אן אפטייל־ונג רייטער אויסצוקוקן די געגנט ארום. אבער די אידישע גבורים

פון ירושלים האָבן געמאכט אַן אַנפאַל אַף אים, אַז ער איז שיר־שיר אַליין ניט אַרײַנגעפאַלן אין זייערע הענט.

טיטוס האָט נאָך פֿרובירט שיקן זאָגן דורך יוסף בן־מתתיהו, אַז אידן זאָלן אויפגעבן דעם קריג מיט גוטן און מאכן שלום מיט רוים. אָבער די קנאים האָבן איצט געהאַט די גאַנצע מאכט אין זייערע הענט און זיי האָבן פֿאַר׳משפט צום טויט יעדן אײַנעם, וועמען זיי האָבן פֿאַרדעכטיקט, אַז ער וויל אונטערהאַנדלען מיט די רוימער.

טיטוס האָט אַנגעהויבן שטורעמען די מויערן פון ירושלים, און ערשט איצט האָט אין שטאָט אויפגעהערט דער ברודער־קריג. שמעון און יוחנן האָבן געמאכט שלום צווישן זיך און זיי האָבן צוזאַמען געזומען פֿאַרטיידיקן די שטאָט. איין העלדישן אַנפאַל נאָך דעם אַנדערן האָבן זיי געמאכט אַף דעם פיינט. איין מאָל נאָך דעם אַנדערן האָבן זיי צעשטערט די באַלאַגערונגס־ארבעט פון די רוימער. פונדעסטוועגן האָט זיך די רוימער אײַנגעגעבן אויפצוהויבן וואָלן און ארויפצושטעלן אַף זיי זייערע מורא׳דיקע שליידער־מאשינען.

נאָך שווערע, בלוטיקע מלחמות קעגן די העלדישע פֿאַרטיידיקער פון ירושלים האָט זיך די רוימער צום סוף דאָך אײַנגעגעבן דורכצוברעכן די ערשטע צוויי מויערן און צו פֿאַרנעמען א פֿאַרשטאָט.

אײדער טיטוס האָט זיך גענומען צו דעם דריטן מויער, האָט ער געשיקט יאָזעפוס׳ן זאָגן די אידן, אַז מ׳זאָל אים איבערגעבן די שטאָט און אויסמיידן בלוטפֿאַרגיסונג. אָבער יאָזעפוס׳עס רייד האָבן קיין ווירקונג ניט געהאַט. יוחנן׳ס לייט האָבן אים פון ווייטן גערופן פֿאַררעטער און האָבן אים שיר ניט דער־הרג׳עט מיט שטיינער.

האָט טיטוס געלאָזט אויפשטעלן פיר וואָלן. צוויי קעגן דער אויבערשטאָט און צוויי קעגן דער אַנטאניא (די פעסטונג). וועז די וואָלן זיינען שוין געווען אינגאַנצן פֿאַרטיק, האָט יוחנן אַף א קונציקן אופן צעשטערט די צוויי, וואָס קעגן דער אנטא־ניא. ער האָט אין דער ערד אונטער זיי געלאָזט אויס־

גראבן א מין דורכגאנג, וואס האט זיך געהאלטן אף חיל־צערנע סלופעס, און אז ער האט אונטערגעצונדן די סלו־פעס, זיינען די וואלן אייגעזונקען און פארברענט בעוואר־ן. מיט צוויי טעג שפעטער האט שמעון בר־גיורא פארניכטעט די אנדערע צוויי וואלן.

אויפצובויען באלד נייע וואלן איז געווען שווער, וויל ס'איז געווען א דוחק אין האלץ. האט מיטום באשלאסן אויסצוהונ־גערן די שטאט. אין משך פון דריי טעג איז אויפגעשטעלט גע־וואר־ן א שטיינערנע וואנט ארום און ארום ירושלים, און רוי־מישע סאלדאטן זיינען געשטאנען אף דער וואך, אז קיינער זאל ניט ארויס פון שטאט.

אין ירושלים האט באלד אויסגעבראכן א שרעקלאכער הונ־גער. אלטע לייט, פרויען און קינדער זיינען געשטארבן פון הונ־גער אין די גאסן, און ס'איז אפילו ניט געווען, וויל עס זאל זיי מקבר זיין, וויל מ'איז געווען פארנומען מיט דער מלחמה. פלעגט מען די מתים אריבערווארפן איבער די מויערן אין די טאלן אריין. א סך פארהונגערטע פלעגן זיך ארויס'גנב'ענען הינטערן שטאט זוכן עסן. פלעגן די רוימער זיי כאפן און טויטן מיט א גרויזאמען טויט.

וען מיטום האט געזען, אז דער הונגער האט אפגעשוואכט די פארטיידיקער פון ירושלים, האט ער ווידער געלאזט אויפ־שטעלן וואלן מיט שטורם־מאשינען קעגן דער אנטאניא, וואס איז געווען אין צפון־זייט פון בית־המקדש. דעם מאל האט זיך די רוימער נאך א שווערן, בלוטיקן קאמף אייגעגעבן אייגצו־נעמען די פעסטונג. יוחנן און די קנאים זיינען פון דארטן אנט־לאפן אין בית־המקדש. די רוימער האבן זיי נאכגעיאגט און געוואלט אריין אהין. אבער נאך א בלוטיקער שלאכט האבן די אידן זיי אפגעטריבן.

דער „הר־הבית" איז געווען פון אלע זייטן ארומגערינגלט מיט א מויער, ווי א קליינע פעסטונג. אבער די רוימער האבן אראפגעריסן די אנטאניא ביז'ן גרונט און זיי האבן דערמיט בא־קומען א לייכטערן צוטריט צום בית־המקדש.

דער בית־המקדש איז איצט געווארן דאס שלאכטפעלד צווישן די אידן און די רוימער, און דעם זיבעצנטן טאג אין תמוז איז אפגעשטעלט געווארן די „עבודה" אין בית־המקדש, ווייל די כוהנים האבן געמוזט העלפן פארטיידיקן דאס הייליקטום קעגן דעם פיינט.

טיטום האט נאכאמאל געשיקט יאזעפום'ן פועל'ן בא אידן, מ'זאל אים איבערגעבן די שטאט מיט גוטן. אבער די קנאים, די העלדישע פארטיידיקער פון ירושלים, האבן זיך איצט אויך ניט געוואלט אונטערגעבן דעם פיינט. זיגן אדער שטארבן איז געווען זייער לאזונג.

האט טיטום אויפגעשטעלט וואלן און מיט זיינע מאשינען אנגעהויבן שטורעמען די מויערן ארום בית־המקדש. אבער די שטייגער פון די מויערן זיינען געווען אזוי גרויס און פעסט, אז די גרעסטע שטורם־מאשין האט זיי ניט געקאנט רירן פון ארט. טיטום האט דערפאר געלאזט אונטערצינדן די מויערן און דערמיט האט ער געקראגן א פרייען אריינגאנג אין דער אויסערלאכער „עזרה". די אידן האבן זיך צוריקגעצויגן אין דעם אינערלאכן פארהויף.

דעם נייגטן טאג אין אב זיינען די מויערן שוין געווען אינגאנצן אפגעברענט. דעם צענטן טאג אין אב האט איין רוימישער סאלדאט אויפגעהויבן אין דער הויך א צווייטן סאלדאט, און יענער האט פון דער הויך אריינגעווארפן דורך א פענצטער א ברענענדיקן שיט האלץ אין בית־המקדש גופא. באלד האבן רוימישע סאלדאטן אריינגעווארפן נאך ברענענדיקע שייטן, און דער גאנצער בית־המקדש איז געשטאנען אין פלאמען. טיטום האט נאך באוויזן אריינצוגיין און באקוקן דעם „קודש־הקדשים" און צו הייסן זיינע סאלדאטן ארויסטראגן אלע טייערע כלים פון בית־המקדש.

דער בית־המקדש האט געהאלטן אין ברענען, און די רוימישע סאלדאטן האבן דערווייל געשאכטן יעדן, ווער זיי האבן נאר געקאפט. כוהנים און ישראלים, אלטע און יונגע, פרויען און קינדער. דער קנאק פון די פלאמען האט אפגעקלונגען ווייט

ארום און האט זיך צונויפגעמישט מיט די קרעכצן פון די גע־הרג׳עטע און די ווילדע קולות פון די בלוטדורשטיקע רוימישע סאלדאטן. אין דעם דאזיקן שרעקלאכן טומל האבן יוחנן און א טייל פון זיינע חברים זיך ארויסגעכאפט פון בית־המקדש און זיי זיינען אנטלאפן אין דער אויבער־שטאט.

יוחנן און שמעון האבן איצט אנגעכאטן טיטום׳ן, אז זיי וועלן אים איבערגעבן די שטאט, אויב ער וועט זיי לאזן צוועק־גיין פריי מיט זייערע ווייבער און קינדער. אבער טיטום האט

די היליקע כלים פון בית־המקדש, ווי זיי שטייען אפגעמאלעט אף טיטום׳ס טריומף־בויגן אין רוים.

געפאדערט, זיי זאלן זיך איבערגעבן אן באדינגונגען, און זיי האבן זיך אפגעזאגט.

אויסגעהונגערט און אויסגעמאטערט, האבן די קנאים אונ־טער יוחנן און שמעון ווייטער געפירט די מלחמה מיט זייערע לעצטע כוחות. עס האט נאך געדויערט פיר וואכן ביז די רוימער האבן אויפגעשטעלט די וואלן און די שטורם־מאשינען קעגן דעם מויער פון דער אויבערשטאט. דעם אכטן טאג אין אלול, נאך א

באלאגערונג פון פינף חדשים. האבן די רוימער איינגענומען די גאנצע שטאט.

די איינוואוינער פון ירושלים, וואס האבן איבערגעלעבט אלע שרעקן פון דער באלאגערונג, זיינען מאסנווייז אויסגע־הרג׳עט געוואָרן פון די רוימישע סאלדאטן. פון די, וואס זיינען געבליבן לעבן, האט מען די מערסטע פארקויפט פאר שקלאפן.

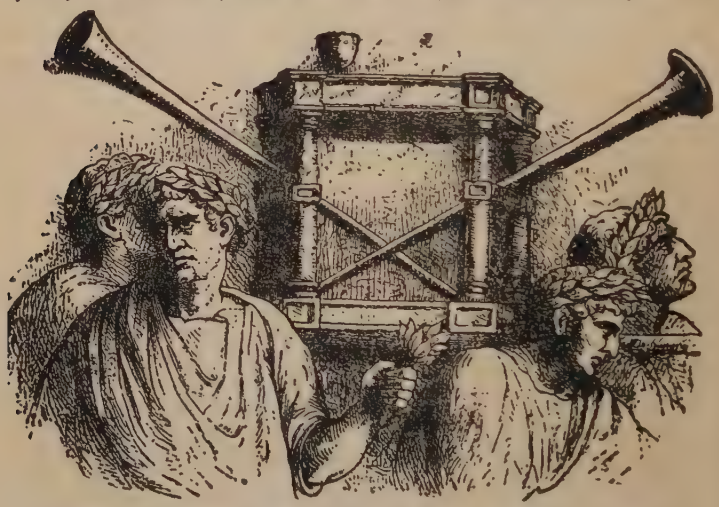

די צוויי זילבערנע שופרות און דער גאלדענער טיש ווי זיי שטייען אפגעמאלן אף טיטוס׳ס טריומף־בויגן אין רוים

פון די שענסטע און שטארקסטע יונגעלייט האט טיטום אויסגע־קליבן 700 פאר זיין טריאומף־צוג. צוויישן זיי זיינען געווען יוחנן פון גוש־חלב און שמעון בר־גיורא.

ירושלים איז אינגאנצן פארברענט און חרוב געוואָרן. ניט געבליבן פון איר א שטיין אף א שטיין. ניט מער ווי א שטיק פון דעם מויער האבן די רוימער איבערגעלאזן, אלס שוץ פאר א רוימישן גארניזאן, און דערצו די דריי הויכע טורעמס פון הור־

דום׳ע֫ם פֿאלאַץ, אלם צייכן פון דער אמאליקער פעסטקייט פון שטאַט.

אפן וועג צוריק קיין רוים האָט טיטום אין פֿארשיידענע שטעט געפֿיערט זיין זיג. אף די דאָזיקע פֿארדאָן האָבן די אי־דישע געפֿאנגענע געמוזט אויסשעכטן איינע די אַנדערע אין גלא־דיאַטאָרן־שפּילן, זיך ראַנגלען מיט ווילדע, הונגעריקע חיות און זיך לאָזן אויפֿרעסן פון זיי.

אין רוים האָט טיטום צוזאַמען מיט זיין פֿאָטער און זיין אינגערן ברודער דאָמיציאַן געפֿייערט א טריאומף. אין דעם טריאומף־צוג האָט מען געפֿירט די אידישע געפֿאנגענע מיט יוחנן פון גוש־חלב און שמעון בר־גיורא פֿאראויס. צווישן די פֿארשיידענע שטיקער רויב, וואָס מ׳האָט געטראָגן אין דעם פֿא־דאָ, זיינען געווען אויך דער הייליקער טיש, די זיבנערעריקע מנורה און אַנדערע הייליקע זאכן פון בית־המקדש. ביז הויב־טיקן טאָג שטייט נאָך אין רוים דער טריאומף־בויגן, וואָס מ׳האָט אויסגעבויט לכבוד טיטום׳ן. אף דעם דאָזיקן בויגן זיינען אוים־געמאָלט די הייליקע זאכן פון בית־המקדש.

אף דעם פֿאראַד האָט טיטום, לויט דעם רוימישן מנהג, געלאָזט אראָפּהאַקן דעם קאָפּ פון שמעון בר־גיורא. אלם דעם פירער פון דעם פיינט. יוחנן פון גוש־חלב, וועלכער האָט נאָך דער דערא֫בערונג פון ירושלים זיך איבערגעגעבן צו די רוימער אף זייער גנאָד, איז פֿאר׳משפט געוואָרן צו געפֿיינקעניש אפן גאנצן לעבן.

אָבער הגם טיטום האָט געפֿייערט זיין נצחון איבער אידן, איז נאָך גאָנץ פֿאלעסטינע ניט געווען אונטערגעוואָרפן. די דריי שטאַרקסטע פעסטונגען פון לאַנד זיינען נאָך געווען בא די קנאים אין די הענט, און עס האָט געדויערט נאָך דריי יאָר ביז די רוימער האָבן זיי איינגענומען.

די לעצטע איז געפֿאלן מאסאדא. די דאָזיקע פעסטונג האָבן פֿארטיידיקט די סיקאריער אונטער דער אַנפירונג פון אלעזר היאירי, פון דער פֿאַמיליע פון יהודה הגלילי. דאָס איז געווען א מחנה גבורים, וואָס האָבן באשלאָסן ניט אַריינצופֿאלן לעבע־

דיקערהייט צו די רוימער אין די הענט. און אז זיי האבן געזען, אז די רוימער האלטן באם איינגעמען די פעסטונג, האבן זיי אויסגע׳הרג׳עט זייערע פרויען און קינדער און דערנאך זיך אליין. וועז די רוימער זיינען אריין אינעוויניק, האבן זיי גע־פונען א טויטע שטאט.

מיט דעם פאלן פון מאסאדא איז גאנץ ארץ־ישראל געווען אונטערגעוואלפן אונטער רוים.

נאָכ׳ן חורבן.

1. אידן אין ארץ־ישראל, זייער פּאָליטישע און עקאָנאָמישע לאָגע.
2. יבנה און רבי יוחנן בן־זכאי.
3. אידן אין דער צעשפּרייטונג.
4. אידן אין די מזרח־לענדער.
5. אידן אין עגיפּטן.
6. אידן אין אייראָפּע.
7. זעלבסט־פּאַרוואַלטונג און אָרגאַניזאַציע פון אידן אין די לענדער פון דער צעשפּרייטונג.
8. די שטעלונג פון די היידן צו אידן. די אידישע פּראָפּאַגאַנדע.

.1

די פאליטישע און עקאנאמישע לאגע פון אידן אין ארץ־ישראל.

ארץ־ישראל איז נאכ'ן חורבן געבליבן פארארימט, און איר באפעלקערונג איז א סך קלענער געוואָרן. דאָס גאנצע לאנד איז געוואָרן דאָס פריוואָטע אייגנטום פון דעם קייסער, און די איבערגעבליבענע איינוואוינער האָבן אים געמוזט צאָלן ארענדע.

און איינוואוינער זיינען אין לאנד נאָך געבליבן. איבער פערציק טויזנט אידן פון ירושלים זיינען אריבערגעגאנגען צו די רוימער אין דער צייט פון דער באלאגערונג. א סך שטעט און דערפער האָבן זיך מיט גוטן אונטערגעגעבן אונטער רוים, און די רוימער האָבן זיי געשאָנעוועט. די דאָזיקע אידן פון די געשאָנעוועטע ערטער צוזאמען מיט די אידן, וואָס זיי האָט זיך איינגעגעבן צו אנטלויפן פון ירושלים, האָבן צונויפגעשטעלט די אידישע באפעלקערונג פון ארץ־ישראל נאכ'ן חורבן.

צווישן זיי זיינען געווען א סך כוהנים פון הויכן יחוס און אויך א סך אריסטאקראטישע און רייכע אייגנטימער פון גרעסערע שטיקער לאנד. אלס לוין פאר זייער איבערגיין צו די רוימער, האָבן וועספאסיאן אדער טיטום זיי אומגעקערט צוריק זייערע פריערדיקע נחלות. אנדערע האָבן אפגעקויפט לאנד פון קייסער. א באדייטנדער טייל פון לאנד איז פארדונגען געווארן אין ארענדע.

דעם קייסער'ס פארטרעטער איז געווען דער קאמאנדיר פון דעם רוימישן גארניזאָן אין לאנד, און ער האָט ווי פריער, געטראָגן דעם טיטל פראקוראטאר. אבער די רוימישע

באמטע האבן זיך וועניג געמישט אין דעם אינערלאכן לעבן פון די אידן. נאר די שווערע שטייערן, וואס זיי האבן איינגע־מאנט, האבן ניט געלאזט דאס לאנד גיך קומען צו זיך.

דאך האט מען זיך באלד דערהויבן, און צוויי דורות נאכ'ן חורבן האבן עטלאכע הונדערט שטעט און דערפער אין ארץ־ישראל שוין געקאנט פרויסשטעלן הונדערט טויזנט אידן אין קאמף קעגן דער רוימישער הערשאפט.

ירושלים איז אינגאנצן אפגעווישט געווארן פון דער ערד. דארטן איז נאר געווען א לאגער פאר רוימישע סאלדאטן. דער פראקוראטאר האט געוואוינט אין צעזארעא, וואס איז איצט געווארן א רוימישע קאלאניע. די מער באקאנטסטע אידישע שטעט זיינען איצט געווען יבנה (יאונע) און לוד. אהין האט וועספאסיאן געבראכט אייניגואוינער פון אנדערע ערטער, וואס זיינען פריבערגעלאפן צו די רוימער. אין יבנה זיינען געווען שפייכלערס פון תבואה, וואו די רוימישע באמטע האבן צונויפ־געגומען די אפצאלונגען, וואס מ'האט געצאלט מיט נאטור־פראדוקטן. אין יבנה און אין לוד האבן נאכ'ן חורבן זיך בא־זעצט אויך די גרעסטע אידישע געלערנטע. פרום יבנה און לוד זיינען געווען א סך גרעסערע און קלענערע אידישע שטעט און דערפער.

2.

יבנה און רבי יוחנן בן־זכאי.

אין דער צייט פון צווייטן חורבן זיינען איבער א מיליאן אידן אומגעקומען דורך שווערד, הונגער און מגפות. דאך זיינען אידן ניט פארניכטעט געווארן, אלס פאלק, און זיינען ניט פריי־געפאלן אין פארצווייפלונג דורך דעם גרויסן אומגליק.

ירושלים איז חרוב געווארן. די חיליקע עבודה אין בית־המקדש האט אויפגעהערט, און צוזאמען דערמיט איז אונטער־געגאנגען די מאכט פון די כוהנים. אמת, מ'האט געהאפט, אז

גאָר אינגיכן וועט דער בית־המקדש ווידער אויפגעבויט ווערן, און מ'האָט נאָך איצט אויך געצאָלט די כוהנים די אָפּגאָבן, וואָס האָבן צו זיי געהערט. דאָך אָבער האָבן די כוהנים מער קיין באָדייטונג ניט. זיי הערן אויף שפילן א ראָלע אין אידישן לעבן און כלייבן ניט מער, ווי א דעראינערונג פון די פריערדיקע צייטן.

די איינציקע פירער און אויטאָריטעטע פאָרשטייער פון פאָלק זיינען איצט געבליבן די געלערנטע אין דער תורה, וואָס האָבן פון נאָך הלל און שמאי אָן געטראָגן דעם נאָמען תנאים (טאַנאָאים), עס הייסט געלערנטע, וועלכע האָבן געלערנט און איבערגע'חזר'ט אַליין און מיט אַנדערע דאָס, וואָס זיי האָבן איבערגענומען פון זייערע רביים.

דער גרעסטער פון די תנאים נאָכ'ן חורבן און דער וויכטיק־סטער אידישער פירער איז געווען רבי יוחנן בן־זכאי (ראָבי יוכאָנאָן בען־זאָקאי), איינער פון הלל'ס תלמידים. רבי יוחנן בן־זכאי האָט פאָראויסגעזען, אז ירושלים וועט חרוב ווערן, אז צעריסן פון אינעווייניק דורך פיינטלאָכע פאָרטייען און אָרום־געריגלט פון דרויסן פון א מעכטיקן שונא, וועט זי מוזן אונ־טערגיין. ער האָט דעריבער באָשלאָסן צו אַנטלויפן פון דער באָלאָגערטער שטאָט און גרינדן א גייסטיקן צענטער פאָר די צעשלאָגענע און צעשפרייטע אידן, א צענטער, וואָס זאָל זיי צו־זאַמענהאַלטן און פאָרבינדן.

די קנאים האָבן אָבער קיינעם ניט אַרויסגעלאָזן פון ירושלים. עס ווערט דערציילט, אז רבי יוחנן'ס תלמידים האָבן אַרויסגע־טראָגן זייער רבי'ן פון שטאָט אין אַן אָרון, ווי א מת, און אז מ'האָט אים געבראַכט צום רוימישן קאָמאַנדיר, האָט ער געבעטן א דערלויבעניש צו באַזוצן זיך אין יבנה און דאָרטן גרינדן א ישיבה. די דאָזיקע ישיבה פון יבנה איז נאָכ'ן חורבן געווָאָרן דער מיטל־פונקט פאָר אַלע אידן.

דער סנהדרין פון ירושלים איז געווען א פאָליטישע קערפער־שאפט. דער פאָרזיצער איז געווען דער כוהן־גדול און די הויפט דעה האָבן דאָרטן געהאָט די אַריסטאָקראָטישע כוהנים און אַנ־דערע מיוחסים פון ירושלים. איצט אז דער סנהדרין אין ירושלים

איז אונטערגעגאנגען, האט רבי יוחנן בן־זכאי געגרינדעט אין יבנה א נייעם סנהדרין, א קאלעגיע פון די גרעסטע אידישע גע־לערנטע, וואס האט פארנומען דעם ארט פון דעם פריערדיקן סנהדרין אין ירושלים. וואריס אלע אידן פון דער גאנצער וועלט האבן אנערקענט זיין אויטאריטעט.

רבי יוחנן בן־זכאי איז געבליבן אייניר פון די גרעסטע גייסטיקע העלדן אין דער אידישער געשיכטע, וויל ער האט געהאלפן אידן קריגן א נייעם אנהאלט, אומאפהענגיק פון בית־המקדש און די עבודה.

די באשלוסן און תקנות פון דעם בית־דין אין יבנה זיינען אנערקענט געווארן פון אלע אידן אין דער גאנצער וועלט.

רבי יוחנן בן־זכאי איז געווען דער ערשטער נשיא (נאסי), דער קאפ און פירער פון דעם סנהדרין אין יבנה. נאך זיין טויט איז געווארן נשיא רבי גמליאל דער צווייטער, אן אוראייניקל פון הלל'ן, און פון דעמאלט אן האט דער אמט פון נשיא געהערט צו הלל'ס משפחה און איז איבערגעגאנגען בירושה פון פאטער צום זון.

שפעטער איז דער נשיא פון הלל'ס הויז אנערקענט געווארן אויך פון די רוימער, אלס דער אידישער פאטריארך.

3.

אידן אין דער צעשפרייטונג.

אין די צייטן, בא וועלכע מיר האלטן איצט, זיינען די אידן פון ארץ־ישראל ניט געווען דאס גאנצע אידישע פאלק, נאר א קלייניער טייל פון אים. ארץ־ישראל איז נאר געווען דער רע־ליגיעז־נאציאנאלער מיטל־פונקט פון דעם אידישן פאלק. דער גרעסטער טייל אידן האט אבער דעמאלט געוואוינט צעשפרייט איבער דער גאנצער וועלט, אין „חוץ־לארץ", ווי אידן האבן עס גערופן. עס ווערט געשאצט, אז אין דער צייט פון צווייטן חורבן האבן געלעבט אין ארץ־ישראל צווישן איין און צווי

מיליאָן אידן. בעת אין די לענדער פון דער צעשפרייטונג האָבן געלעבט צווישן פיר און פינף מיליאָן.

אין די לעצטע הונדערט יאָר פאַר'ן חורבן האָבן אידן זיך צעשפרייט איבער אַלע ציוויליזירטע לענדער פון דער וועלט. כמעט אין יעדער גרעסערער שטאָט האָט זיך געפונען אַ אידישער קבוץ. אידן האָבן זיך דאָרטן פאַרנומען מיט מלאכה און האַנדל; אין אַ סך ערטער האָבן זיי געוואוינט אויך אין דערפער און האָבן זיך באַשעפטיקט מיט ערד־אַרבעט.

בכלל האָבן אידן דעמאָלט זיך ניט אונטערשיידט אין זייער עקאָנאָמישן לעבן פון זייערע גוי'אישע שכנים. בלויז אין זייער גייסטיקן לעבן האָבן זיי זיך אונטערשיידט פון יענע און זיי האָבן געלעבט פאַר זיך אין זייערע אידישע געמיינדעס (קהילות).

גרויסע מאַסן אידן האָבן אויסגעוואַנדערט פון ארץ־ישראל מיט'ן גוטן ווילן, ווייל אין אַנדערע לענדער האָבן זיי געהאַט בעסערע און לייכטערע עקאָנאָמישע מעגלאָכקייטן. אין די לעצטע הונדערט יאָר פון צווייטן בית־המקדש, אין דער צייט פון דער רוימישער הערשאַפט איבער ארץ־ישראל, האָבן די רוימער זייער פיל אידן פאַרקויפט פאַר קנעכט אין די מערב־לענדער און די אידן, וואָס האָבן שוין דאָרטן געוואוינט פון פריער, האָבן זיי אויסגעלייזט: אויסלייזן אַ אידן פון קנעכטשאַפט (פדיון שבויים) האָט זיך געהאלטן פאַר איינע פון די גרעסטע מצוות. אַ סך אידן זיינען אַנטלאָפן פון ארץ־ישראל צוליב פאַליטישע סיבות, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט פאַר די הערשער, באַזונדערס אין הורדוס'עס צייט. אָבער דעם האָבן אידן אין די פרעמדע לענדער געזוכט צוצוציען די גויים צו זייער אמונה און מאַכן זיי פאַר גרים (געירים). די צאָל פון אָט די גרים איז דעמאָלט געווען זייער גרויס, און אַזוי אַרום האָט די צאָל אידן אין אַלע לענדער זיך שטאַרק צעוואקסן.

די אידישע צעשפרייטונג איז באַשטאַנען פון צוויי טיילן: פון אַ מזרח'דיקן און אַ מערב'דיקן. אין מזרח האָבן די אידן געלעבט אונטער דער הערשאַפט פון די פּארטיער און האָבן

געראדט ארמיש. אין מערב האבן זיי געלעבט אונטער דער רוימישער הערשאפט און האבן געראדט גריכיש.

צו די לענדער פון מזרח, וואו אידן האבן געלעבט, האבן געהערט: מעסאפאטאמיע (ארם־נהרים), בבל, ארמעניע און פערסיע. אט די אלע לענדער האמאלט געהערט צו דער מלוכה פון די פארטיער. די פארטיער זיינען געווען זייער שטארק, און די רוימער האבן זיי ניט געקאנט באזיגן. די רוי־מישע וועלטהערשאפט האט ניט געגרייכט ווייטער, ווי דער טייך פרת.

צו די לענדער פון מערב, וואו אידן זיינען געווען צעשפרייט, האבן געהערט סיריע, קליין אזיע, עגיפטן און אנדערע לענדער פון צפון־אפריקע, אויך די לענדער פון דרום־אייראפע.

.4

אידן אין די מזרח־לענדער.

אין די מזרח־לענדער, באזונדערס אין בבל, האבן געלעבט נרויסע מאסן אידן שוין פון ערשטן חורבן אן. בלויז א קליינער טייל פון די אידן, וואס נבוכדראצר האט פארטריבן, האבן אין דער צייט פון דער פערסישער הערשאפט זיך אומגעקערט צוריק קיין ארץ־ישראל. דאס רוב פארטריבענע זיינען געבליבן אין זייער נייער היים און האבן זיך דארטן גוט איינגעלעבט מאטע־ריעל און גייסטיק.

די באבילאנישע אידן זיינען געווען שטארקע און העלדישע. ווען הורדום האט געוואלט האבן שטארקע אידן צו באשיצן דעם דרום־מזרח־גרעניץ פון ארץ־ישראל האט ער דארטן באזעצט זעקס הונדערט אידן, וואס ער האט געבראכט פון בבל. די אידן פון בבל זיינען געווען שטארק ניט בלויז קערפערלאך אליין; זיי האבן זיך אויך פארנומען מיט לערנען די תורה. דער בא־רימטער הלל איז געקומען קיין ארץ־ישראל פון בבל.

אין די צייטן, ביי וועלכע מיר האלטן, איז ארץ־ישראל געווען גייסטיק שטארקער און אידן פון בבל פלעגן פארן קיין

ארץ־ישראל לערנען תורה. אָבער אַרום הונדערט פופציק יאָר נאָכ'ן חורבן ירושלים האָט דער מיטלפונקט פון תורה זיך אַרי־בערגעטראָגן פון ארץ־ישראל קיין בבל, ווייל דער אידישער קבוץ האָט דאָרטן געלעבט ניט אין פאַרגלייך רואיקער, אין פרידן, אַיידער אין ארץ־ישראל, וואו די רוימער האָבן אוים־געקלערט אַפּ אידן אַלץ נייע גזירות און רדיפות.

אויך ווייטער, העכער צו צפון, באַם אויבערשטן לויף פון דעם טייך חידקל, האָבן געלעבט אַ סך אידן און זיי האָבן דאָרטן געשפילט אַ גרויסע ראָלע. דאָרטן, אין מזרח־זייט פון חידקל, איז דעמאָלט געווען אַ מדינה אַדיאַבענע, וואָס איז געשטאַנען אונ־טער דער פאַרטישער אויבערהערשאַפט. האָט זיך אַיינגעגעבן די אידן פון יענער מדינה צוצוציהען צו דער אידישער אמונה די קיניגין העלענע און אירע צוויי זין איזאטעס און מאַנאַבאַזאָס.

העלענע מיט אירע זין זיינען געווארן געטרייע אידן און האָבן אַפּגעהיט אידישקייט מיט אַלע פרטים. זיי פלעגן פיל מאָל עולה־רגל זיין אין ירושלים, וואו זיי האָבן געהאָט זייערע אייגענע פאַלאַצן, און מאַנאַבאַזאָס האָט געהאָלטן זיינע זין אין ירושלים און האָט זיי דאָרטן געלאָזט לערנען תורה.

העלענע האָט געגעבן טייערע מתנות פאַר דעם בית־המקדש. אין אַ הונגער־יאָר האָט זי שטאַרק געשטיצט די אָרימע אידן אין ארץ־ישראל. אַפּ די עלטערע יאָרן האָט זי זיך אַפּ שטענדיק באַזעצט אין ירושלים און זיך דאָרטן אויסגעבויט אַ פראַכטיקן קבר, וואו מ'האָט זי און איר זון איזאטעס מקבר געווען. דער דאָזיקער קבר פון דער קיניגלאַכער פאַמיליע פון אַדיאַבענע גע־פינט זיך נאָך ביז היינט אין ירושלים.

מאַנכע פון דער דאָזיקער קיניגלאַכער פאַמיליע האָבן אַנ־טייל געמומען אין דעם אידישן אויפשטאַנד קעגן רוים און זיינען געווען צווישן די גבורים, וועלכע האָבן פאַרטיידיקט ירושלים.

5.

אידן אין עגיפטן.

וועגן דעם ישוב פון אידן אין עגיפטן איז אונז שוין איינמאל אויסגעקומען צו רעדן. אין די צייטן פון צווייטן חורבן איז דאָרטן געווען פֿרום א מיליאָן אידן, וועלכע האָבן דאָרטן געשפילט א גרויסע ראָלע. אידן זיינען דאָרטן געווען פֿאַרטראָטן אין אַלע באַשעפטיקונגען, האָבן פֿארנומען אַלערליי מלוכה־שטעלעס. די זין פון דעם כוהן־גדול חוניו, וועלכער האָט אויסגעבויט דעם בית־המקדש אין לעאָנטאָפּאָלים, זיינען געווען געניראַלן. דער ברודער פון דעם אידישן פילאָזאָף און שריפטשטעלער פילאָ איז געווען א הויכער פינאַנץ־באַאַמטער, אויך א סך אַנדערע אידן האָבן פֿארנומען וויכטיקע מלוכה־שטעלעס.

דער גרעסטער אידישער קיבוץ אין עגיפטן איז געווען אין דער הויפּטשטאָט אַלעקסאַנדריע, וועלכע האָט דעמאָלט געציילט פֿרום א האַלבן מיליאָן איינוואוינער. פון די פינף קוואַרטאַלן פון שטאָט זיינען צוויי געווען אידישע. אָבער אַביסל אידן האָבן געוואוינט אויך אין די אַנדערע דריי קוואַרטאַלן, און דאָרטן זיינען אויך געווען אידישע סינאַגאָגעס.

פון דער גרויסער סינאַגאָגע אין אַלעקסאַנדריע ווערט דערציילט אין תלמוד, אַז זי איז געווען אַזוי גרויס, אַז ס׳איז ניט מעגלאַך געווען צו הערן וואָס דער פֿאַרזאַגער פון די תפילות האָט געזאָגט. פלעגט דער חזן (חזן האָט אין יענע צייטן געהייסן דער שמש פון סינאַגאָגע) שטיין אין מיטן שול אַף א הויכער בימה און מיט א פֿלאָג אין האַנט געבן א סיגנאַל די פֿארזאַמלטע ווען צו זאָגן „אָמן".

דער גרעסטער אידישער קיבוץ נאָך אַלעקסאַנדריע איז געווען אין לעאָנטאָפּאָלים, אין דרום־מזרח פון דעם ניל־טאָל.

דער בית־המקדש פון לעאָנטאָפּאָלים איז געווען ענלאָך צו דעם בית־המקדש אין ירושלים, נאָר ניט אַזוי גרויס און רייך, ווי יענער. אָבער דער בית־המקדש פון לעאָנטאָפּאָלים איז גע־

שטאַנען לענגער, ווי דער בית־המקדש פון ירושלים. ערשט דריי יאָר נאָכ'ן חורבן ירושלים האָבן אים די רוימער געשלאָסן.

אונטער דער רוימישער הערשאַפט האָבן די עגיפטישע אידן אַ סך געליטן פון דעם האַס פון די עגיפטער און די גריכן. געווען דאָרטן שרייבער, וועלכע האָבן אָנגעשריבן קעגן אידן אַ סך ביכער פול מיט אַלערליי בלבולים. די רוימישע רעגירונג האָט אָבער באַשיצט די אידן, און אין די מאַמע'ן, ווען זי האָט צוועק־געמאַכט איר שוץ, איז געקומען צו בלוטיקע פאָגראָמען.

אַזאַ בלוטיקער פאָגראָם אַף אידן איז פאָרגעקומען אין אלעק־סאַנדריע אין דער צייט פון דעם קייסער קאליגולא. וועגן דעם דאָזיקן פאָגראָם האָבן מיר שוין איינמאָל דערציילט. נאָך קא־ליגולא'ס טויט איז שטיל געווארן און אידן האָבן אין עגיפטן געלעבט רואיק, ביז עס האָט זיך אָנגעהויבן אין ארץ־ישראל דער גרויסער אויפשטאַנד קעגן רוים. דעמאָלט האָט אין אלעקסאַנד־ריע ווידער אויסגעבראָכן א שרעקלאָכע שחיטה אַף אידן. די אידישע קוואַרטאַלן זיינען פאַרוואַנדלט געווארן אין טייכן בלוט. אין וועלכע עס זיינען געלעגן טויזנטער ג'הרג'עטע אידן. דאָך איז אין אלעקסאַנדריע נאָך מיט הונדערטער יאָרן 'שפעטער גע־ווען א אידישע געמיינדע.

6.

אידן אין איראָפּע.

דער אידישער ישוב אין מערב האָט אין די ערשטע צייטן זיך צעוואַקסן אין עגיפטן, סיריע און קליינאַזיע. שפעטער אָבער, אין דער צייט פון דער רוימישער הערשאַפט, זיינען אויפגעוואַקסן א סך גרויסע אידישע געמיינדעם אויך אין דרום־איראָפּע, אַף די אינזלען פון עגייאישן ים, אין גריכנלאַנד און אין איטאַליען. מאַנכע אידן זיינען געקומען אהין אלס סוחרים און בעל־מלאכות און נאָך מער זיינען אהין פאַרשלעפט געווארן אלס געפאַנגענע אין די מלחמות צווישן אידן און רוים. צו זיי זיינען אויך צו־געשמאַנען א סך גרים.

נאר די גרעסטע אידישע געמיינדע אין איראפע איז דעמאלט געווען אין רוים, וואו אידן האבן געשפילט א גרויסע ראלע. פונקט ווי אין אלעקסאנדריע, האבן די אידן אין רוים אויך געלעבט אין א באזונדערן קוואַרטאל, אף דער אנדערער זייט פון דעם טייך טיבער, און דארטן האבן זיי געפירט זייער אייגנארטיקן אידישן לעבן. א סך אידן האבן אבער געוואוינט אויך אין צענטער פון שטאט.

בכלל האבן אידן גענומען א וויכטיקן אנטייל אין דעם מסחר און אין דער אינדוסטרי פון רוים, און זייער עקאנאמישע לאגע איז געווען זייער א גוטע.

זייער פאליטישע לאגע איז אבער ניט געווען קיין זיכערע. די מאסן פון שטאט האבן זיי פיינט געהאט און אויך אין די קרייזן פון דער רעגירונג האט מען אף זיי געקוקט מיט חשד. מ'האט זיי געהאלטן פאר א פרעמדן גליד, וואס פאסט זיך ניט אריין אין דעם ארגאניזם פון דער מלוכה.

צוויי מאל, אונטער די קייסארים טיבעריום און קלוידיום, האט די רעגירונג ארויסגעגעבן א באפעל ארויסצוטרייבן אידן פון רוים. אבער די דאזיקע גזירה איז ניט אינגאנצן דורכגעפירט געווארן, און שפעטער האבן די ארויסגעטריבענע זיך צוריק אומגעקערט.

פון איבערגעבליבענע אויפשריפטן וויסן מיר, אז אין רוים זיינען געווען זיבן סינאגאגעס. איינע פון זיי האט געהייסן נאך דעם קייסער אויגוסטוס, א צווייטע נאך אויגוסטוס'ס איידים אגריפא.

7.

די זעלבסטפארוואלטונג און די ארגאניזאציע פון די אידישע געמיינדעס אין לענדער פון דער צעשפרייטונג.

די אידן אין מערב האבן געהאט דאס רעכט פון אינערלאכער זעלבסטפארוואלטונג און זיי זיינען געווען ארגאניזירט אין

אָוטאָנאָמע געמיינדעם. יוליום צעזאָר האָט געגעבן די אידישע געמיינדעם רעליגיעז־נאַציאָנאַלע אָוטאָנאָמיע און די רוימישע רעגירונג האָט אָט די רעכט קיינמאָל פון אידן ניט צוגענומען. וועלן מיטום איז נאָך דער דערמאָבערונג פון ירושלים געקומען אין אָנטיוכיע, האָבן די אייוואוינער פון שטאָט, די סיריער, אים אויפגענומען מיט גרויס פּראָד און זיי האָבן געבעטן, ער זאָל אינגאָנצן אָרויסטרייבן די אידן פון אָנטיוכיע אָדער וויניקסטנס צונעמען פון זיי זייערע ביהרגער־רעכט. טיטום אָבער האָט זיי געענטפערט, אז ער האָט געפירט א מלחמה ניט מיט דעם אידישן פֿאָלק, נאָר מיט די קנאים, וועלכע האָבן געמאַכט אַן אויפשטאַנד קעגן רוים.

ניט אַלע אידישע געמיינדעם האָבן גענאָסן פון דיזעלביקע רעכט. אָבער א געוויסע מאָס רעכט האָבן אַלע געמיינדעם געהאָט. אידן האָבן געהאָט די פרייהייט אָפּצוריכטן זייער גאָטטעדינסט, און מ'האָט זיי אין דעם ניט געטאָרט שטערן. די אידישע סינאָגאָגעס האָבן גענאָסן פון דעמזעלביקן אָזיל־רעכט ווי די היידנישע טעמפּלען (וועלן א פּאָרפאָלקטער פּאָרברעכער האָט זיך באַהאַלטן אין א הייליקן אָרט, האָט מען אים פון דאָרטן ניט געטאָרט אַרויסנעמען צו באַשטראָפן). אידן האָבן אויך געהאָט זייער אייגענעם בית־דין, וואו זיי פלעגן געמשפט ווערן ניט נאָכ'ן רוימישן געזעץ, נאָר נאָך די געזעצן פון דער אידישער תורה. די דאָזיקע אידישע בית־דין'ס אין די אידישע געמיינדעם זיינען געשטאַנען אין פּאָרבינדונג מיט דעם סנהדרין אין ירושלים און פלעגן זיך וועגן צו אים אין א שוועריקייט.

דער אידישער שבת איז געווען אָנערקענט פון דער רעגירונג, און א גוי האָט ניט געקאָנט רופן א אידן צום געריכט אום שבת.

דאָס רוב געמיינדעם זיינען באַשטאַנען פון אידן, וואָס זיינען געבאָרן געוואָרן און אויפגעוואקסן אין די לענדער פון מערב און גריכיש איז געווען זייער מוטער־שפּראָך. ערשטערווייז זיינען אָבער אויך געווען קהילות פון אידן, וועלכע זיינען ניט לאַנג אַריבערגעקומען פון ארץ־ישראל און האָבן נאָך געריידט אַראַ־

מיש. אזא סינאגאגע פון אידן, וואס האבן נאך געהעדט ארא-**מיש.** איז געווען אויך אין רוים.

8.

די שטעלונג פון די היידן צו אידן. די אידישע פראפאגאנדע.

בכלל האט מען די אידן ניט ליב געהאט אין דער גריכיש-רוימישער וועלט. פאר א סך זיינען זיי געווען קאנקורענטן און פאר אלעמען פרעמדע, משונה'דיקע. מ'האט אף זיי געקוקט קרום צוליב דעם, וואס זיי לעבן אפגעשיידט פאר זיך אליין, וואס זיי פארכטן פרעמדע טעמפלען און הייליקטימער, וואס הייליקע בילדער און סטאטוען פון געטער זיינען בא זיי טרייף, וואס זיי עסן קיין חזיר ניט, און וואס צוליב זייערע דינים פון כשר און טרייף לעבן זיי אפגעזונדערט פון אלע אנדערע פעלקער.

מ'האט אידן ניט ליב געהאט. אבער מ'האט זיך מיט זיי שטארק אינטערעסירט — מיט זייער אייגנארטיקער אמונה און מיט זייער פרעמדארטיקן שטייגער פון לעבן.

פארשטאנען אבער האט מען די אידן זייער וויניק און מ'האט דעריבער אויסגעטראכט אף זיי אלערליי בלבולים און דערציילט וועגן זיי אלערליי באבע-מעשיות. די גרעסטע גרי-כיש-רוימישע שרייבער האבן אין זייערע ביכער נאכגעשריבן אלע נארישע מעשיות, וואס זיינען דעמאלט ארומגעגאנגען וועגן אידן, ווי למשל: אז זיי בוקן זיך אין בית-המקדש צו א גאלדע-נעם קאפ פון אן אייזל. און אז זיי שטאפן אף א גוי, און דערנאך ברייגען זיי אים פאר א קרבן אפן מזבח.

פון דער אנדער זייט אבער זיינען א סך פון דער גריכיש-רוימישער וועלט געווען געניגט צו דער אידישער אמונה און זיי זיינען געווארן גאנצע אדער שטיקלאך גרים.

אין דער גריכיש-רוימישער וועלט האט דעמאלט געהערשט א גייסטיקע אומרואיגקייט. מענטשן זיינען מער ניט געווען

באַפרידיקט מיט דעם אלטן געצנדינסט און מ'האָט געזוכט נייע געטער, נייע אמונות און א נייע מאָראל. עס האָבן דערפאָר זיך דעמאָלט אין דער רוימישער מלוכה שטאַרק פאַרשפּרייט די אזיאַטישע אמונות.

אויך די אידישע אמונה האָט צוגענומען א סך אָנהענגער מיט איר בילדלאָזן קולט און מיט איר העכערן מאָראלישן אינהאַלט, און אידן האָבן אין יענע צייטן אָנגעפירט צווישן די היידן א ברייטע און דערפאָלגרייכע פראָפּאַגאַנדע פאַר זייער גלויבן. זיי האָבן עס געטאָן מינדלאָך און אויך שריפטלאָך, דורך פאַרשיידענע ביכער, וואָס זיי האָבן צוליב דעם צווענק פאַרפאַסט אין גריכיש.

פאַר א גוי איז ניט געווען אַזוי לייכט צו ווערן א איד און אָנצוהויבן אָפּהיטן אלע אידישע דינים. די מערסטע גרים זיינען דעריבער טאָקע געווארן אידן ניט מיט איינמאָל, נאָר בית־לעכווייז. אין אָנהויב פלעגן זיי נאָר היטן שבת, זיך ניט בוקן צו קיין געצן און ניט עסן קיין טריפה. אזעלכע האַלבע גרים האָבן אידן געפרופן „גאָטסאָפֿאָרכטיקע" (יראי אלהים). מאַנכע גויים זיינען געבליבן בא זייער האַלבער אידישקייט. מאַנכע אָבער זיינען מיט דער צייט געווארן גאַנצע אידן, און אויב ניט זיי אליין, זיינען עס געווארן זייערע קינדער אָדער אייניקלאָך.

די דאָזיקע פראָפּאַגאַנדע צווישן די היידן האָט אָבער מיט'ן צווייטן חורבן פון ירושלים כמעט אויפגעהערט. פון דעמאָלט אָן האָבן אידן אויפגעהערט מאָכן גרים און זיינען געווען צופרידן מיט'ן אויפהאַלטן בלויז זייער עקזיסטענץ אלס פאָלק און זיך פעסטער צוזאַמענציהען אין זיך.

אָבער ניט נאָר זיינען א סך היידן געווארן דעמאָלט האַלבע אידן, אויך א סך אידן זיינען אין די לענדער פון דער צעשפּריטונג געווארן האַלבע היידן. וואוינענדיק וויט פון ארץ־ישראל, דעם דעמאָלסדיקן צענטער פון אידישן לעבן, האָבן א סך אידן איבערגענומען פיל זאָכן פון זייערע היידנישע שכנים און זיינען אליין געווארן א מין האַלבע היידן.

372

Toronto Jewish Public Library

THIS BOOK MAY BE KEPT 21 DAYS

and may be renewed once, if no application has been registered for it.

A fine of 5 cents a day is charged, if the book is kept after the last date stamped below. No book will be issued while a fine remains unpaid.

PLEASE ADVISE CHANGE OF ADDRESS

1317

MAY 27 '67
JUN 23 '74
NOV 22 '74
FEB 21 '75
DEC 26
MAY 17 1984
DEC 11 1984
JAN - 2 1986

TORONTO PUBLIC LIBRARY, JEWISH